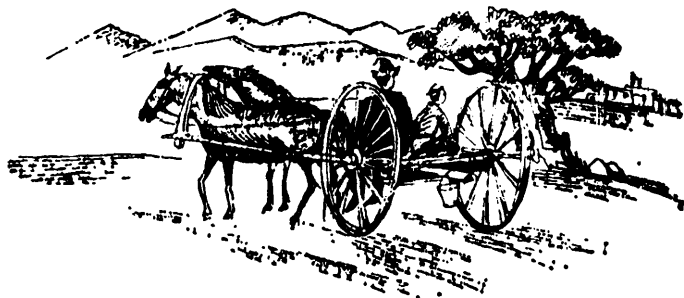

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ЭРТА КЕЛГАН ТУРНАЛАР

ҚИССАЛАР

Тошкент

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1988

Русчадан Асил Рашидов таржимаси

Айтматов Ч.

- А 38 Эрта келган турналар: Қиссалар, Катта мактаб ёшидаги болалар учун [Рус тилидан А. Рашидов тарж.]. — Т.: «Ёш гвардия», 1988. — 160 б.

Ленин мукофоти лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Чингиз Айтматовнинг бу тўпламига «Эрта келган турналар», «Жамила» қиссалари киритилган.

Мазкур китоб сеvimли ёзувчимизнинг 60 йиллик юбилейига тўғондир.

Айтматов Ч. Ранние журавли. Повести. Для детей ст. школ. возраста.

С (Кирғ)

А $\frac{4803000000-120}{356 (04)-88}$ —120 1988

ISBN 5—633—00351—9

© Издательство «Ёш гвардия», 1988 (перевод, оформ.).

© Издательство литературы и искусства им. Гафур Гуляма, 1982

ЭРТА КЕЛГАН ТУРНАЛАР

Углим Асқарға

Оқсой, Күксой, Сариксой — кезмаган ер қолмади:
Лекин ҳеч бир ўлкадан ўшашинг топилмади...

Қирғиз халқ қўшиғи

* * *

Иовга элтди чопар шумхабар:
«Уғлонлар кўксига санчилмиш ханжар...»

«Иов» китобидан

* * *

Қайта-қайта даласини шудгор қилар қўшчилар,
Қайта-қайта сепадилар ерларига уруғ, дон,
Қайта-қайта ёмғир билан сийлар уларни осмон...

.....

Умид билан ер ҳайдайди одамлар,
Умид билан уруғ сочар одамлар.
Умид билан денгиз кетар одамлар...

«Тҳерагатҳа», 527—536-бетлар. Қадимги Ҳиндистон
адабиёти эсдаликларидан.

Совқотиб дағал шол рўмолга ўраниб олган муаллима Инкамол опа география дарсида Цейлон ҳақида, океаннинг Ҳиндистонга яқин қирғоқларида жойлашган ўша афсонавий орол ҳақида ҳикоя қилар эди. Цейлон мактаб харитасида бепоён ерга нисбатан бир нуқтадай кўринар эди. Яхшилаб тингласанг, нималар йўқ у ерда, маймунлару филлар ҳам, бананлар ҳам (қандайдир мевалар), дунёда энг яхши чой ҳам ва турли-туман ёввойи мевалар, нотаниш ўсимликлар ҳам бор. Ҳаммасидан ҳам уёқ доим шундай иссиқ бўладики, йил бўйи бемалол юраверасан: этик ҳам, қалпоқ ҳам, пайтаваю пўстин ҳам керак эмас. Ўтинни-ку, умуман, кераги йўқ. Шундай бўлгач, кўрай териб келиш учун далага боришнинг, бурнинг ерга тегай-тегай деб шох-шабба, ўтин орқалаб келишнинг кераги ҳам йўқ. Мана яшаш деб шуни айтади-да. Маза қилиб юравер, хоҳласанг офтобда исин, хоҳламасанг сояда ёт. Цейлонда кечаю кундуз ҳаво иссиқ, шундай роҳатки, ёзнинг ниҳояси кўринмайди. Қанча хоҳласанг шунча чўмилавер, хоҳла эрталабдан-кечгача. Зериксанг туяқушларни қувла, туяқушларми, албатта бор у ерда. Уёқда бўлмай қаерда бўлсин яна бу каттакон овсар қушлар. Цейлонда ақлли қушлар ҳам бор, масалан, тўти. Агар хоҳласанг уни тутиб оласан-да, сайрашга, кулишга, ҳатто рақс тушишга ҳам ўргатасан. Тўти шундай қушки, ҳамма нарса кўлидан келади. Айтишларича, шундай тўтилар ҳам бор эканки, ҳатто ўқишни ҳам билармиш. Овулдагилардан кимдир ўқишни биладиган тўтини Жамбул бозорида кўрган экан. Тумшугига газета тутсанг шариллатиб ўқиб ташлайверармиш..

Э-ҳе, нимасини айтасан, ажойиботларнинг ҳаммаси Цейлонда. Ҳеч нарсани хаёлингга келтирмай бемалол яшайверасан. Муҳими, плантация эгасининг кўзига кўринмасанг бўлгани. Қўлида қамчис билан юради. Худди қулларидай цейлонликларнинг елкаларига қамчи билан тушириб қолади. Золим! Қулоқ-чаккасига қарсиллатиб туширсанг-да, кўзларидан олов чиқиб кетса. Қамчисини тортиб олиб, ўзини ишлашга мажбур қилсанг. Эксплуататорлару капиталистлар эркалигини йиғиштириб қўйсин, бошқа гап йўқ: ўзинг учун ўзинг ишла, ўз чоригингни ўзинг судра, вассалом! Ахир ўшалардан фашистлар келиб чиқади-да... Уруш ҳам ўшаларнинг иши... овулларидан қанча киши ҳалок бўлди-ю.

Онаси ҳар куни йиғлайди, ҳеч нарса демайди-ю, йиғлайди, отасини ўлдириб қўйишларидан қўрқади. Қўшни хотинга эса, бир фалокат бўлса, қаерга бораман тўрт болам билан, дейди...

Совуқ синф хонасида жунжиккан, болалар йўталининг тўхташини тоқат билан кутиб турган Инкамол опа Цейлон, денгизлар ва иссиқ мамлакатлар ҳақидаги ҳикоясини яна давом эттирди. Эшитаётганларига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай (жуда ажойиб таърифланар эди-да ўша ўлкалар) Султонмурот Цейлонда яшамаётганига ич-ичидан афсус қила бошлади. «Ана яшашу, ана сенга ҳаёт!» — ўйлар эди у кўз қири билан дераза томонга қараб-қараб қўяркан. У буни қойиллатарди. Гўё муаллиманинг сўзини тинглаётгандай бўларди-ю, ўзи эса деразадан кўз узмасди. Аммо ташқарида ўзгариш йўқ эди. Ташқарида ёнғингарчилик. Бўралаб қор ёғарди. Қор учқунлари деразага урилиб шитирларди. Ойналар муз билан қопланган. Дераза ойналари хира. Деразаларнинг замаскалари ҳар жой-ҳар жойидан кўчиб сиёҳга беланган дераза тоқчасига тушиб ётарди. «Цейлонда замасканинг кераги йўқ, — ўйларди у. — Кимга ҳам керак? Дераза уёқда турсин, уйларнинг нима кераги бор. Чайла қуриб олиб, тепасини япроқлар билан ёпиб олгин-да, яшайвер...»

Деразадан ҳамиша шамол уриб турар, ҳатто ромларнинг тирқишларидан ҳуштак чалиб ўтаётгани эшитиларди. Деразанинг ўнг ёнбоши айниқса совуқ эди. Чидашга тўғри келади. Дераза ёнига уни Инкамол опанинг ўзи ўтқазиб қўйган. «Сен, Султонмурот, — деган эди у, — синфда энг бақувватсан. Совуққа чидай оласан». Авваллари совуқ тушгунга қадар, бу жойда Мирзагул деган қиз ўтирарди, уни Султонмуротнинг жойига кўчирдилар. У ер унчалик совуқ эмас. Шундай бўлса ҳам уни шу ерда, мана шу партада қолдирганлари яхши эди. Барибир совуқни Султонмурот тўсиб турарди. Ўтиришарди-да ёнма-ён. Энди бўлса танаффус пайти ёнига борсанг қизариб кетади. Бошқалар билан гаплашиб тураверади-ю, Султонмурот келиши биланоқ қизариб қочиб қолади. Орқасидан қувиб юриш ноқулай. Кулгига қолади. Бу қизлар ҳар хил уйдирмалар тўқишга жуда уста. Дарров ёзувлар пайдо бўлади: «Султонмурот — Мирзагул — ошиқ-маъшуқ». Бир партада ўтиришганида-ку, ҳеч нарса бўлмасди...

Ташқарида гупиллаб қор ёғарди. Ҳаво очиқ кунлари синф хонасидан туриб қарасанг шундоқ кўз олдинг-

да тоғлар туради. Мактабнинг ўзи ҳам тепаликда, овулдан анча баландликда жойлашган. Овул пастда, мактаб тепада. Шунинг учун бу ердан, мактабдан туриб атрофни кузатиш осон. Узоқдаги қорли тоғлар худди расмдагидай кўринади. Ҳозир эса қоронғида уларнинг ғамнок туриши зўрға кўзга чалинади.

Қўл ҳам, оёқ ҳам увушиб қолади. Ҳатто белинггача совқотади. Эҳ, синф шундай совуқки. Авваллари, урушдан олдин мактаб қуритилган қўй қийи билан иситиларди. Худди кўмирнинг ўзи эди: зўр ёнарди. Энди бўлса похол олиб келишади. Похол печкада гур этиб ёнади-ю, ҳеч қандай иссиқ бермайди. Бир-икки кун ўтгач, похол ҳам тугайди. Похолдан фақат кул қолади.

Афсуски, Талас тоғлари табиати иссиқ ўлкаларникидай эмас. Табиати бошқача бўлганида яшаш ҳам бошқачароқ бўлармиди. Ўз филлари бўларди. Худди буқаларни миниб юргандай филларни миниб юришарди. Нима бўпти, қўрқиб ўтирмасди. Биринчи бўлиб ўзи қоқ калласига, иккала қулоқлари орасига миниб оларди-да, худди дарсликдаги расмдагидай овул бўйлаб айланиб юрарди. Одамлар ҳар томондан: «Қаранглар, югуринглар, Бекбойнинг ўғли Султонмурот фил миниб юрибди!» — дейишарди. Ана ўшанда Мирзагул кўрарди-ю, ҳаваси келиб афсусланарди балки... Ўзига зеб берганини қара-ю! Яқинига йўлаб бўлмайди. Аччиғи чиқса, маймун билан газета ўқийдиган тўти топади. Уларни фил устига, орқасига ўтиргизиб қўяди. Жой етади, филнинг устига бутун синф болалари билан ўтирса ҳам бўлади. Рост! Бунга у биров айтмаса ҳам билади.

Тирик филни у ўз кўзи билан кўрган, бунга ҳамма билади, тирик маймунни ва бошқа хил йиртқичларни ҳам кўрган. Бу ҳақда овулда ҳамма билади, ўзи неча марта айтиб берган. Ҳа, ўшанда омади келиб, уларни кўрган эди...

Урушгача, нақ урушдан бир йил олдин бўлиб ўтган эди унинг ҳаётидаги бу унутилмас воқеа. Ўшанда ҳам ёз эди. Пичан ўришаётган эди. Отаси Бекбой ўша йили Жамбулдан шу ердаги МТСнинг нефть омборига ёнилғи таширди. Ҳар бир колхоз ёнилғи ташиб келишга транспорт ажратиши керак эди. Отаси ҳазиллашиб ўзини-ўзи мақтаб қўярди: мен, дер эди, оддий аравакаш эмасман, баҳоси йўқ аравакашман, мен учун, отларим ва аравам учун колхоз ҳукуматдан ҳақ олади. Мен, дейди, колхоз ҳамёнига даромад келтираман. Шунинг учун бухгалтер кўрган жойида отдан тушиб салом беради...

Отасининг араваси фақат керосин ташишга жиҳозланган эди. Кузовсиз, шундоқ тўрт ғилдирак устида темир қисқичларга ўрнатилган иккита темир бочкаю олд тарафда, энг олдинда, аравакаш ўтирадиган жой. Араванинг бор-йўғи шу. Аравакашнинг жойига икки киши ўтирса бўлади, аммо уч кишига торлик қилади. Лекин отлар шундай зўрки, улардан яхшисини тополмайсан. Отасининг отлари ажойиб, бақувват эди.

Бурул ахта Чопдор билан тўриқ ахта Чонтор. Уларга урилган жабдуқ ҳам пишиқ, ўзи ҳам лоп-лойиқ. Бўйинтуруқлари бойваччаларникидай ноёб, кўндан қилинган абзаллари арава мойи билан мойланган. Минг тортсанг ҳам узолмайсан. Бундай узоқ йўлда шундай бўлиши ҳам керак-да. Отаси пишиқ, тартибли иш қилишга ўрганган. Доим отларни бир маромда йўрттирарди. Чопдор билан Чонтор баъзан ёлларини силкитиб, бир маромда чопиб, худди иккита балиқ баравар сузаётгандай сояланиб келардики, уларни томоша қилиш гаштли эди. Одамлар ғилдирак товушларини узоқдан эшитиб: «Бекбой яна Жамбулга кетяпти», дейишарди. Бориш-келиш учун икки кун кетарди. Бекбой ортига қайтар экан, юзлаб километр йўл босганга сира ўхшамас, одамлар ҳайрон қолишарди. «Бекбойнинг араваси худди рельсларда юрадиган поезднинг ўзгинаси-я!» Улар бекорга ҳайратланмасдилар. Толиққан ёки сўлиғи ўйнаган уловни арава ғилдиракларининг овозидан ҳам пайқаса бўлади. Енингдан ўтгунча жонингни суғуриб олади. Бекбойнинг отлари эса доим энгил йўрғалайди. Балки шунинг учун ҳам энг қийин сафарларни унинг зиммасига юклашгандир.

Шундай қилиб, ўтган йили энди ўқиш тугаб, таътил бошланганида отаси шундай деб қолди:

— Шаҳарга бирга олиб борайми?

Султонмурот азбаройи қувонганидан нафаси бўғзига тиқилай деди. Бўлмаса-чи. Отаси у шаҳарни кўришни кўпдан бери орзу қилиб юрганини қаердан билдийкин? Ахир ҳали шаҳарда бирор марта ҳам бўлмаган. Қойил иш бўлди-да!

— Яна бу ҳақда мақтана кўрма,— жўрттага кўрқитиб қўйди отаси. — Бўлмаса укаларинг шундай жанжал кўтаришадик, кейин бирор жойга бориб бўлсан.

Тўғри гап. Ажимурот, ундан уч ёш кичкина-ю, ҳеч нимада, ҳеч қачон акасига ён бергиси келмайди. Эшакдай қайсар. Гоҳо отаси уйдалигида Ажимуротнинг дас-

тидан унинг олдига ҳам боролмайсан. Отасининг елкасидан тушмайди. Гўё ёлғиз унинг ўзи-ю, бошқалар ҳисобда йўқ. Иккита сингиллари, улар ҳали кичкина эдилар ўша пайтлар, ҳатто ўшалар ҳам йиғи-сиғи билан аранг ота меҳрига муяссар бўлишарди. Намунча бу кичиги отасига ёпишмаса деб қўшнилар ҳам ҳайрон эдилар. Орувхон момодан, баджаҳл, чўпдай, қалтироқ товушли аёлдан ҳамма қўрқарди. Шу кампир бир эмас, неча марта қоқшол қўллари билан Ажимуротнинг қулоғини бураб огоҳлантирган эди:

— Сен шумтаканинг отанга ёпишиб олганинг яхшилиқ аломати эмас! Ер юзида бир фалокат рўй берадиганга ўхшайди! Бу қандай гапки, ўғил бола тип-тирик отасига тўймай юрса! Бу қанақа бола ўзи! Ҳой, одамлар, мана мени айтди дерсиз, бу бола бизларнинг бошимизга бир балони ёғдиради!

Онаси ғудраниб, туфлаб қўйиб, Ажимуротнинг танглайини кўтариб қўярди-ю, аммо Орувхон кампирга ботиниб бир сўз деёлмасди. Кампирдан ҳамма ҳайиқарди. Орувхон момо бежиз айтмаган экан. Шундай бўлди ҳам. Ажимуротга қийин бўлди. У энди кап-катта, учинчи синфда ўқийди, бировга билдирмайди, айниқса онаси олдида ўзини тутуди-ю, аммо ўзи ҳамон йўл пойлайди, отасининг бугунми-эртами фронтдан қайтишига илҳақ бўлади. Ётиш олдидан пичирлаб, худди катталардай, кечки дуосини ўқийди: «Э худо, э, худо, ишқилиб эртага отам қайтиб келсин». Ҳар куни шу аҳвол. Қизиқ, ўзича, ухлаб турса ҳамма нарса ўзгаради-ю, мўъжиза юз беради, деб ўйлайдими.

Агар отаси урушдан эсон-омон қайтиб келса, майли, уники, фақат Ажимуротники бўла қолсин. Майли, у Ажимуротни қўлларидан, елкасидан туширмасин. Фақат келса бўлди. Ишқилиб нима бўлса ҳам у билан эсон-омон юз кўришсин. Унга, Султонмуротга ана шу бахтнинг ўзи етарли. Отаси қайтса бўлгани.

Отаси Чуй каналидан қайтиб келганида уйларида содир бўлган ўша воқеанинг яна такрорланишини у шундай хоҳлардики. У қурилишга, бурноғи йили ёзда кетган эди, ўшанда ҳам аравакаш бўлиб беш ойга кетган эди. Ёз бўйи ва кузи билан ўша ерда тупроқ ташиганди. Стахановчи бўлган эди.

Уйга у намозшомда кириб келди. Тўсатдан ҳовлида гилдирак товушлари эшитилди, отлар пишқириб қолди. Болаларнинг ҳаммаси ҳовлига отилишди. Отаси! Қорайиб худди лўлига ўхшаб қолган, озиб-тўзиб, соч-соқоли

ўсиб кетганди. Усти боши ҳам, онаси кейин таърифлаганича, дайдиларникига ўхшарди. Фақат этиклари яп-янги хромдан экан. Ажимурот биринчи бўлиб югуриб бориб отасининг бўйнига осилади, ёпишиб олиб маҳкам қучоқлаб олади-ю, сира қўйиб юбормайди, шу қўйи нуқул йиғлаб бир сўзни такрорлайди:

— Отажон, отажоним, отажон...

Отаси уни бағрига босаркан, ўзининг ҳам кўзларига ёш қалқийди. Қўшнилари чиқишади. Икковига қараб улар ҳам йиғлашади. Онаси бўлса бирдан довдираб қолганидан айланиб-ўргилиб юрар, Ажимуротни отасининг бағридан тортиб олмоқчи бўларди:

— Отангни қўйиб юбор энди! Етар, сен бир ўзинг эмассан-ку. Бошқалар ҳам кўришсин. Қандай ақлсизсан-а, худойим-эй, қара, одамлар кўришмоқчи...

Унинг бўлса парвойи фалак...

Султонмуротнинг ичидан бир нима узилиб томоғига тўпдай қадалиб қолгандай туюлди. Оғзи шўр бўлиб кетди. Тағин ҳеч қачон ва ҳеч нимага йиғламайман, дейди. У шу заҳотиёқ ўзини қўлга олди. Тетикланди.

Дарс ҳамон давом этарди. Инкамол опа энди Ява, Борнео, Австралия ҳақида ҳикоя қиларди. Яна ажойиб ўлкалар, мангу ёз. Тимсоҳлар, маймунлар, пальмалар ҳамда ҳар хил нотаниш нарсалар. Кенгуру бўлса гаройиботлар гаройиби! Боласини қорнидаги халтасига солиб олиб, югуриб юраверади. Уйлаганини қаранг кенгурунинг, аниқроғи, табиатнинг...

У кенгуруни кўрмаган. Кўрмаганми, кўрмаган. Афсус. Лекин филни, маймунни ва бошқа ҳайвонларни яқиндан томоша қилган. Қўл чўзсанг етадиган ердан...

Уша куни, отаси уни ўзи билан шаҳарга олиб кетишини айтганида у еру кўкка сиғмай юрди. Тоқатсизланганидан, қувонганидан тарс ёрилиб кетгудай бўлди, аммо гап шундаки, у бу ҳақда бировга айтишга журъат қилолмасди. Агар Ажимурот билиб қолса, катта тўполон чиқаради: нега Султонмуротга мумкин, менга мумкин эмас, нега отам уни ўзи билан олиб кетади-ю, мени олиб кетмайди? Шунинг учун ҳам беҳад қувонч ва эртанги саёҳатни кутиш туйғулари укаси олдида қандайдир айбдорлик ҳислари билан қўшилиб кетгандай эди. Нима бўлса-да, бўлажак воқеа ҳақида укалари ва сингилларига айтиб юборишига озгина қолди. Жудаям айтгиси келарди. Аммо отаси ва айниқса онаси бундай қилмасликни қайта-қайта уқтирарди. Майли, кичкиналар у йўлдалигида билишсин. Шундай бўлгани яхши. У

ана шу сирни сақлаш учун ўзини базўр тутиб қолди. Улиб қолай деди сир тутаман деб. Аммо ўша куни у шундай серҳаракат, ҳаммага шундай сертакаллуф, шундай жонкуяр бўлиб қолдики, ҳеч қачон бундай қилмаганди. Ҳамма ишни қилар, ҳаммасига улгурар эди. Бузоқни ҳам жойига элтиб арқонлаб келди, томорқадаги картошкани ҳам чопди, кир юваётган онасига ҳам ёрдамлашди, энг кенжа синглиси Алматый лойга йиқилиб тушганида уни ювинтирди ва яна бошқа ишларни ҳам ўринлатди. Қисқаси, ўша куни у шундай сидқидилдан ишладики, ҳатто онаси ўзини тутиб туролмай бошини чайқаганча пиқиллаб кулиб юборди.

— Мунчалик ўзгариб қолдинг? — деди табассумини аранг яшириб.— Қани энди доим шундай бўлсанг, қанийди-а! Кўз тегмасин ишқилиб! Балки сени шаҳарга юбормаслик керакдир? Сен ажойиб ёрдамчим бўлиб қолибсан-ку.

Лекин буни онаси шунчаки айтган эди, холос. Ўзи эса хамир қориб йўлга нон ёпар ва ҳар хил егулик ҳозирларди. Ёғни эритиб, уни ҳам йўлга ҳозирлаб шишага солиб қўйди.

Кечқурун бутун она жам бўлишиб самовар атрофида иссиқ нон ва қаймоқ билан чой ичишди. Жойни эса ҳовлига, ариқ бўйидаги олма дарахтининг остига солишган эди. Отаси кичкинтойлар қуршовида ўтирарди — бир ёнбошида Ажимурот, бошқа ёнида қизалоқлари. Онаси чой қуяр, Султонмурот эса пиёлаларни узатиб, самоварга кўмир ташлаб турарди. У буларнинг ҳаммасини иштиёқ билан бажарарди. Ўзи эса мудом эртага шаҳарда бўлишни ўйларди. Отаси бир-икки марта у тарафга кўз қисиб имо ҳам қилиб қўйди. Укаси олдида озмунча муғамбирлик қиляптими ахир.

— Хўш, Ажике,— чой хўплаб туриб кичик ўғлига юзланди,— Қораёлингни ҳали ҳам минишга ўргатмадингми?

— Йўқ, ота,— шикоят бошлади Ажимурот.— У жуда асов чиқиб қолди. Орқамдан худди кучукдай эргашиб юради. Мен унга овқат бераман, суғораман, бир марта ҳатто мактабимизга ҳам эргашиб борди. Дераза тагида туриб танаффусга чиқишимни кутганини бутун синфимиз кўрди. Аммо ҳеч миндирмайди устига, дарров отиб юборади, шаталоқ отади...

— Уни минишга ўргатиш учун сенга ҳеч ким ёрдам қилмаяптими? — маслаҳат солгандай бўлди отаси гўё ўзини иш билан банд қилиб кўрсатгандай.

— Мен уни ўргатиб бераман, Ажике,— шайланиб тургандай жавоб қилди Султонмурот.— Албатта ўзим ўргатиб бераман...

— Ур-ей! — деганча ўрнидан ирғиб турди укаси.— Кетдик!

— Қани, жойингга ўтир-чи! — Шаштини қайтарди онаси.— Тек ўтир. Одамларга ўхшаб чой ичиб олинглар, кейин улгурарсизлар:

Гап Ажимуротнинг икки ёшли ёқимтой ҳўтиги устида борарди. Уша йили баҳорда уни болаларга тоғаси Нурғози инъом қилганди. Ёзгача ҳўтик ажабтовур ўсди, кучга тўлди. Узунқулоқни эгарга, ишга ўргатиш учун минишга кўниктириш вақти келган эди. Ахир ҳўжаликда эшак доимо, ҳали тегирмонга, ҳали ўтин-чўпга, ҳали майда-чуйда нарсаларга дегандай керак бўлиб туради-да. Шунинг учун ҳам Нурғози тоғаси унга совға қилганди. Аммо биринчи кунданоқ Ажимурот эшакни ўзиники қилиб олди. Ужар, тўполончи бола эшакка шундай ғамхўрлик қила бошладики, бирор кишини унинг яқинига ҳам йўлатмас эди. Сал насага, ҳўтигимга тегманглар! Мен уни ўзим боқаман, ўзим суғораман, дерди. Бир марта ана шу хусусда ака-ука уришиб қолишди. Онаси каттасини жазолади, чунки кичиги ундан мушт еган эди-да. Ушандан буён Султонмуротнинг алами ичида эди. Ҳўтикни минишга ўргатиш пайти келганда у ўзини четга олди: модомики сеники экан, ўзинг ўргат минишга, мени тинч қўй, ишим йўқ. Худди шундай ишларда устаси фаранг бўлганига қарамай, чап берди. Болалигидан унинг кўзи пишиб, эпчил бўлиб қолганди. Асовларни итоат қилдиришни яхши кўрар эди. Бу ҳам худди кураш — ким кимни бўйсундиришдай гап. Қўшнилариинг барча тойчоқларини, буқаларию ҳўтикларини ҳамиша у ўргатарди. Ёш ҳайвонларни одатда эпчил болалардан бири ўргатади минишга. Катталарнинг вазни, оғирлиги, йўл қўймайди бунга. Одамлар Султонмуротга одатда ҳурмат билан шундай илтимослар қилиб келишарди: «Султонмуротжон, вақтинг бўлса бизнинг буқани ўргатиб берсанг». Еки: «Султаке, азизим, бизнинг ҳангини бир ақлини киритиб қўй. Елкасига пашшани қўндирмайди, тишлаб ўзини ҳар ёққа отгани отган».

Бу ишда у ана шунақа таниқли бўлиб қолган эди, аммо ўз укасига йўқ дерди, бунинг устига, бир-икки марта укаси ардоқли эшагидан йиқилиб пешонаси ғур-

ра бўлганида кулиб мазах қилиб, унинг жиғига тегди:

— У орқангдан худди итдай чопиб юради! Сен ҳали кунингни кўрасан ундан!

Эҳ, укасини ранжитиб қандай номаъқулчилик қилган экан-а. Фақат отаси ишора қилгандан кейингина тушуниб етди. У мана шунақа тентакнамо эди, укалари олдида ярашмаган қилиқларни қилиб юарди. Мана энди, шаҳарга борадиган бўлганида, укаси буни билмайди, виждони шундай қийналдики, ҳатто шу заҳоти унинг олдига бориб кечирим сўрашга, нима деса шуни бажаришга тайёр эди.

Чой ичиб бўлишгач, отаси билан томорқалари ортидаги ўтлоққа йўл олишди. Аввал атрофдаги ҳамма тошларни териб олиб нариги ёққа ташлади. Кейин Қораёлни — Ажимурот ўз эшагини тантанавор қилиб шундай атарди — жиловлашга олиб келишди. Отаси Қораёлни қулоқларидан ушлаб турганида Султонмурот эпчиллик билан унга нўхта урди.

Кейин иштонини яхшилаб кўтариб олди. Ахир осон ишга бел боғламаган эди-да. Шу ернинг ўзидаёқ цирк томошалари бошланди. Ажимуротнинг қўли остида эркин юрган Қораёл ёмон қилиқ чиқариб олишга улгурган экан. Дарров шаталоқ отиб, орқа оёқларини кўтариб ўзини ҳар ёққа ота бошлади. Узунқулоқ чавандозни эгардан улоқтириш ҳавосини олган эди. Аммо ҳеч нарса қилолмади. Султонмурот йиқилар, аммо дам ўтмай яна ўрnidан туриб олар, қорни билан Қораёлнинг устига ётиб олиб, кейин яна бир ҳаракат билан унинг белига миниб оларди. Эшак бўлса яна бўйсунмас, яна йиқилиш, яна миниш давом этаверарди.

Буларнинг ҳаммасини Султонмурот чаптастлик ва ҳатто қувонч билан бажарарди. Ҳамма гап йиқилишни билишда! Нима учун одамлар отдан ёки туядан кўра эшакдан ёмон йиқиласан, дейишади? Аксинча эмасми ахир. Сир шундаки, йиқилаётиб қўл билан туришига улгуриш керак. Отнинг баландлиги, туянинг ундан ҳам баландлиги йиқилаётган кишининг мўлжал олиб улгуришига имкон беради. Эшакдан тажрибасиз чавандоз қопдек «гуп» этиб қулаганини ўзи ҳам билмай қолади...

Буни Султонмурот ўз тажрибасидан биларди. Бунинг учун ташвиш қилишнинг ҳожати йўқ эди. Шовқин солишиб, хурсандчилик қилишиб, қий-чув

кўтаришди. Отаси қорнини ушлаб, ичаги узилгудай куларди. Шовқин-суронни эшитиб болалар келиб қолишди. Уларнинг орасида кимнингдир кучуги ҳам бор экан. У ҳам тўс-тўполонни кўриб, ўзини иштирок этиши керак деб ҳисоблагандай вовуллаб, Қораёлнинг кетидан қува кетди. Эшак бўлса қўрққанидан шата-лоқ отди, Султонмурот эса ҳамманинг ҳавасини келтириб худди осоавиахимовчиларга ўхшаб чавандозлигини кўрсата кетди. У чопиб бораётган Қораёлнинг устидан сакраб тушиб, яна миниб олар эди.

Урушдан олдин осоавиахимовчи — отлиқ аскарлар қишлоқ Совети олдидаги ўтлоқда мана шундай машқ қилишар эди. Овулларидаги йигитларнинг бари эса ишдан кейин машқ қилишарди. От устида чопиб бораётиб новдаларни кесиб ташлашарди. От устидан йўл-йўлакай ўзларини пастга отиб яна миниб олишарди. Уларни значоклар билан тақдирлашарди. Бу занжирли, винт билан бураб қўйиладиган жуда чиройли значоклар эди. Болаларнинг роса ҳаваси келарди. Улар осоавиахимовчилар машқини томоша қилгани доимо чопқиллаб келишарди. Уша йигитлар ҳозир қаерда юрган эканлар-а? Отлардами ёки окоплар ичидамиканлар? Отлиқ армия ҳозирги урушда керак бўлмайди, дейишяпти...

Султонмурот дераза ташқарисига қаради-ю, отлар қишда совқотишади, танкларга эса совуқ ҳам писанд эмас, дея ўйлади. Лекин барибир отдан яхшиси йўқ!

...Роса томоша бўлган эди-да, ўшанда. Тез фурсатда Қораёл тинчиб қолди. Узидан нима талаб қилишаётганини тушунди: одимлаб, йўрғалаб, даврани айланиб юра бошлади...

— Энди миниб ол,— укасини чақирди Султонмурот,— чу, де, ҳаммаси жойида!

Юзлари фахрдан ёнган Ажимурот, товони билан Қораёлни тепиб уёқ-буёққа чоптира бошлади — унинг қандай абжир акаси борлигини ҳамма кўриб турса-ю, мақтанмай бўладими!

Кеча ёруғ бўлиб, узоқ вақт қоронғилашмай турди. Улар уйга ҳориб-чарчаб, аммо мамнун бўлиб қайтишди. Ажимурот онасига кўрсатиш учун Қораёлни миниб, ҳовлига кириб борди. Шундан кейин у ҳеч нимадан шубҳаланмай дарров ухлаб қолди. Султонмурот эса сира ухлаёлмасди. Эртага шаҳарда бўлишини, у ерда нималар кўришини-ю, ўзини нималар кутаётганини

ўйларди. Кўзи уйқуга кетаётиб, отасининг онаси билан паст товушда суҳбатлашаётганини эшитиб қолди.

— Узимга қолса унисини ҳам олиб кетардим, иккалови бўлса яна қизиқроқ бўларди,— деди отаси,— фақат жой йўқ-да, бу шайтон аравада. Энг олдинда, бочкаларнинг устида ўтирасан. Йўл бўлса узоқ, болакай мудраб ғилдирак остига тушиб кетиши мумкин.

— Нималар деяпсан! — қўрқиб кетди онаси,— худо кўрсатмасин, бу ҳақда ўйлаб ўтирма, кераги йўқ. Кейинроқ бир кун олиб борарсан. Сал катта бўлсин. Сен аввал унисига эҳтиёт бўл. Катта бўлиб қолди дейсан, қаёқда ҳали...

Султонмуротни ширин уйқу элтган эди, ота-онасининг паст овоздаги суҳбатини тинглаш ҳам мароқли, эртага эрталаб, саҳар туриб отаси билан йўлга тушишини ўйлаш ундан мароқли эди... Кўзи илинаётганда эса юраги орзиқиб, учиш шундай завқли эканлигини ҳис қиларди. Қизиқ, у учишни қаердан ўрганди? Юрмоқ, чопмоқ ва сузмоқ одамларга хос-ку. У бўлса учиб юрибди. Қушга ҳам ўхшаб эмас. Қушлар қанотларини силкитишади. У бўлса қўлларини ёзди-ю, бармоқлари учини қимирлатди, холос. Учганда ҳам бир текис, эркин учди, қаердан ва қаерга бориши номаълум, сокин ва «кулиб» турган бўшлиқда учиб юрарди... Унинг ё руҳи учарди, ёки туш кўрарди.

— Тур, Султонмурот, йўлга тушамиз,— дея отаси елкасига қоқиб секингина қулоғига шивирлаганида у кўкқисдан уйғониб кетди.

Ўрнидан сакраб тураркан, бир лаҳза отасининг қулоғига тегиб турган дағал мўйлови, ўзига қарата айтган сўзлари падари бузрукворига нисбатан қат-қат меҳр, миннатдорлик туйғуларини жўш урдириб юборганлигини ҳис этди. У ўшандай бир кун келиб отасининг соқоллари юзига тегишини, худди ўшандай «тур, Султонмурот, йўлга тушамиз», деган сўзларини қўм-сашини ҳали билмас эди.

Аллақачон ўрнидан турган онаси ўғлига ювилган кўйлак бериб, отаси ўтган йили Чуй каналидан олиб келган каттароқ кўк, худди бошлиқларникидай фуражкани бошига кийгизиб қўйди. Асраб қўйилган ботинкаларни ҳам отаси каналдан олиб келганди.

— Қани, кийиб кўр-чи, қисмийдими? — деди онаси ботинкаларни тутиб.

— Йўқ, қисмаяпти, — деди Султонмурот оёғини сал-пал қисаётганига қарамай.— Ҳечқиси йўқ, кенгайиб кетади ҳали.

Улар онаси билан хайрлашиб ҳовлидан чиқишганларида, керосин арава шақирлаб катта тошлоқ ариқдан ўтганида Султонмуротнинг юраги қувончдан ҳаприқиб, отларнинг туёғидан сачраётган муздек сув заррасидан этлари жимирлаб кетди ва тушида эмас, ўнгида, ростакамига шаҳарга кетаётганини ҳис этди.

Езги субҳидам худди шаффоф шарбатдай қуюла бошлади. Қуёш ҳали узоқ-узоқларда, оппоқ қорли тоғлар ортида эди. Бироқ у аста-секин яқинлашиб, кўтарилиб, ногоҳ тоғлар ортидан ярқираб чиқишга ҳозирланар эди. Ҳозирча эса тун билан салқинлашиб қолган йўлда сукунат ва соф ҳаво ҳоким. Афсус, уларни овулдан чиқиб кетаётганини болалардан ҳеч ким кўрмади-да. Фақат чекка-чеккадан итларгина ғилдирак товушини эшитиб, мудроқ аралаш ҳуриб қўйишарди...

Йўл адир бўйлаб борар, узоқдан бинафшаранг кўринишдаги унча баланд бўлмаган тизма тоғлар қўйнига кириб борарди. Ўша ёқда, ўша узоқ тоғлар ортида Жамбул жойлашган. Улар ўша ёққа кетишяпти. Тўйган отлар бир текисда дадил йўртиб борар, гўё эгар-жабдуқнинг ҳам, бўйинтуруқнинг ҳам алоқаси йўқдай, одатдагича кишнашиб ва кўзлари устига тушиб турган ёлларини селкиллатганча йўрғалаб боришарди. Йўл яхши таниш, бу йўллардан улар неча марталаб ўтишган; хўжайинлари ўз ўрнида, жилов қўлида, ёнидаги болакай ҳам бегона эмас, қадрдонлари, оғирлиги ҳам тушаётгани йўқ...

Улар шу маромда анчагина йўл босиб, дунёдаги барча аравалар сингари шақир-шуқур, ғичир-ғичир овоз чиқариб боришарди. Қуёш шу топда ён томондан, тоғлар орасидаги бўшлиқдан мўралай бошлади. Нур, ҳарорат терга ботган отлар яғринига ҳаво тўлқинидай сокин ва майин таралди: нур қўйнида Чопдор бедана тухумидай бурул тусга кирди. Чонтор эса тағин ҳам тиниқлашиб, оқ-тўриқ рангга бўялди; нур, ҳарорат отанинг буғдойранг ёноғига ҳам қўниб, қисқ кўзлари атрофидаги қалин ажинларни чуқурлаштирганидан, жилов тутган қўллари эса яна ҳам йирик ва чайир кўринарди; нур ва ҳарорат отларнинг туёқ-

лари остига югурган оқимдай, йўлга тўшалиб, таъ ва кўзларга кўчди; нур, ҳарорат жумлайи жаҳонга ҳаёт ато эта бошлади...

Шу сафар тонгида Султонмурот қалбида илиқ, қувончли ва эзгу ҳислар ҳукмрон эди.

— Қалай, уйғондингми? — ҳазиллашди отаси.

— Аллақачон, — деди ўғил.

— Ундай бўлса, ушла бунни, — дея жиловни унга тутқазди.

Султонмурот миннатдорлик билан жилмайиб қўйди, ахир у бунни сабрсизлик билан кутаётган эди-да. Ўзи сўраса ҳам бўлар эдику-я, аммо яхшиси отасининг ўзи қачон маъқул кўрса шунда бергани яхши — унақа-бунақа иш эмас, бу катта йўлда юриш дегани. Отлар тизгинни бошқа қўлга ўтганини сезиб, норози бўлгандек қулоқларини чимириб йўртиб бораётиб — худди ҳукмронлик заифлашган айни пайтда ғалаён кўтаришга ва уришишга қарор қилишгандай бир-бирларини тишлай бошлашди. Аммо Султонмурот дарҳол ўзини кўрсатиб қўйди — жиловни силтаб тортганча кичқирди:

— Чу, жониворлар!

Агар бахт одамга бир марта насиб қилса, бунни Султонмурот сафарда тўла ҳис қилди. Унинг кайфияти бирор дақиқага ҳам бузилмади. Отаси ёнида ўтираркан, у ўзини ҳар нарсага қодир деб ҳисобларди. Бу кайфият йўл бўйи уни тарк этмади. Шақир-шуқур керосин арава бошқа бировни ҳатто ақлдан оздириб қўйиши мумкин эди, аммо унинг учун эса бу бахт-шодлик қўнғироғи эди. Арава остидан кўтарилаётган чанг ҳам, ғилдираклар ғилдираб бораётган йўл ҳам, бир маромда туёқ ташлаб бораётган отлар ҳам, қорамой ва тер ҳиди анқиб турган абзал ҳам, бош устида сузиб юрган оппоқ парқу булутлар ҳам, атрофдаги шабнамга чўмилган сарғиш, кўм-кўк, бинафшаранг дала чечаклари ҳам, йўллардаги кечиб ўтиладиган сойлару ариқчалар, дуч келган отлиқлару аравалар ҳам гоҳ олдинга, гоҳ орқага енгил учиб, баъзида эса шундайгина отларнинг тумшуги тагидан учиб ўтаётган қалдирғочлар ҳам — ҳамма-ҳаммаси бахт ва гўзаллик рамзи эди. Бироқ Султонмурот булар ҳақида ўйламасди, зотан бахт бор жойда у ҳақда ўйламайдилар. Султонмурот дунёнинг худди шундай тузилганини, бундан яхшироқ бўлиши мумкин эмаслигини ҳис қилди. Унинг отаси

ҳам шундай яхшики, бундан яхшироқ бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Ҳатто сариқ тўш, қора бош дала қушларининг йўл бўйидаги тикан ва буталар шохига қўниб олиб, ўша бир оҳангда сайраши ҳам бежиз эмас эди. Ким учун сайраётганини ўзлари билишади. Султонмурот уларни қанчалик яхши кўришини ҳам билишади. Бу қушларни сарайғирлар деб аташади. Шундай деб аталишига сабаб улар бир умр ўзларининг сайроқ овози билан аллақандай саман айғирни шоширар эмиш: «Чу, чу, сарайғир! Чу, чу, сарайғир!» Ғалати қушлар-да, сарайғирлар. Бироқ улар ҳар тилда ҳар хил сайрар экан. Бир кунни овулга киномеханик, хушчақчақ рус йигит келиб қолди. Султонмурот унга парвона бўлиб қутиларга солинган ленталарни ташишди, кечқурун эса бунинг учун у биринчи бўлиб динамо-машинасини айлантириш бахтига муяссар бўлди. Динамо-машинада электр токи ҳосил қилинади, токдан эса лампочкалар ёнади, лампочкадаги нур эса оппоқ экранга тушади, экранда эса жонли тасвирлар акс этади.

Шунда ўша киномеханик унинг сайрашини эшитиб, сўраб қолди:

— Девор ортида сайраётган қушнинг номи нима?

— Бу сарайғир, — тушунтирди унга Султонмурот.

— У нима деб сайраяпти?

— Чу, чу, сарайғир!

— Бу нима дегани?

— Билмадим. Русчасига: «Но-о, но-о, жёлтый жеребец!» — дегани бўлса керак.

— Биринчидан, айғир сариқ бўлмайди. Ҳа, майли, аммо нима учун тинмай: «Чу, чу, сарайғир!» — дейди.

— Чунки бу қушнинг хаёлида худди сариқ айғирга миниб тўйга кетаётгандай туюлар экан, юриб, юриб ҳеч манзилига етолмаётгандай бўларкан-да, у ҳадеб: «Чу, чу, сарайғир!» — деб қичқирар экан.

— Мен бўлсам бошқача эшитган эдим. Айтишларича, сарайғир бозорда қарта ўйнаган ва уч сўм ютиб олишига сал қолган. Шунинг учун ҳам: «Чуть, чуть три рубля не выграл!» — деб сайрар экан. Энди ўша уч сўмни ютиб олмагунича сайрашини қўймас экан.

— Қачон у ўша пулни ютиб олади?

— Ҳеч қачон. Худди, тўйга етиб боролмаганидай пулни ҳам ҳеч қачон ютолмайди.

— Ана холос...

Ҳақиқатан, кўринишдан оддийгина қушча-ю, аммо жуда машҳур экан.

Йўл бўйи сарайғирлар сайраб туришарди, Султонмурот уларга жилмайиб:

— Кетдик бирга, бозорга бориб уч сўмни ютиб оламиз! — дерди.

Улар эса тинмай сайрашарди: «Чу, чу, сарайғир!» — бошқа гал эса: «Чуть, чуть, три рубля не выг-рал!» — деб жиғибийрон бўлиб сайрашарди.

Султонмурот шаҳарга жуда тез етишга ошиқарди. Қуёш энди шундоқ тоғлар устига келиб қолган эди. Султонмурот отларни тезлатди:

— Чу, чу, сарайғир! — бу сўзларни у Чопдорга айтди.— Чу, чу, тўрайғир! — бунисини эса Чонторга қарата айтди.

Отаси уни сал қайтарди:

— Қичаб ҳайдама. Отлар ўз маромини билади. Керагида чопади, керагида ўзини асрайди ҳам.

— Уларнинг қайси бири яхши, ота, Чопдорми ё Чонторми?

— Иккаласи ҳам яхши отлар. Йўрғалаши ҳам, кучи ҳам барабар. Худди машинадай ишлайди. Фақат парвариш қилиб, ўз вақтида ем-хашак бериб турсанг бўлди — ҳеч қачон доғда қолдирмайди. Ишончли отлар. Утган йили Чуй каналида ботқоқликда ишладик. Аравалар юки билан гупчагигача ботиб қолар эди. Гоҳо шундай ўтириб қолардики, баъзиларини ҳеч қаёққа силжитиб бўлмасди. Дод деб юборгинг келарди. Қутқар, деб дарров чопиб келишарди. Илтимос қилишарди. Йўқ, деб бўлармиди? Чонтор билан Чопдоримни олиб келиб аравага қўшардим. Биз ҳайвон деймизу улар ақлли, уларни бекорга бошқа аравага қўшмасликларини, ёрдам қилишлари кераклигини тушунади. Қамчини кўп ишлатмайман, фақат овоз чиқариб қўяман — улар бўлса, ишқилиб абзаллари чидаса бўлди, тиззалаб бўлса ҳам аравани тортиб чиқаради чуқурдан. У ерда, Чуй каналида, буларни ҳамма биларди: омадинг бор экан сени, Бекбой, деб ҳавас қилишарди. Балки шундайдир, фақат отларга яхши қараш керак, ана шунда омад ҳам келаверади.

Чопдор ва Чонтор ишбилармонлардай, ўша бир маромдаги йўрғасида борар, гўё гап улар ҳақда эмасдай эди. Отлар қоринбоғларию қулоқларигача терлаб-пишиб ҳамон аввалгидай ёлларини селкилла-

тишганларича йўл пашшаларини қўнишига имкон бермай боришарди.

— Ота, қайси бири катта, Чонторми ё Чопдорми? — отасидан сўрайди Султонмурот.

— Чонтор уч ёш катта. Чонторнинг кексайгани аста-секин билиниб қоляпти. Чопдор эса айни кучга тўлган вақти. Бақувват, чопқир от. У билан улоқда ҳам кўпларни доғда қолдириш мумкин. Олдинлари бунақа отни йнгитнинг қаноти, дейишарди.

Султонмурот Чопдор унга кўпроқ ёққани учун суюниб кетди. Ажойиб тусли — бурул, майда холли. Ўзи ҳам бадфеъл эмас, чиройли, бақувват.

— Менга Чопдор кўпроқ ёқади,— деди у отасига.— Чонтор баджаҳл. Кўзини олайтиргани олайтирган.

— Баджаҳл эмас, ақлли-ку,— кулимсираб қўйди. отаси.— У ишсиз қолиб зериктиришларини ёқтирмайди.— У бир оз туриб яна қўшиб қўйди: — Иккаласи ҳам яхши.

Ўғли ҳам маъқуллади.

— Икковиям яхши,— такрорлади у отларни қистаркан.

Бир оздан сўнг отаси деди:

— Қани, жиндай тўхтатиб тур-чи, — тўхтат арава-ни.— Ўзи эса қулай фурсат кутиб ҳуштак чалди. — Отларнинг сийгиси қистади, аммо айта олишмайди. Буни сезиш керак.

Ҳақиқатан иккала ахта ҳам йўлда шовқин солиб, оппоқ кўпик сачратиб сия бошладилар, қалин, майда, упадай чанг бўлса кўпик бўлиб кўпчиб лойга ботди.

Кейин улар яна йўлга тушишди. Йўл борган сари илгарилар, тоғлар эса ортда қоларди.

Тез орада шаҳар четидаги боғлар кўриниб қолди. Кўчаларга жон кирди. Энди жиловни отаси олди. Тўғри қилди. Энди Султонмуротга отларнинг ҳам, жиловнинг ҳам қизиги қолмаганди. Шаҳар бошланган эди. Шаҳар ҳар хил бўёқ ва ҳидлар анқиган, шовқин-суронга тўлиқ эди. Гўё тўполон оқимига ташлаб юборади-ю, у оқим бўлса уни айлантириб-айлантириб тўлқинлар домига тортиб кетгандай эди.

Ана ўшанда, ўша бахтиёр кунда ҳеч кимга насиб қилмаган омад насиб қилди унга: отчопарда, Жамбулнинг каттакон мол бозорида сайёр ҳайвонот боғи очилган экан. Тасодифни қаранг: одам умрида биринчи бор шаҳарда бўлса-ю, умрида кўрмаган ҳар хил ҳайвонлари бор ҳайвонотхонага, бунинг устига, кару-

сель ва яна қийшиқ-қинғир қилиб кўрсатадиган ойналар аттракционига дуч келса-я.

2

Кулги хонасига у уч марта кирди. Мириқиб кулиб, ўзини тўхтатиб олгач, яна қийшиқ ва мўъжизакор ойналар олдига борарди. Ана башара, ана сенга найранг! Бир умр ўйлаб, минг қил, юз қил, барибир ўйлаб тополмайсан!

Таниш чойхоначига кўз-қулоқ бўлиб туришини тайинлаб аравасини қолдиргач, отаси уни бозор айлантиргани олиб кетди. Аввалига отасининг шу ерлик ўзбек ошналари билан салом-алик қилишди. «Ассалому алайкум! Мана бу менинг катта ўғлим!» — таништирди Бекбой уни. Ўзбеклар ўрнидан туришиб ва қўллари кўксига қўйиб, Султонмуротга юзланишди. «Дилкаш халқ — деди отаси унга. — Ўзбеклар сенинг катта-кичиклигингга қарашмайди, доим иззат қилишади...»

Кейин савдо расталарига, магазинларга, энг муҳими, ҳайвонотхонага боришди. Одамлар орасида туртини-суртиниб юриб ҳамма қафасларни ва хоналарни кўриб чиқишди. Фил, айиқлар, маймунлар — нималар йўқ эди дейсиз...

Ҳаммасидан кўра Султонмурот кулранг, майсалари саргайиб қолган тепаликка ўхшаган баҳайбат, гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига оғирлигини ташлаб, хартумини ўйнатиб турган филни ёдида сақлаб қолди. Вой-бў! Одамлар тўпланишиб филга термилишиб турар ва ҳар хил гапларни айтишарди. У сичқондан кўрқар эмиш. Жигига тегмаслик керак эмиш, худо кўрсатмасин, занжирларини узиб юборса, бутун шаҳарни майда-майда қилиб юборар эмиш. Ҳаммасидан ҳам Султонмуротга бир ўзбек чолнинг ҳикояси ёқиб тушди, у филни дунёда энг ақлли ҳайвон, деди. Хартуми билан ўрмон ишларида баҳайбат ёғочларни кўтариш билан бирга атрофда каттароқ, кишилар бўлмаса, яна ўша хартуми билан ёш болага илон ёки бошқа бирон-бир хавф таҳдид қилгудай бўлса, уни ердан даст кўтариб олармиш.

Бунақанги ҳикоя отасига ҳам маъқул бўлди. У ҳайратланиб тилини такиллашиб қўяр ва ҳар сафар ўғлига дерди: «Эшитдингми? Дунёда қандай мўъжизалар бор-а!»

Албатта, кулги хонаси ҳам эсида қолди. У ерда ўз устингдан хоҳлаганингча кулаверасан...

Султонмурот бир неча қатор нариги партада ўтирган Мирзагулга назар солиб олди. «Сени ўша кулги хонасига олиб борсамиди! — деб ўйлади завқ билан.— Дарров бошқача бўлиб қолардинг, соҳибжамол! Узингни ўша ойнада кўрардинг у такаббурлигингдан нишон қолмасди». Аммо у шу заҳотнёқ ўз фикрларидан уялиб кетди. Нега у ҳадеб қизга осилаверади, нима ёмонлик қилди унга? Қиз деса қиздай, соҳибжамол, синфдаги ҳамма қизлардай чиройли. Нима қипти, бу гуноҳми? «Ёмон» олган кунлари ҳам бор.

Муаллима дарс пайтида бир кунни унинг ойнасини олиб қўйди. Ҳали севишишга эрта деди. Мирзагул уялганидан қип-қизариб кетди, йиғлаб юборишига сал қолди. У бўлса қизни ўйлаб, нимагадир хафа бўлиб кетди. Нима бўпти, ойна, эҳтимол беҳосдан унинг қўлига тушиб қолгандир...

Қиз тарафга яна бир қараб, Султонмуротнинг унга раҳми келиб кетди. Мирзагул кўкариб, совуқдан ғужанак бўлиб ўтирар, кўзлари намли ялтирарди, балки у йиғлаётгандир. Ахир унинг отаси ҳам, акаси ҳам фронтда... Султонмурот бўлса унинг ҳақида ёмон ўйларга бориб юрибди. Эҳ, тентак, чиндан ҳам тентак.

Синфдагиларнинг кўпчилиги шамоллаганларидан йўталишяпти. Балки у ҳам йўталиб кўрар? У титраб, эгилиб-букилиб атайин йўтала бошлади. Нима қипти, ҳамма йўталапти-ку, унинг қаери кам улардан? Инкамол опа унга маъноли қараб қўйди-да, яна тушунтира кетди.

3

Ҳайвонот боғи ва кулги хонасидан чиқиб улар чайқов бозори томон йўл олишди. У ердан совғалар харид қилишди. Ажимуротга янги, чиройли, ялтироқ пўкак тўппонча олишди. Томоша қилиб тўймайсан, худди ростакам наганнинг ўзи. Қизчаларга эса аллақандай рангли, юмшоқ резина коптоклар олишди. Резинкасига туртиб қўйсанг бўлди, копток гоҳ тепага, гоҳ пастга сапчийди. Онасига рўмол олдилар ва яна қанд-қурс дегандай...

Бутун бозорни айланиб, ҳамма нарсани кўрдилару лекин каруселда учмадилар, отаси ҳам, туша қол, деб айтмади. Бу кичкина болалар ўйини, сен бўлсанг йигит бўлиб қолдинг, бир-икки йилдан кейин уйлантириб

қўйсақ ҳам бўлаверади, дея ҳазиллашди. Каруселнинг олдида бир оз туришиб, томоша қилишди. Нефть базасига бориш керак, станцияга улгуриш, бочкаларни тўлғизиб йўлга тушиш керак. Кеч эса кириб қолди, дея уни отаси шошилтирди. Ҳақиқатан улар нефть базасига етиб келишганида қуёш шаҳар ортига оғиб қолган эди. Шу ердан, шаҳар чети бўйлаб юриб, йўлдаги чойхонадан палов еб қоринларини тўйғазиб олишгач, уйга қайтишди.

Қош қорая бошлаганида шаҳар четидаги боғларни ортда қолдириб яна ўша ўзлари кундузи шаҳарга кириб келган йўлга чиқиб олишди. Ёзги чечаклар ҳиди анқиган оқшом илиқ эди. Йўл бўйидаги ариқчада бақалар вақиллашар, отлар эса бир маромда қадам ташлардилар, ахир тўла бочкалар билан чопиб бўлармиди. Султонмуротни аста-секин уйқу элита бошлади. Чарчади. Чарчамай бўладими ахир — бугун шундай ажойиб кун бўлдики, асти қўявер. Афсуски, аравада чўзилишга жой йўқ. Унинг бўлса жуда ухлагиси келарди. Отасининг елкасига бошини қўйди-ю, қаттиқ уйқуга кетди. Ҳар замон-ҳар замон ўнқир-чўнқир жойларда кўзини очарди-ю, яна юмарди. Ҳар гал ухлашдан олдин, дунёда оталар борлиги қандай яхши, деб ўйларди. Отасининг бақувват елкасига бошини қўйиб ухлаш бежавотир ва осойишта эди. Арава ҳамон тарақлаб, ғижирлаб борар, отлар туёғи дукурлар эди.

Қанча йўл босганларини Султонмурот билмай қолди, бехосдан арава тўхтади. Атроф жимиб қолди. Отаси уни қўлига кўтариб олди-ю, қаергадир олиб борди.

— Катта бўлиб қолибди-я, кўтариб бўлмайди. Оғир бўлиб қопти.— шивирлади ўғлини бағрига босиб. Кейин уни пичанлар устига ётқизиб устини фуфайка билан ўраркан, деди:

— Сен ухлайвер, мен отларни чиқариб ўтга қўйвораман.

Султонмурот шундай маза қилиб ухлаётганидан кўзини очмади ҳам. Фақат яна, дунёда оталарнинг бўлиши қандай яхши, дея ўйлади.

Отаси оёғидан ботинкасининг боғичини ечиб олганида у яна уйғониб кетди. Ботинкалар кунбўйи оёғини роса қисган эди. Отаси ботинка оёғини қисганини қаердан била қолди экан?

У қайтадан уйқуга кетаркан, гўё ўзини оқим бағрига ташлаб сузиб кетаётгандай эркин ҳис қилди. На-

зарида шамол тўлқинлари майсазор бўйлаб яйраб, ўйноқлаб эсаётгандай туюлди. Гўё у ўша майсазор узра югурар, шўнғир ва ўша мавжланаётган майсазорга кўкдан унсизгина юлдузлар ёғиларди... У ер-бу ерга жимгина ёнаётган юлдузлар тўкилар, аммо у етиб келгунча юлдузлар сўниб қоларди. У туш кўраётганини ҳис қиларди. Гоҳ-гоҳ уйғониб тушовланган отлар кўм-кўк ўтларни илдизи билан суғуриб кавшаётганини ва бўшатиб қўйилган сувлиғини шилдира-тиб ғарам ёнидан ўтаётганини эшитар эди. Отаси ёнида ётганини, далада тунаб қолишганини билар ва кўзини очса чиндан ҳам осмондан тўкилаётган юлдузларни кўришига ишонар эди.

Аммо кўзини очгиси келмас, маза қилиб ухлаётган эди. Тун ярмида совуқ туша бошлади. Отаси сари сурила-сурила унинг биқинига кириб олди ва шунда отаси уйқу аралаш уни қучоқлаб маҳкам бағрига босди. Улар йўл бўйида, яйдоқ далада, очиқ ҳавода ухларди. Бу сенга уйда, юмшоқ болишда ухлаш эмас...

Кейин у тез-тез юлдузли тушини эслаб юрди...

Шундоққина икки қадам нарида бир бедана тонг отгунча тинмай сайраб турди... Дунёдаги барча беданалар бахтли бўлсалар керак.

4

— Султонмурот, сенга нима бўлди? — Султонмурот Инкамол опани шундоққина партаси олдига келгандагина пайқади.

— Узим. Ҳеч нима, — гўё ўзини оқламоқчидай ўрнидан турди.

Синф ҳамон совуқ ва жимжит эди. Болаларнинг одатдаги йўталлари аралаш ҳиринг-ҳиринг кулгани эшитилди.

— Гоҳ беҳудадан-беҳудага йўталнинг тутади, гоҳ берилган саволни эшитмай қоласан, — деб қўйди норозилик билан Инкамол опа совуқдан елкалари қунишиб. — Бор, яхшиси, похол олиб келиб, печкага ўт ёқ.

Султонмурот шуни кутиб тургандек, дарҳол ишга киришди. Ахир бунақа топшириқ дарс пайтида доим бўлавермайди-да. Навбатчилар танаффус пайти похол олиб келиб печкани ёқиб қўйишади-ю, аммо дарс вақтида бунақаси камдан-кам бўлади.

У отилиб ташқарига чиқди. Юзига қор аралаш ша-

мол урилди. Эҳ, Цейлон эмас-да бу ер! Ҳовли этагидаги похол сақланадиган омбор томон чопиб кетаётиб, одан тушаётган колхоз раиси Тиналиевни кўриб қолди. У фронтдан ярадор бўлиб қайтган. Еш бўлишига қарамай, бир томонга қийшайиб юради. Бир неча қовурғаси йўқмиш. Парашютдан ташлайдиган десантчилардан экан. Урушгача агроном бўлган, дейишади. Аммо буни Султонмурот негадир эслолмайди. Урушдан олдин ҳамма нарса худди бир дунёга ўхшайди, шунинг учунми, урушдан бурунги ҳаётнинг бўлганлигига ишонмайсан ҳам...

Султонмурот бир қучоқ похол кўтариб, эшикни оёғи билан туртиб очганча синфга кириб келди. Болалар бирдан жонланиб, шивир-шивир бошлашди.

— Тинчланинг, алаҳсиманглар! — улардан талаб қилди Инкамол опа. — Султонмурот, шовқин кўтармай ишингни қилавер.

Печка ичида похол кули учқунлаб турарди. Уша учқунга бир тутам похол солиб тутатди. Яна қайта-қайта похол тутамидан ташларкан, печка гувиллаб ёниб кетди. Похол ташлаб туришга улгурсанг бўлгани. Синф хонаси жонланиб қолди.

У орқасига ўгирилиб қарагиси, кимгадир афтини бужмайтириб кулдиргиси ва айниқса орқа партада ўтирган Онатойга мушт ўқталиб пўписа қилгиси келарди. Кўряписизми, у синфда энг каттаси, ўн беш ярим ёшда, уришқоқ, бунинг устига, Мирзагулга тегажаклик ҳам қилади. Қани энди, унга тилини кўрсата олса эди. Ма сенга, ма, деб! Аммо бундай қилиш мумкин эмас, муаллималари қаттиққўл. Ҳа, уни ортиқча хафа қилишни хоҳламайди. Нимагадир кейинги пайтларда унинг ёлғиз ўғлидан хат йўқ. Уғли командир, артиллериячи. У билан жуда фахрланади. Қандайдир хунук воқеа содир бўлиб, эри урушдан олдин қайгадир ғойиб бўлган. Одамлар ҳам бу ҳақда ҳеч нарса гапиришмайди. Шунинг учун ҳам у овулга келиб ўқи-тувчилик қиляпти-да. Уғли Жамбулдаги педагогика билим юртида ўқиб юриб, ўша ердан фронтга кетди. Деразадан отлиқ почтальонни кўриши билан Инкамол опа болалардан бирини тўғри дарсдан чиқариб хатга чоптирарди. У эса югуриб ҳовлига чиқади-ю, агар хат бўлса ўзида йўқ шод қайтади. Ҳатто келгуси сафар муаллиманинг хатини олиб келиш учун навбат белги-ланган.

Хат келган кунлари байрам бўлиб кетади. Ин-

камол опа турган жойидаёқ хатга тезгина кўз югуртириб чиқиб, қоғоздан бош кўтарганида синфда гўё бошқа муаллима пайдо бўлиб қолгандай бўлади. Тутам-тутам оқ аралашган сочларини рўмоли остига чиройли қилиб бостириб олган муаллиманинг шундай қувончга тўлганида хотиржам туриш, унинг кўзларида ёш кўринганида юрагинг ачишмаслиги мумкин эмас.

— Ҳаммаларингга салом, болалар, каттакон салом! Оғаларинг соғ-саломат экан. Жанг қияпти, — дейди у суюнаётганини бутун синфдан яширолмасдан қалтироқ овозини босиб. Барча унга талпиниб, гўё бу қувончни баҳам кўрадигандай чеҳраларига табас-сум ёйилади. Бироқ бир озгинадан сўнг ўзи шундай дейди: — Энди, болалар, машғулоти-мизни давом эттирамиз.

Ана шундагина дарснинг энг ажойиб, энг яхши онлари бошланади: унинг сўзлари таъсир кучини оширади, фикрлари фикр туғдиради, у нима ҳақда гапирса, тушунтирса, исбот қилса, ҳаммаси ўқувчиларнинг ақлу юрагига жо бўлаверади. Унинг илҳоми жўшади-ю, бутун синф сеҳрлангандек жим ўтиради...

Кейинги кунларда унга нимадир тинчлик бермасди, безовта қиларди... Шунинг учун бўлса керак, синфга илмий мудир ҳамроҳлигида колхоз раиси Тиналиев кириб келганда Инкамол опа астагина доска томон чекинди. Сўнг болаларга юзланиб истар-истамас деди:

— Ўринларингдан турунглар, болалар. Султонмурот, сен жойингга бор.

Султонмурот печка оғзини бекитиб, дарҳол ўз жойига йўналди. Келганлар саломлашдилар.

— Салом! — дея жавоб берди уларга бутун синф. Ўртага сергаклантирувчи жимлик чўкди. Ҳатто ҳеч ким йўталмади ҳам.

— Бирор воқеа юз бердими? — дея сўради Инкамол опа бўғилиб.

— Ҳеч қанақа ҳодиса юз бергани йўқ, Инкамол опа, — дея уни дарҳол тинчлантирди Тиналиев. — Мен бошқа иш юзасидан келган эдим. Болаларга гапим бор. Дарс пайтида кирганим учун кечиринг, ижозат берган эдилар, — деди у кекса илмий мудир томонга ишора қиларкан.

— Ҳа, муҳим гап бор,— деб таъкидлади илмий мудир ҳам.— Ҳтиринглар, болалар.

Синф дув этиб ӯтирди.

Тиналиев яқингинада — кузда фронтдан келганидан бери раислик қилаётган бўлса-да, уни ҳамма биларди, ўзи ҳам бу ерда ӯтирганларнинг деярли барчасини танийди. Демак, танишиш учун келмаган. Бўлмаса, нега келади? Еттинчи синф ўқувчилари — овулда кўзга кўриниб қолганлардан ҳисобланади. Уларнинг ҳар қайсиси билан қишлоқнинг ҳар бир жойида, уйда ҳам, идорада ҳам, йўлда ҳам гаплашиш мумкин. Аммо раиснинг биринчи марта болаларга муҳим гап айтиш учун атайлаб мактабга келиши эди. Нима демоқчи, қанақа янгилик бор экан? Ёзнинг йўриғи бошқа, ҳаммалари колхозда ишлашарди, лекин ҳозир қандай гап бўлиши мумкин?

— Гап бундай, — деб сўз бошлади Тиналиев болаларнинг сергак юзларига диққат билан боқиб. У бир томонга қийшайиб тургани кўзга ташланмаслиги учун қаддини тик тутишга ҳаракат қиларди.— Мактабингиз совуқ, аммо сизларга похолдан бошқа нарса билан ёрдам беришга ожизман. Похол бўлса, ҳаммага маълумки, гур этиб ёнади-ю, ўчади. Илгарилари мактабни иситишга бериладиган таппини аввалига тоғдан орқалаб тушиб, кейин араваларга ортиб келинарди. Утган йили бу иш билан шуғулланишга одам ҳам, вақт ҳам бўлмади. Ҳамма фронтда, биласизлар. Мен икки тонна кўмирни яшириб қўйганман. Лекин бу кўмир темирчиларга керак. Кўмирни ҳам, темирни ҳам чайқовчилардан сотиб олдим. Пайти келиб улар билан ҳисоблашармиз. Ҳозир эса шароит оғир. Утган йили икки юз гектар ерга кузги бугдой сеполмай қолдик, улгуролмадик. Ҳеч ким айбдор эмас. Уруш... Бироқ ҳамма жойда, ҳамма колхоз-совхозлар бизга ўхшаб ҳосилни вақтида йиғиштиролмаса, уруғликни сепаиб улгуролмаса, ишни тугаллай олмаса, унда душманни қандай енгамиз? Уларни енгиш учун нон ҳам, снаряд ҳам керак. Шу туфайли олдингизга келдим, болалар, ораларингизда баъзи бировларингизга ўқишни вақтинча қўя туришларингизга тўғри келади. Ҳозир дам ғанимат, уловни баҳорги шудгорга тайёрлаш керак, от-уловларимизга эса қараб кўрқиб кетасан — рамақижон. Эгар-жабдуқни шай қилиш керак, улар ҳам илма-тешик бўлиб кетган, плугларни, сеялкаларни ремонт қилиш зарур, бари қор тагида ётибди... Бу

гапларни айтаётганимнинг сабаби нима дерсизлар. Кузда эколмай қолган ерларимизга лалми экайлик дейман. Буни қандай бўлмасин, фронтча қилиб айтганда, сўзсиз бажариш керак! Бу эса пландан ташқари, ўз кучимиз билан қўшимча икки юз гектар майдонни ҳайдаб, баҳори ғалла экиш деган сўз. Икки юз гектар!! Тушунапсизларми?Аммо қани ўша куч, кимга суянайлик? Биз яна шундай қилишга қарор қилдик: ўзимизда борларидан, баҳорги мавсумга тайёрланаётганлардан ташқари, қўшимча равишда, икки тишли плугчилар бригадаси тузамиз. Уйлаб, чамалаб кўрдик. Бу ишга хотин-қизларни жўнатолмас эканмиз. Ораси узоқ, Оқсойда. Одам йўқ. Ахири, сиз ўқувчилардан ёрдам сўрашга қарор қилдик...

Баджаҳл ва тунд, армиядан кийиб келган кулранг шинелини ечмай, кулранг қулоқчинда доим дийдираб юрувчи, таъвишдан юзлари жиддий, ҳали ёш бўлишига қарамай, бир томонга қийшайиб қолган, қовурғалари майиб, қачон қараманг, елкасига дала сумкасини осиб юрадиган раис Тиналиев ана шундай деди...

Раис Тиналиев география харитаси осиглиқ мактаб доскаси ёнида турганча одамлару бутун заминун денгизларни, жумладан, Цейлон, Ява, Суматра. Австралия сингари ёғ ичиб, яланғоч ётадиган ажойиб-ғаройиб иссиқ ўлкаларни ҳам сиғдира олган ўша харита олдида туриб ана шу алфозда сўзлар эди.

Иситишдан кўра ивирсиғи ортиқ похол ёқиб илитилаётган мактабда раис Тиналиев ана шу алфозда сўзлар эди. У узоқ Оқсойдаги юзлаб гектар қўшимча ерларга фронт учун баҳори ғалла экиш ҳақида гапираркан, унинг оғзидан ҳовур чиқиб турарди...

Ҳа, раис Тиналиев ана шундай деди...

Ташқарида ҳамон қор бўралаб, тирқишлардан ғўриллаганча совуқ ел кирар, симёғочга қантариб қўйилган, хурпайган отнинг шамолда депсиниб, бошини паंनाга олишга интилаётгани Султонмуротга кўриниб турар эди. Шамол отнинг ёлларини тўзғитар, ингичка думини бир ёнга итқитар эди. От бечора совқотган бўлса керак...

Ҳа, бу ер Цейлон эмас...

— Яхши кунда мен сизларни ўқишдан қолдирармидим, — деди Тиналиев. — Бошқаз илож йўқ. Узларинг ҳам тушунишларинг керак. Урушдан кейин, балки омон бўлсам, мен ўзим сизларни мактабга бошлаб

келиб, ўқишни давом эттиришларингни илтимос қиламан. Ҳозир эса аҳвол мана шунақа...

Кейин илмий мудар сўзлади. Сўнгра яна Тиналиев гапирди. Охири синф жонланиб кетиб, болалар қўл кўтариб: «Мен бораман, ишлашга мен ҳам бораман», деб чуғурлаша бошлаганларида Тиналиев дарҳол аниқлик киритди:

— Кимда-ким, раисга ҳар қандай ўқувчи ҳам бўлаверади, деб ўйласа, адашади. Кимки ёмон ўқиган бўлса, у ёмон ишлайди. Иккинчидан, яхши ўқийдиган ўқувчининг кейинчалик етиб олиши осон бўлади. Мана сен, Султонмурот, синфдагиларнинг энг каттасига ўхшайсан...

Болалар шовқин кўтаришди:

— Ичимизда энг каттамыз Онатой. Яқинда ўн олтига киради!

— Мен ҳозир ёшини айтаётганим йўқ. Бўй-басти ҳақида гапиряпман. Муҳимн, бу ҳам эмас. Мана сен, Султонмурот,— деб яна унга юзланди раис.— Сен ўтган йили полизда ер ҳайдагансан-а, шундайми?

— Ҳа, — дея жавоб қайтарди Султонмурот ўрнидан туриб.— Орол кўчасида ер ҳайдаганман.

— Икки тишли, тўрт от қўшилган плугдами?

— Ҳа, икки тишли, тўрт от қўшилганида, лекин мен фақат ёрдам берганман, холос. У Сартбойнинг плуги эди, уни ўша кунлари армияга олишган, экин пайти эса ўтиб кетаётган эди. Чекиш оқсоқол кўмаклашишни илтимос қилди.

— Биладан. Шунинг учун ҳам гапни сендан бошладим-да,— деди раис.

Ҳамма ялт этиб Султонмуротга қаради. У Мирзагулнинг ҳам тикилиб турганини кўрди. Мирзагул унга, бошқаларга қараганда ўзгача нигоҳ ташлади. Гап ўзи ҳақида бораётгандек, қизариб кетди. Бундан Султонмурот ўнғайсизланиб, юраги дукиллаб ура бошлади.

— Мен ҳам полизда ер ҳайдаганман! — дея ўтирган жойидан бақирди Онатой.

— Мен ҳам,— дея қўшиб қўйди Эркинбек.

Яна кетма-кет овозлар эшитилди.

Тиналиев болаларнинг жим бўлишларини илтимос қилди.

— Келинлар, болалар, навбат билан гапирайлик. Бу ерда муҳим иш ҳақида гап кетяпти. Гапни ўқишдан

бошлайлик. Сенинг ўқишинг қалай? — дея у яна Султонмуротга юзланди.

— Унчалик эмас,— деди Султонмурот.

— Нимаси унчалик эмас?

— Унчалик ёмон эмас.

— Яхши ҳам эмас,— деб қўйди шу пайтгача жим ўтирган Инкамол опа. — Мен унга, сен бундан кўра яхшироқ, юз марта яхшироқ ўқишинг мумкин, деб доим айтаман. У жуда қобилиятли. Лекин ҳамма ба-ло шундаки, калласи бўлмағур хаёллар билан банд бўлаверади.

— Ҳа-а,— деди раис ўйчанлик билан.— Мен умид қилган эдимки... Ҳа, майли. Сенинг отанг фронтда. Унинг учун ош-нон етказиб берадиган пайтинг келди. Сенинг ўқишинг-чи, Онатой?

— Меники ҳам шунақа,— деди Онатой хўмрайиб ўрнидан тураркан.

— Бундан чиқди, бир-бирларингиздан қолишмас экансиз-да,— деди кулиб Тиналиев, бир оз индамай тургач, шундай деди: — Мактабга яна қайтганларинг-да ўқишнинг қадр-қимматини чуқурроқ тушуниб оласизлар. Биламан, ўзимнинг бошимдан ҳам ўтган. Сал нарса бўлса, бор-э, ишлайман, дердик. Фақат ишлаш учунгина яшайдими одам? Сен нима деб ўйлайсан, Онатой?

Онатой нималардир деб изоҳ бермоқчи бўлди-ю, ammo кейин ростига кўчиб қўя қолди:

— Билмадим.

— Мен ҳам кўп гапни билмайман,— деди Тиналиев,— бироқ уруш бўлмаганда ўқишга борардим, яна ўқиган бўлардим...

Синфдаги болалар ошкора кулиб юборишди. Кулгили-да — кап-катта одам, колхоз ранси бўлса-ю, яна ўқимоқчи эмиш. Уларнинг эса ўқиш жонларига теккан.

— Бунинг нимаси кулгили? — деб жилмайди Тиналиев. — Ҳа, болалар, мен ўқишни жуда хоҳлардим. Буни сизлар ҳам кейинроқ тушуниб оласизлар.

Шунда кимдир пайтдан фойдаланиб унинг сўзини бўлди:

— Ранс амаки, самолётдан сакраганингиз ростми? Тиналиев бош ирғади.

Бола тағин савол ташлади:

— Вўй-бўй! Қўрқмадингизми? Мен бир марта та-

маки омборининг тоmidан пичан ғарамига сакраганим-да тиззаларим қалтираб кетган!

— Ҳа, сакраганман. Фақат парашют билан,— деб тушунтирди Тиналиев. — Бу гумбазга ўхшаган нарса, тепаида худди ўтовга ўхшаб очилади...

— Биламиз, биламиз,— дея чувиллашди болалар.

— Ана шундай, биз десантчилар эдик. Парашют билан сакраш вазифамиз эди.

— Десант нима дегани? — деди яна кимдир.

— Десантми? Бу кўчма, жанговар отряд. Энг муҳими, махсус топшириқларни амалга ошириш учун юбориладиган отряд. Билдиларингми, тушунарлими?

Синфга жимлик чўкди.

— Десант бир нечта ва бир неча минг одамлардан тузилиши мумкин,— дея давом этди Тиналиев.— Муҳими, десант душманнинг орқа томонига ўтиб олади-да, мустақил ҳаракат қилади. Агар унча тушунмаган бўлсаларинг, бошқа бирон кун гапириб берарман. Ҳозир эса ишга ўтайлик. Онатой, сен ўтир, нега тик турибсан? Сенинг отанг ҳам фронтда жанг қиляпти.

— Меники ҳам!

— Менинг отам ҳам!

— Меники ҳам!

Тиналиев қўлини кўтарди:

— Мен ҳаммасини биламан, болалар. Эртадан-кечгача фақат колхоз иши билан овора, деб ўйламанглар. Ҳаммасидан хабарим бор: кимлар армияда-ю, кимлар госпиталда эканлигини биламан. Сизларни ҳам яхши биламан. Шунинг учун сизларнинг олдингизга келдим. Гап шу. Онатой, отангга нон етказиб беришга сен ҳам борасан. Сен ҳам бир йилчами, кўпроқми мактабни қўя туришингга тўғри келади.

— Мен ҳам! Мен ҳам! Мен ҳам! — деб баъзи болалар ўринларидан сапчиб тура бошладилар. Негаки бунақа пайтда ҳар ким ҳам ботир бўлиб кетади. Буёқда мактабга қатнашдан, қутулади. От ҳайдайсан, холос Бундан ортиқ яна нима керак?

— Йўқ, шошманглар! — деб уларни тинчитди раис.— Бунақаси кетмайди. Фақат плугда ишлаганлар боради. Мана сен, Эркинбек. Сен ҳам ер ҳайдаганмисан? Мен биламан, отанг Москва остонасида ҳалок бўлган. Кўпгина оталаримиз, акаларимиз ҳалок бўлганлар.

Сендан ҳам илтимос, Эркинбек, бизга ёрдам бер. Уқниш ўрнига сенинг ҳам ер ҳайдашингга тўғри келади. Бошқа чорамиз йўқ. Онангга бўлса ўзим тушунтираман...

Кейин раис яна икки кишининг — Эргаш билан Қуббатқулнинг исмини айтди. Эртага эрталаб ҳаммалари отхонада, бригадирларнинг эрталабки иш тақсмотида ҳозир бўлишларини тайинлади.

Уйда, ярим кечаси ётишга ҳозирланаётганларида Султонмурот колхоз раиси мактабга келганини онасига гапириб берди. Онаси жимгина пешонасини силаб, ҳорғингина қулоқ солди. У кунбўйи колхозда, фермада, кечқурун уйда болалари билан банд эди. Тентак Ажимурот бўлса, беҳуда қувониб ўтирибди:

— Вой-бўй! Уқимас экансан! От қўшиб плугда ер ҳайдар экансан! Мен ҳам ер ҳайдайман!

— Дарсингни тайёрладингми? — сўради онаси.

— Ҳа, тайёрладим,— деди Ажимурот.

— Бор, ётиб ухла, унингни чиқарма! Тушундингми?

Катта ўғлига эса ҳеч нима демади.

Қизларини ўринларига ётқизиб, чироқни ўчириш олдида маънос тортиб, ўйланиб қолди, афтидан, Султонмуротни ухлаб ётибди деб ўйлади шекилли, бошини қўллари орасига олиб йиғлаб юборди. Нозик елкалари титраб, унсиз узоқ йиғлади. Султонмуротнинг юраги эзилиб кетди, ўрнидан туриб, қандайдир яхши гаплар айтиб онасини юпатгиси, овутгиси келди. Бироқ безовта қилишга журъат этмади, майли, юрагини бўшатиб олсин. Ахир, онаси ҳозир отаси ҳақида ҳам (уёқда, урушда қандай аҳволда экан, деб), болалари ҳақида (улар тўртта), уйи ва ҳар хил бошқа эҳтиёжлар ҳақида ўйлаяпти-да.

Аёл киши аёллигига боради. Уқтин-ўқтин йиғлайди. Раис Тиналиев синфдан чиқиб кетганидан сўнг муаллима Инкамол опанинг ҳам кўнгли жуда бузилиб кетди, ҳатто ўзини йўқотиб қўйди. Аллақачон танаффусга қўнғироқ чалинган бўлса ҳам ўрнидан қўзғалмади. Синф ҳам уни кутиб ўтирар, ҳеч ким ташқарига чиқмас, ҳамма муаллиманинг ўрнидан туриб эшик томон юришини кутар эди. Эшик олдида келганида Инкамол опа йиғлаб юборди. Ўзини тутишга ҳарчанд уринмасин, бўлмади. Кўзида ёш билан чиқиб кетди. У нутиб қолдирган харитани ўқитувчилар

хонасига олиб кирган Мирзагул ҳам кўзлари ёшга тўлиб қайтиб келди. Ҳа, аёллар аёллигига боради. Ҳаммага ачинишади улар, шунинг учун кўп йиғлашади. Нима қилибди, бир йил ўтар, икки йил ўтар, уруш тугаши билан яна ўқишни давом эттиришар...

Султонмурот мана шулар ҳақида ўйлар экан, ташқарида учқунлаб ёғаётган қор шивирига қулоқ тутганча ухлаб қолди.

Эртасига ҳам яна ўшандай учқунлаб қор ёғди. Изғирини музлаган ер устини яларди. Булутлар карвони осмонда вазмин сузарди. Отхонага етиб боргунча Султонмурот совқотиб кетди.

Раис Тиналиевнинг режалари Султонмуротнинг кеча ўйлаганидан мушкулроқ чиқиб қолди. Аввалига раис ва озғин, сариқ соқол, ҳаммаларига тўрттадан нўхта тутқазган бригадир Чекиш чол билан эски отхона олдига қўрага боришди. Қор босган қўрада аравага қўшиладиган отлар бошларини эгиб, қуруқ охурлардаги нишхўрд хашакни чимдишарди. Маълумки, ёзда отлар семиз бўлади, қишда эса эт ташлайди. Лекин буларнинг фақат терисию устухони қолган, холос. Уларни ишлатиб-ишлатиб, қиш келиши билан оғилхонага қамаб қўйишибди. Боқадиган, парвариш қиладиган одам йўқ. Ем-хашак танқис. Борини ҳам баҳорги ер ҳайдашга сақлаб қўйишганди.

Болалар саросимада тўхтаб қолишди.

— Нега қаққайиб қолдиларинг? — деб бақирди Чекиш чол.— Бизга Манас тулпорларини қўш қўллаб тутқазинишади, деб ўйлаганмидинглар? Бир чеккадан танлайверинглар, адашмайсизлар. Яна йигирма кундан кейин бу қирчанғиларнинг ҳар биттаси буқадай ирғишлайдиган бўлиб қолади. Буларнинг зуваласи пишиқ — фақат ем беру парвариш қил! Бошқаси билан ишларинг бўлмасин!

— Олинглар, болалар, ҳамма керакли нарсалар билан таъминлаймиз,— деб қўшиб қўйди раис.— Бошланглар. Ҳар бирингга тўрттадан. Дуч келганини олаверинглар.

Шунда кутилмаган ҳол юз берди. Бу ташландиқ қўрадаги қаровсиз ориқ отлар орасида отасининг Чопдор ва Чонтор деган отлари ҳам юрар эди. Султонмурот аввал Чопдорни, кейин Чонторни таниб қолди. Уларнинг калладор, ҳурпайган, туртсанг йиқилгудеклигини кўриб Султонмурот ҳам қувониб, ҳам қўрқиб кетди. Отаси билан шаҳарга тушганларини эслади.

Қандай отлар эди-я, булар отасининг қўлида эканлигида! Тетик, бардам, кучли. Энди бўлса...

— Ана, қаранг, ана, отамнинг отлари! — деб қичқирди Султонмурот раисга ва бригадирга қараб.— Мана, Чопдор, мана, Чонтор!

— Тўғри! Ҳақ гап! Улар Бекбойнинг отлари! — дея тасдиқлади Чекиш чол.

— Ундай бўлса, ола қол шуларни! Отангининг отларини ола қол,— деб буюрди раис.

Султонмурот отасининг отлари ёнига яна иккита отни — Оқдум ва Бурулни қўшиб олди. Кейин, қолганлар ҳам ўзларига от танладилар.

1943 йилнинг қишида уларни мактабдан ажратган муҳим иш ана шундай бошланди...

Иш ўйлагандан ҳам кўпроқ эди. Ҳар кунни отхонага боришлари, кекса Парпи ва унинг оқсоқ босқончисига ишлашларига зарур бўлган плугларни ремонт қилишга ёрдам бериш учун темирчилик устахонасига чопишлари керак эди. Авваллари кераксиз деб ташлаб юборилган ҳамма темир-терсақларни энди йиғишга ва тозалашга тўғри келди. Ҳатто ўз вазифасини ўтаб, ўтмаслашиб қолган плуг тишларини ҳам қайтадан ишга мослаштирдилар. Темирчилар болға билан уриб уларнинг дамини ўткирлаштирар, олов ва сувда обдан тоблар эдилар. Плуг тишларининг ҳаммасиниям чархлаб бўлмасди, бироқ агар уддасидан чиққудек бўлса Парпининг боши кўкка етарди. Шундай пайтлари у босқончисини устахона томига чиқариб, отхонадаги болаларни чақиртирарди.

— Ҳой, қўшчилар! — чақирарди уларни томдан туриб оқсоқ босқончи.— Буёққа чопинглар, уста ака чақиряпти!

Болалар чопиб келишар ва шунда Парпи чол ҳали иссиқ, салмоқли, қорамтир-кўкиш тусдаги, янгитдан ўткирланган плуг тишини тоқчадан оларди.

— Ма, ол,— узатарди у ўткирланган янги тишни олиш навбати келган одамга,— ол, қўлингга ушлаб кўр. Яхшилаб қара. Бор, плугингга солиб боқ. Эҳ! Чиройлилигини-чи! Худди узукка кўз қўйгандек! Шудгор қилаётганингдами, худди Тошкент ойнасидай ярақлаб туради. Бунақа тишларда юзларингни томоша қилиб юрасизлар! Балки бирорта қизга кўзгу ўрнида совға қиларсизлар-а? Зап совға бўлади-да! Энди уёққа, тоқчангга қўйиб қўй. Кейин далага олиб борарсан. Ана шундай, кейинги сафар бошқа бирингга ясаб бера-

ман. Ҳаммага ясаб бераман. Ҳеч ким тишсиз қолмайди. Ҳаммага уч жуфтдан ясаб бераман. Фақат ўзимга янги тиш қилолмайман. Сизларга тишларни етказиб берамиз. Ҳали сизлар, болалар, бизларни далада кўп эслайсизлар. Ахир плугнинг энг муҳим қисми тишида! Бошқа барча қисмлар азбаройи тиш деб қурилган. Тиш кучли бўлса шудгор ҳам кучли бўлади. Тиш ўтмас бўлса қўшчи ҳам ожиз. Мана шунақа...

- Ажойиб одам эди Парпи чол. Умр бўйи темирчилик қиларди. Мақтанишни яхши кўрарди-ю, аммо ўз ишига пухта эди.

Эгар-жабдуқ устахонасига ҳам тез-тез бориб туришга тўғри келарди. Чекиш бригадир абзалларни ҳозирлашга ёрдам қилинлар, деб тайинлар эди. Абзалсиз ҳеч қаёққа боролмайсизлар. Плуглар ҳам, отлар ҳам бор дейлик, аммо абзалсиз ҳаммаси уч пул. Бу тўғри гап. Шунга кўра уларнинг ҳар бири жон куйдириб, қўлларидан келганча ўз отларига эгар-жабдуқларни тезроқ тайёрлаш учун саррочларга¹ ёрдамлашарди.

Энг муҳим, энг асосий иш — отларни боқиб парвариш қилишдан иборат эди. Кунбўйи, эрталабдан кечгача отхонада бўлиб, ишдан кеч қайтишарди. Уйга фақат тунда, отларнинг сўнгги улушини, хашакни бериб бўлгач, қайтишарди. Жуда шошилиш керак эди!

Вақт жуда зиқ эди. Январнинг охири тугаб борарди. Уловни ишга солишга ўттиз, нари борса, ўттиз беш кунча қолган эди. Отларни оёққа турғазиларга ва шудгор бошлангунча кучларини тиклашга улгуришадими-йўқми — буёғи энди уларга, плугчиларнинг ўзларига боғлиқ эди. От ухляпти, унинг олдидаги охурда доим, кечасию кундузи ем туриши шарт, жонивор шундай мавжудот...

Тиналиевнинг ҳисоби бўйича февралнинг охири, ерлардан қор кетиши билан плуглар Оқсой участкасига чиқиши керак эди. Қачонлардир, узоқ вақтлар муқаддам, одамлар Оқсойни шудгорлаб уруғ сочишган. Аммо кейин негадир Оқсой далалари ташлаб кетилган. Балки Оқсой узоқ ва кимсасиз бўлганидандир, балки у ерлар суғориладиган майдон бўлмагани, бунинг устига, тепаликларда жойлашгани учундир. Бригадир Чекишнинг таъкидлашича, отаси унга шундай деган

¹ Сарроч — эгар-жабдуқ устаси.

өкан: Оқсойга чиққан қўшчи ё ҳеч вақосиз қолиб хо-
навайрон бўлади, ё хирмонни ташиб ололмай одам ёл-
лайди. Биринчи шарт — вақтида экиб олиш. Иккин-
чиси — Оқсойдаги ҳосил ёмғирга ҳам боғлиқ. Че-
киш чол ана шундай дер эди.

«Деҳқон доим таваккал қилади, аммо доим умид-
вор бўлади», дер эди Тиналиев. Тиналиев шунга суя-
нар ва бахтимизга ёмғир ёғиб, Оқсойнинг ғалла хир-
мони уйилиб қолади, деган умид билан қўшчиларни
ғайратлантирар эди...

Кунлар ўтди. Ҳафта охирига бориб отлар сезилар-
ли даражада жонланиб, бир оз этга кириб, ишлар
юришиб қолди. Кунлар илий бошлади. Қиш гўё хаёл
суриб, кетишга чоғланиб қолгандай эди. Шунинг учун
ҳам кундуз кунлари отларни офтобга, ташқаридаги
охурларга олиб чиқишар эди. Офтобда отлар яхшироқ
қавзаниб, тезроқ эт олишарди. Йигирма бош Оқсой
десанти девор олдидаги узун охурлар бўйлаб тўртта-
тўрттадан саф тортишганди. Раиснинг эрталабки тек-
ширувида болалар ўз отларининг ёнида шай туришар-
ди. Уларга Оқсой десанти деб Тиналиев ном қўйганди.
Шу-шу биргадирлар ҳам, аравакашлару отбоқарлар
ҳам уларни айнан десантчи, десантчилар, Оқсой отла-
ри, Оқсой пичани, Оқсой плуглари, деб атай бошлаш-
ди. Одамлар отхона ёнидан ўтаётиб, десантнинг иши
қандай кетаётганини билмоқ учун кўз ташлашарди.
Оқсой десантчилари ҳақида бутун овул гапирарди.
Тиналиев Бекбойнинг ўғли Султонмуротни десантчи-
ларга командир қилиб тайинлаганини ҳам ҳамма бил-
ларди. Бу ишга, албатта, Онатой қарши чиқди. У дар-
ҳол баҳслаша бошлади:

— Нега энди Султонмурот командир бўларкан?
Балки биз уни хоҳламасмиз!

Бу сўзлар Султонмуротни ёндириб юборди. Чидаб
туролмай деди:

— Мен умуман командир бўлишни хоҳламайман!
Хоҳласанг ўзинг бўлавер!

Болалардан Эркинбек ва Қуббатқул ҳам баҳсга
аралашишди:

— Онатой, унга ҳасад қиляпсан! Сенга нима?
Айтдиларми, бас, командир Султонмурот!

Эргаш эса Онатойнинг ёнини олди:

— Онатойнинг қаери кам? У бақувват! Фақат бў-
йи Султонмуротникидан сал пастроқ. Мактабда синф-
комни сайлагандик, келинлар, командирни ҳам тан-

лаб сайлаймиз... Қачон қарасанг — Султонмурот, Султонмурот!

Тиналиев уларни жимгина тинглаб турди, кейин эса жилмайиб қўйди ва бошини чайқаб, бирдан жиддийлашиб жаҳли чиқди.

— Қани жим бўлинглар-чи! — буюрди у.— Буёққа келинглр. Сафланинглр. Мана бундай, бир қатор бўлиб. Десантмисизлар десантдай бўлинглар. Энди эса менга қулоқ солинглр. Эсларингда бўлсин, командир сайланмайди. Командир юқоридаги бошлиқ томонидан тайинланади.

— Уша бошлиқнинг ўзини ким тайинлайди? — сўзини бўлди Эргаш.

— Яна ҳам юқорироқдаги бошлиқ!

Орага жимлик чўкди.

— Гап бундай, болалар,— давом этди раис.— Уруш кетяпти, ҳарбийчасига яшашимизга тўғри келади. Билиб қўйинглр, мен сизлар учун бошим билан жавоб бераман. Иккитангизнинг отангиз ҳалок бўлган, учтангизнинг оталарингиз фронтда. Мен сизлар учун тириклар ва ўликлар олдида ҳам жавобгарман. Аммо мен бу жавобгарликни сизларга ишонганим учун оляпман. Сизлар плугларингиз билан олисга, Оқсойга бориш олдида турибсизлар. Худди алоҳида топшириқ олган парашютчилар десантидай анча куну тунни чўлда ёлғиз ўтказасиз. Агар салга баҳслашадиган ва бақришадиган бўлсангиз, қандай яшайсиз ва қандай ишлайсиз у ерда?

Раис Тиналиев отхонада, болалар сафи олдида туриб ана шу тахлитда сўзлар эди. Собиқ парашютчи ҳамон ўша кулранг армия шинели, ўша кулранг ҳарбий қулоқчинида, чўзинчоқ юзлари ташвишли, ҳали ёш бўлишига қарамай, бир томонга майишиб қолган, қовурғалари майиб, қачон қарасанг, дала сумкасини осиб юрадиган раис Тиналиев болалар қаршисида тик турар эди.

Бекбойнинг ўғлини командир қилиб тайинлаган раис Тиналиев Оқсой десанти сафи олдида туриб ана шу алфозда сўзлар эди.

— Ҳаммаси учун сен жавоб берасан,— деди у,— одамлар учун ҳам, плуглар учун ҳам, от-уловлару эгар-жабдуқлар учун ҳам. Оқсойдаги шудгорга ҳам сен жавоб берасан. Жавоб бермоқ — бу топшириқни бажармоқ дегани. Эплломасанг командир қилиб бошқа

одамни тайинлайман. Ҳозирча эса ҳеч қанақа ва ҳеч кимнинг эътирозини инобатга олмайман.

Раис Тиналиев ўша кун и отхонада кичкинагина Оқсой десанти сафи олдида туриб ана шу тахлитда сўзларди.

Қўшчилар ихлос ва ҳайрат билан унинг юзига тикилиб, ҳар қандай буйруғини бажаришга тайёр туришарди. У болаларнинг олдида худди Манасга ўхшаб ҳайбатли, пахмоқ соч, совутда, улар бўлса унинг ёнида содиқ ботирларидай туришарди. Гўё қўлларида қалқон ва белларида қиличлари бордай эди. Манас ўз умиди, ишларини ишониб топшириб қўйган ўша азаматларнинг ўзлари кимлар эди?

Биринчи паҳлавон — Султонмурот. Майли, энг каттаси бўлмаса ҳам у ўн бешга кирган эди. Аммо ақлли ва ботирлиги учун командир қилиб у — Бекбойнинг ўғли Султонмурот тайинланган эди. Унинг отаси эса, оталарнинг ичиде энг зиёди, бу пайт узоқ сафарда — катта урушда эди. У ўзининг жанговар оти — Чопдорни Султонмуротга қолдирди. Султонмуротнинг кичик укаси Ажимурот ҳам бор. Укасини у гоҳо жигига текканига қарамай яхши кўрар эди. Султонмурот яна гўзал Мирзагул бекачни ҳам пинҳона севарди. Мирзагул бекачнинг табассумидан гўзалроқ табассум йўқ. Туркистон терагидай сарвқомат, юзлари оппоқ қордай, кўзлари эса зулмат тоғ бағридаги гулхандай...

Иккинчиси — машҳур паҳлавон Онатой ботир эди. У отрдда энг каттаси, қарийб ўн олти ёшга тўлиб қолганди. Бўйи оз-моз пастроқ бўлса ҳам у ҳеч кимдан ҳеч нимада қолишмасди. Аммо куч беллашганда ҳаммадан ўтарди. Унинг оти, ботирнинг ўз номига ўхшаш Оқтўриқ камон ўқидай сапчирди! Онатойнинг отаси ҳам улкан урушда, узоқ сафарда эди. Онатой ҳам ўша ой юзли Мирзагул бекачни пинҳона севар эди. Соҳибжамолнинг бўсасига интиқ эди...

Учинчи паҳлавон — ёқимтой йигитча Эркинбек ботир эди. Оиланинг тўнғичи. Ажойиб ва садоқатли дўст. Гоҳо у маъюс уҳ тортиб, пинҳона йиғлаб ҳам оларди. Унинг отаси ўша узоқ сафарда Москвани ҳимоя қила туриб қаҳрамонларча ҳалок бўлган эди. Эркинбекнинг жанговар оти ботирга мос Оқпайпоқ — яъни, оқ пайпоқли тулпор, деб аталарди.

Тўртинчи паҳлавон — Эргаш ботир эди. У ҳам дўст, ҳам ўртоқ. Ун беш ёшларда. Ўз фикрларини айтишни яхши кўрар, баҳсларга аралашаварди. Аммо

ишда эса унга ишонса бўларди. Унинг отаси ҳам жангу жадалда — узоқ сафарда. Эргашнинг оти ўзига уйқаш Олтинтўёқ деб аталарди.

Бу ботирларнинг ичида бешинчиси — Қуббатқул ботир эди! У ҳам ўн беш ёшларда, у ҳам оила тўнғичи. Қуббатқулнинг отаси ўша узоқ сафарда, ўша жангу жадалда, Белоруссия ўрмонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Қуббатқул толиқишни билмайдиган меҳнаткаш. Ҳар қандай ботир каби ўз оти Ипакёл тулпорини жуда севади.

Тиналневнинг қаршисида мана шундай ботирлар туришарди. Уларнинг ортида ингичка бўйинлари ва бошлари орқасида, от боғланадиган жойдаги узун охур ёнида икки тишли плугларга қўшилган, Оқсой томон жўнаши керак бўлган йигирмата от турарди...

Қор кетиши билан улар Оқсойга, Оқсойга шудгор қилишга кетишади!

Оқсойга, ер селгиши билан Оқсойга қўш ҳайдашга боришади!

Аммо атрофда қор кетганича йўқ, ҳали у ерни қоплаб ётарди. Бироқ кунлар яқинлашиб, ҳамма нарса ўша кунга шай турарди...

5

Ниҳоят, ўша кунлар яқинлашмоқда эди...

Оқсой учун ажратилган отларни ҳамма ҳар хил — кимдир десантчи, кимдир Оқсой отлари деб атар, аммо муҳими шундаки, икки ҳафталардан кейин улар отхонадаги бошқа отлар ичида кўзга ташланиб турадиган бўлиб қолишди. Тўйғазилган, суғорилган, ювиб-тараб қўйилган Оқсой отлари кучга тўлиб бораётган мускуллари, тетик кўринишлари ва зийрак чимирилган қулоқлари билан кўзни қувонтириб десант охури бўйлаб бир қатор тизилишиб туришарди. Уларнинг ҳар бири яна ўзига хос қилиқларини қилиб, олдинги алфозга қайтган эдилар. Унутиб қўйилган одатлари яна пайдо бўлганди. Отлар ўзларининг янги хўжайинларига кўникиб қолишган эди. Таниш овоз ва қадам товушларини эшитишлари билан ўгирилиб қараб эркаланганча, секин, гўё пичирлашаётгандай кишнаб қўйишар, юмшоқ лабларини қимтиб суйкаланишарди. Болалар ҳам отларнинг остига шўнғиб хў-

жайинлардек қичқиришга ўрганиб қолишди: «Қани, оёғингни торт! Тўхта дейман, каллаварам, ҳозир! Қаранг-а, турткилаб эркалик ҳам қилади маккор! Овора бўласан, менинг қўлимга қараган биргина сен эмасан».

Дастлабки кунларда отлар сувлоққа сув ичгани базўр боришарди, кейинчалик айниқса дарёдан қайтишда ўйноқлайдиган бўлиб қолишди. Уларнинг ҳар бири ўзининг жанговар отини — Султонмурот Чопдорни, Онатой Оқтўриқни, Эркинбек Оқпайпоқни, Эргаш Олтинтуёқни ва Қуббатқул Ипакёлни миниб олишарди-да, уларнинг ҳаммасини биргаликда дарёга ҳайдашарди.

Қишда сувлоқ қулай бўлиши, унга тушар жой тийғаноқ бўлмаслиги керак. Ахир бир нечта от сув ичишга тушиши айниқса зарур. Шунинг учун олдиндан қирғоқларда отнинг туёғини тутиб турадиган жой ҳозирлаш, хавотирли ерларга похол тўшаб қўйиш лозим. Қаттиқ совуқларда эса музни тешишга тўғри келарди. Султонмурот бу ерда ҳам ким қайси кун сувлоқни ҳозирлаши ҳақида қатъий навбатчилик ўрнатди.

Отлар болалар назорати остида муздай оқар сувдан шошилмай, турткилашмай ичишарди. Сув бу ерда муз остидан чиқиб саёз тошлоқ бўйлаб оқар ва яна муз остига сизиб кетарди. Муз остида ҳам қулқиллаб, жилдираб овоз чиқариб оқарди...

Отлар гўё қулоқ тутгандек сув ичишдан тўхтар, йилт этган қуёш нурларида ўзларини тоблаб олгач, яна сувни симиришарди. Сув ичиб бўлишгач, шошилмай йўлга чиқишар, отхонага қайтишда ўйноқлашиб, пишқириб, кишнаб, думларини силкитиб дам олдинга, дам орқага сапчишар, оёқларини кўтариб тик туришарди. Болалар атрофда от чопиб, гижинглатиб шовқин солишарди.

Орадан кўп вақт ўтмай одамлар, десант отларини завқланиб томоша қиладиган бўлиб қолишди. Гўё улар ўша эски қирчанғи отлар эмас, қайтадаң туғилгандай эди. Кексалар назар-эътибордан қолдирмай бу хусусда шундай хулоса чиқаришарди: агар у меҳнаткаш, меҳрибон одамнинг қўлида бўлса, дунёда отдан вафодори бўлмайди. Сен унга зиғирча яхшилик қилсанг, юз ҳисса қилиб қайтаради. Сўнгра кексалар қадимда аломат бедовлар бўлганлиги ҳақидаги ривоятларни сўзлай кетишади.

Фақат раис Тиналиевдан мақтов олиш қийин. У талбачан, тикандек қаттиқ нигоҳи билан отларни, ҳаммадан аввал десантчиларнинг ўзларини бир-бир кўздан кечириб чиқади. Ҳамма нарсани ипидан-игнасигача текширар, плуглар, қалай, абзаллар тайёрми, дер, ҳатто кимни шимининг тиззаси йиртиқ бўлса — нега йиртиқ, онасининг қўли тегмаса, ўзи қўлига игна олиб тикиб олиши шунчалик қийинми? — дея ижикилаб сўрарди. Отнинг жабдуқлари-чи, қачон ахир тайёр бўлади жабдуқлар, деб қистовга олиб қоларди. Оқсойга отхонани кўчириб кетолмайсан, тунлари чўлга совуқ тушади. У вақт зиқлигини, Оқсойда ҳозир бугунги ишни эртага қўйиб бўлмаслигини тинмай таъкидларди. Гоҳо, бақириб сўкинишга қадар бориб етар, аравакашлар плугли отга, айниқса, Оқсойга кетадиган отларга сақланаётган бедани ўз вақтида етказиб беролмаганлари учун Чекиш бригадирга қаттиқ дашном берарди.

Бўлаётган воқеалардан у қадар севинмаётган кишилар ҳам бор: булар — оналар. Ҳали униси, ҳали буниси келиб бу қандай кўргилик, умримиз бино бўлиб қулоқ эшитмаган десантни ўйлаб топишибди, эрларимизнинг урушдалиги етмасмиди, энди ўғилларимиз ҳам аскар бўлиши қолганмиди, на уйга ёрдами тегади уларнинг, на дийдорига тўйиб гаплашиб ўтириш бор. Куну тун отхонадан бери келишмайди... Хуллас, гапирса гап кўп.

Султонмуротга ҳаммадан кўра оғир, ахир командир-да. Ҳаммаси учун у жавоб бериши керак. Ҳаммасидан ҳам оналар олдида жавоб бериш оғирроқ. Онаси қўлини ювиб қўлтигига урди, ҳорғин: «Фақат отанг урушдан тирик қайтса бўлгани, нима қилса ўзи қилади. Тўйиб кетдим. Мен кўз юмгач, эсинг жойига тушадими-ю, аммо унда кеч бўлади...» — дерди. Онасига жуда қийинлигини Султонмурот билади, лекин қўлидан нимаям келарди, унинг ўрнида ҳар қандай одам ҳам ҳеч нарса қилолмасди. Десантчиларнинг ҳар бирининг қўлида тўрттадан от ва отдан ташқари қанчадан-қанча юмушлари бор. Ем бер, суғор, тагини тозала, ем-хашак тайёрла, яна ем бер, гўнгини тозалаб ташқарига олиб чиқ ва қайта шу ишларни такрорлайвериш... Отларнинг яғринларини ювиш, яраларини даволашнинг ўзи шундай машаққатки... Участка ветфельдшерининг ҳар хил суртиладиган қуюқ-қуюқ дориларни қолдириб кетганини айтмаса, умуман, ўзларининг даволашларига тўғри келади. Ҳар кун дориларни суртиб туриш керак, бўлмаса даволаб бўлармиди. Боқишга-ку, амал-

лайсан-а, аммо яранинг устига бўйинча осиб қўёлмай-сан-ку. Шу-да. Бирорта соғ от йўқ, ҳаммасининг яғринларини яра-чақа босиб кетган, оёқлари шикастланган эди. Уни даволаётганингни ҳайвон тушунмайди, қани тинч турса-чи!

Отларнинг танаси эт олиб, оёққа туриб олганларидан кейин совитиш керак бўларди. Ҳар бир отни ҳар куни бир ярим соатча йўрттириш керак, акс ҳолда, бригадир Чекиш айтганидай, «плугга қўшганда терлайди-ю, суроби тўғри бўлади-қолади».

Иттифоқо, кўнгилсиз ҳодиса юз берди...

Бир куни бешовлон ўз «жанговар» тулпорларини совитиб келишга отланишди. Султонмурот Чопдорида, Онатой Оқтўриғида, Эркинбек Оқпайпоғида, Эргаш Олтинтўеғида, Қуббатқул Ипакёлида эдилар. Аввалига одат бўйича отларни йўрттириб боришди. Отхона атрофидан, кейин кўчадан юриб қишлоқ четига чиқишди ва қор қопланган дала бўйлаб йўртиб кетишди. Қуёш чарақлаб, қорлар жимирлар, жилвакор осмон баҳор нурларига йўғрилганди. Тоғлар оппоқ, шундай сокин ва ёруғ эдики, агар ўша оқ чўққида пашша учса эшитилдигандай ва кўринадигандай туюларди. Қиш даврини суриб бўлган, қуёш аста-секин қиздира бошларди. Отлар шитоб билан чопиб боришарди. Улар ҳам увушган оёқларининг чигилини ёзишга ва елдек учушга жуда зориққан эдилар. Болалар жиловни бўшатишиб тезроқ, тобора тезроқ от сургилари келарди. Шундоқ чоптиришни истардиларки... Олдинда Султонмурот бормоқда эди. Онатой орқадан уни шоширарди:

— Бўл тезроқ, бунча имилламасанг!

Бироқ Султонмурот командир сифатида тезликни оширишга унчалик рўйхуш бермади. Совитиш — бу пойгада чопиш эмас сенга. Бу — отларни машқ қилдириш, кейин плугга қўшган пайтда тортишга қийналмаслиги учун қилинадиган тадбир. Десант бўлган болалар шундай боришарди. Даладан бурилиб энди ортга қайтмоқчи эдилар, тепалик ортидан қий-чув эшитилди. Болалар мактабдан қайтмоқда эдилар. Десантчиларни кўришлари билан бақириб-чақириб, қўлларини силкита бошлашди. Уларга жавобан десантчилар ҳам қичқаришар, қўл силкишарди. Синфдошларни, еттипчидагилар ҳамда бошқа синф ўқувчилари дарсдан қайтмоқда эдилар. Тўда сурон кўтариб келарди. Тўда ичида Султонмурот Мирзагулни дарров таниди. Уни қандай

тополганини ўзиям билмайди-ю, бир парча шол рў-мол остидаги йилт этиб кўринган юзи, нозик жуссаси, рафтори ва овозидан бу Мирзагул эканлигини ҳис қилди. Қиз ҳам уни таниди шекилли — бошқаларга қўшилиб нималарнидир қичқириб, сумкасини ўйнатиб — тепаликдан тушиб кела бошлади. Ҳатто, «Султонмурот-от!» — деб чақиргандай ҳам бўлди. Қўлларини ёзиб унга томон югуриб интилаётгани хотирини ярқ этиб, жонлантириб юборди ҳамда шу кунларда қизни ўйлаб юрганини ва соғинганини шу лаҳзада сездди. Шунда қандайдир бир тўлқин уни ўз оғушига олиб, аллақаб-ларга гирдикапалак қилиб учириб кетаётгандай ҳис қилди...

Нимадир бўлди-ю, шу заҳоти улар беихтиёр тўдалашиб ўша томонга, синфдошлари тушиб келаётган тепалик сари йўртиб кетишди. Бир зумда далани ортда қолдиришиб нишабликдан ғойиб бўлишди. Улар тепалик ёнбағри бўйлаб саф тортишиб, отларини гижинглатиб, ҳайратланган болаларнинг ёнидан ўтиб, отхона томон ўтиб кетишлари ҳам мумкин эди-ку. Султонмуротнинг режаси ҳам шундай эди. Шу пайт Онатой олдинга отилиб чиқди. Унинг Оқтўриғи учқур от эди.

— Қаёққа, тўхта! Чоптирма! — огоҳлантирди уни Султонмурот, аммо Онатой ҳатто пинагини ҳам бузмади.

«У Мирзагул олдида ўзини кўрсатмоқчи!» — деган фикр ярқ этиб Султонмуротнинг миясига урилди. Унинг жаҳли чиқиб, чидаёлмай, жўшиб кетди ва Чопдорнинг жиловини бўшатиб, ҳойҳойлаб, отнинг ёлига ёпишиб олганча Онатойни қува кетди. Онатой бўлса яна отга устма-уст қамчи босди. Улар пойга чопгандай, ким ўзарга, ким биринчи бўлиб қизга етиб боришга, ким ўзининг абжирлиги ва устунлигини кўрсатишга ошиққандай қувишиб кетишди. Эҳ, шундай ажойиб пойга чопдилар-а! Отаси бекорга Чопдорда ажойиб тулпор хислатлари бор демаган экан, у ҳақиқий бедовлигини кўрсатмоқда эди. Онатойга қуюндай етиб олган Султонмурот тантана қиларди! Уларнинг беллашувини кузатиб тўхтаб қолган синфдошлари тўдасига аста назар соларкан, улар орасида қизга кўзи тушди, аслидаям уни кўрмоқчи эди-да. Ахир шу қизни деб бу беллашувда қатнашмадимиз. Галаба қозонди ҳам! Онатойни қувиб ўтгач, қизга яқинроқ бориш учун тепаликка йўналди. Чопдорнинг бошини, яхшиямки, сал тепаликка

бургани, омади бор экан, бўлмаса бу ҳангома нима билан тугагини ким биларди. Чунки сўнгги дақиқаларда Онатой етиб, уни қувиб ўтаётганида рақибига бир нарса бўлгандай бўлди. Бирдан ҳамма қичқириб юборди. Султонмурот жиловни тортиб, орқасига ўнгирлса, Онатой йўқ. У шиддат билан чопиб бораётган отини базўр тўхтатиб орқага қайрилди-ю, Онатойнинг Оқтўриғи қорда из қолдирганча суриб тепаликдан юмалаганини, Онатойнинг ўзи эса бир четга отилиб кетганини кўрди. Болалар гавдасини аранг қордан кўтариб тураётган Онатой томон югуриб кетишди.

Султонмуротнинг кайфи учиб кетди. Етиб келиб Онатойнинг қонга беланган қўлларини кўргач, яна ваҳима босди. Бир лаҳза кўзлари Мирзагулнинг нигоҳлари билан тўқнашди. Қўрқиб оқариб кетган бўлишига қарамай у жуда гўзал эди... Онатой ўзини ўнглаб олиб пастда, қор уюмида типирчилаб ётган оти томон югурди. От тизгинга ўралиб қолган эди. Бу орада орқада қолган десантчилар ҳам етиб келишди. Ҳаммалари отни оёққа туришга кўмаклашиб юборишди. Шундагина Султонмуротнинг қулоғига товушлар чалиниб, ҳамма нарса жойида шекилли, дея ўзига келди.

Ботирларнинг Мирзагул бекач олдида ўзларини кўрсатишга уринишлари ана шундай кўнгилсизлик билан тугади. Қизнинг кўзларига қарашга уларнинг юраклари дов бермасди. Отхонага қайтар вақт бўлгани учун чурқ этмай, апил-тапил йўлга отландилар. Фақат овулга етай деб қолганларида Эргаш Онатойнинг Оқтўриғи оқсаётганини сезиб қолди.

— Тўхта! — қичқирди у. — Нима, отингнинг оқсаётганини билмаяпсанми?

— Оқсаётганини? — гўлдиради Онатой.

— Ҳа-да! Оқсаганда қандай!

— Қани, олдинга ўт-чи, — буюрди Султонмурот. — Кўрайлик-чи, олдинга ўт.

Ҳақиқатан, Оқтўриқ олдинги ўнг оёғини зўрға босарди. Пайпаслашиб қарашса, отнинг тўпиғи шиша бошлаганини кўришди. Жуда ёмон иш бўлди-да. Энди нима қилишни билишмасди. Отларни плугга роса тайёрлашиб-тайёрлашиб, охирида ҳаммаси чиппакка чиқди. Қор билан қопланган тепаликда ким от чопади, ахир ҳар қадамда отлар сирпаниб пастга юмалашлари мумкин эди-ку. Шундай бўлди ҳам. Хайриятки, ўзлари омон қолишди.

— Ҳаммасига сен айбдорсан! — деди жаҳл билан

Онатой қизариб-бўзариб.— Қувишни биринчи сен бошлаб бердинг.

— Орқангдан: «Тўхта, қаёққа» — деб бақирмадимми?

— Бўлмаса нега қувлаб ўтмоқчи бўлдинг?

— Узинг отни нега чоптириб кетдинг?

Бақаришиб, талашиб, сал бўлмаса муштлашиб кетай дейишди. Лекин эсларини йиғиб олдилар. Бу от совитишдан сўнги отхонага оқсоқ отни жимгина, ҳорғин етаклаб кириб келишди. Отларни, оқсоқланаётган Оқтўриқни ҳам шовқин-суронсиз охурларига боғладилару, энди нима қилишларини билмай туриб қолдилар. Таҳлика остида ҳеч биридан бир фикр чиқмай чурқ этмай туришарди. Бу қилмишлари учун жавоб бериш кераклигини яхши билишарди. Болалар Онатойга юзланиб: секин, нима бўлганини отбоқарларга айтиб кўр. Оқтўриқ оқсоқланиб қолди, нима қилайлик, деб сўрагин, дейишди. У кўнмади:

— Нега энди мен борар эканман? Мен айбдор эмасман. Бизнинг командиримиз бор. Ўзи бориб айтаверсин.

Яна баҳслашдилар, яна муштлашиб кетишларига сал қолди. Ҳаммадан ҳам Онатойнинг ўзини айбдор ҳисобламаётганлиги Султонмуротга алам қилиб кетди.

— Хотин экансан! — деди тутақиб. — Сен фақат оғиздагина ботирсан! Сал нарсага четда писиб турмоқчимсан! Қўрқади деб ўйлаяпсанми? Бўлар иш бўлдими — ўзим бориб айтаман ҳаммасини.

— Боравер! Шунинг учун ҳам командирсан-да,— бўш келмади Онатой.

Султонмурот ўзини қўлга олиб, ҳаммасини қандай бўлса шундайлигича отбоқарга айтиб беришга жазм қилди. Отбоқар ҳовлиқиб югуриб бориб қоқинган отни кўздан кечира бошлади. Тўс-тўполон кўтарилди. Нақ шудгор қилиш олдидан отдан айрилиш ҳазилми ахир. Шу заҳоти Чекиш бригадир келиб дағдаға қила кетди. Буни ким бўлса ҳам етказишга улгурибди-да. Отбоқар бу вақтда Оқтўриқнинг оёғини кўздан кечириб, шикастланганми ёки суяги синганми, аниқлаётган эди. Шу пайт орқадан от туёғининг дўпир-дўпири эшитилди. Бошларини ўгириб қарашса, от устида Чекиш бригадир турибди. У индамай отдан тушди. Яқин келиб ҳайбат билан тутақиб сўради:

— Нима бўлди?

— Пайи чўзилганми ёки суяги дарз кетганмикин, шуни билмай турибмиз, оқсоқол.

— Билишмасмиш! — бақирди Чекиш жаҳлдан бўзариб. — Ҳаммангни ҳозироқ трибуналга ҳайдайман! жой-жойингда отиб ташлайман!

Чекиш қамчисини ўйнатиб қўшчилар томон отилди. Болалар ҳар томонга тумтарақай қочиб қолишди. Чекиш уларни қува кетди. Ҳеч кимни тутолмай, баттар бўғилиб, бўзариб қамчисини силтаб дўқ қила бошлади.

— Плугга қўшиладиган отларни биз кимларга ишониб ўтирибмиз? Булар душман экан-ку! Фашистлар! Битта қўймай отиш керак! Қанча меҳнат, қанча емни елга совурди булар! Энди шудгор нима бўлади?

У отхонани бошига кўтариб қичқирар, сўкинаркан, Султонмуротга тўқнаш келиб қолди. Болалар қочиб кетишганда ҳам Султонмурот жойидан жилмаганди. Қўрқувдан ранги қув ўчиб, жавоб беришдан бош тортолмай бригадирга термилди.

— Ҳа, ҳали бу сенмисан! Қилар ишни қилиб қўйиб, яна менга қараб турибсанми! — Чекиш чол ўзини тутолмай десантчилар командирининг елкасига қамчи тортиб юборди. Бироқ яна қамчисини кўтарди-ю, негадир урмай пишқира кетди:

— Қоч, итвачча! Қоч, дейман! Йўқол кўзимдан! Йўқса, боплаб савалайман!

Султонмурот орқага чекиниб, беихтиёр қўллари билан юзини тўсиб, жавдираган кўзларини бригадирдан узмай турарди. У чўғдай қамчи елкасини ўйиб ўтишини кутарди. Бунга чидаш, бардош бериш, қочмаслик учун бор кучини тўплаб турар эди...

— Ҳа, майли! — деди кутилмаганда Чекиш йигитчанинг ўжарлигидан ҳайратланиб. — Қолганини отанг урушдан қайтгач оласан. Бу қилмишларинг учун сени отангнинг олдида ҳам савалайман!

Султонмуротдан садо чиқмади. Чекиш эса ҳеч жаҳлдан, ҳовридан тушмай қамчисини ўйнатиб, депси-нарди:

— Қоч десанг қаққайиб туради! Ахир ўзинг ўйла, ҳеч замонда сени тута олармидим! Сизларни қувиб нима қилдим! Йўлига қочмайсанми, менга ҳам енгил бўларди! Урай десам эгнинг юпун, эгнингни десам, ўзинг ҳам қоқсуяксан, қамчи билан солиб бўлмаса. Урадиган ҳолинг бўлса ҳам майли эди! Бўлар иш бўлди. Кўнглин-га олма. Отанг қайтгач, биргалашиб мен чолнинг адабини берарсизлар. Қани энди кўрсат-чи, нима қилиб қўйдиларинг...

Ўша куни мана шундай ҳодиса рўй берган эди. Сул-

тонмурот қилмишига яраша оладиганини олди. Бригадир ҳам қамчи билан саваламай нима қилсин. Қанча меҳнат, ҳаракат зое кетди. Нимага ҳам ярарди чўлоқ от? Гўштгами? Бироқ заҳматкаш жониворни сўйишга кимнинг қўли борарди? Чекиш ва бошқа биладиган одамларнинг айтишича, отнинг қаттиқ шикастланмаганлигигина бирдан-бир тасалли эди... Онатойнинг Оқтўриғини бир чолнинг ҳузурига олиб бордилар. У йилқиларни даволарди. Беда, пичан оборишиб у ерда навбатчилик қила бошлашди. Омадлари келиб, беш кунлардан кейин Оқтўриқ илгари ҳолига қайта бошлади ва уни отхонага олиб келдилар.

Умуман, бу ҳафта оғир ўтди, уйда эса онасининг тоби қочиб қолди. Аввалига ўзини ёмон ҳис қила бошлад-ю, кейин иссиғи кўтарилиб кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди. Султонмурот онаси, укаларига қараб уйда қолишига тўғри келди. У ана шундагина уйлари бўм-бўш, ҳувиллаб қолганини пайқади. Отаси армияга кетганидаги ўнтача қўйларидан бирортаям қолмади: иккитасини ўзларига сўйишди, қолганларини ҳарбий заёмга сотишиб бошқа солиқларга тўлаб юборишди. Яхшиямки, ҳали елини тўлишиб қолган, яқин-орада туғиши керак бўлган сигирлари, яна бир томонда Ажимуротнинг эшаги Қораёл бор. Бор-йўқ мол-ҳоллари мана шу. Ушаларни боқишга ҳам ҳеч вақо йўқ. Сарой томидаги ғарамда қуруқ маккажўхори пояси сақланарди. Ҳисоблаб кўрди, агар қиш чўзилмаса сигирнинг туғишига базўр етаркан, аммо қиш чўзилса, нималар бўлишини ким биларди. Эшак ўзига-ўзи емак топмоғи керак эди. У ҳовли атрофидаги янтоқ ва бурганларни еб юрарди. Утин-чўпга келганда аҳвол жуда чатоқ, таппи тугаёзган, шох-шаба яна бир неча кунга етарли қолган. Кейин нима бўларди? Итлари Оқтош ҳам саёқ бўлиб кетибди. Султонмурот маъюсланиб қолди. Ўз-ўзидан хижолат тортарди. Куну тун отхонада Оқсой десантини тайёрлаш билан машғул бўлиб, хўжаликлари қаровсиз қолганини ҳам пайқамабди. Отаси борлигида ҳечам шундай бўлармиди? Отаси пичан йиғса бутун қиш ва баҳорга етарди. Утинни ҳам ғамлаб ташларди. Нимасини айтасиз — отаси борлигида ҳаётлари бутунлай бошқача, хотиржам, саранжом-саришта, ораста эди. Фақат уйларидагина эмас, ҳамма ерда, балким бутун дунёда бошқача эди. Ҳозир ҳовлиларидан файз кетган. Худди куз пайти япроқларсиз қолган дарахтлар каби ҳовлида нимадир етишмай турарди. Утов ўз ўрнида, кўчалар, уйлар ўша-

ўша-ю, барибир отаси борлигидаги файз йўқ. Ҳатто ҳовли орқасидаги кўчадан ўтиб турадиган арава гилдиракларининг тақир-туқур овози ҳам илгаригидек, отаси шу йўлларда худди шу араваларни ҳайдаган вақтидаги сингари мароқли эмас эди.

Жамбулга борган одамларнинг айтишича, шаҳарда шундай қимматчилик, очарчилик ва тўс-тўполон эмиш-ки, тезроқ уйга қайтгинг келармиш. Демак, шаҳар ҳам ўша отаси билан борганларидай эмас, бутунлай ўзгарган.

Нега шундай экан-а? Демак, отаси йўқлиги учун шундай бўлибди-да... У ҳозир қаерда, ҳоли не кечди экан? Охирги хат бир ярим ойлар чамаси олдин келганди. Қаердадир йўлда бирон ерда ушланиб қоляпти деб, тасалли берарди у онасига. Онаси ух тортарди. Фронтдан жўнатилган хат, эҳтимол ушланиб қолиши ҳам мумкин. Балким хат ёзишга ҳеч кимнинг вақти ҳам йўқдир ҳозир? Ҳамма гап ана шунда, бироқ Чуй каналидан хат келмаслиги бошқа-ю, фронтдан хат келмаслиги бошқа. Мана, онаси ҳам, ҳаммалари ҳам шу ҳақда ўйлайдилар.

Аввалги кун тонг маҳалида ит ҳуриб, кейин жимиб қолди. Эркаланиб гингишди-ю, бир оздан сўнг дераза тақиллади. Онаси сесканиб, касал бўлишига қарамай тўшакдан туриб кетди. Султонмурот ҳам дераза томон отилди. Ташқарида кимдир турарди. Биринчи бўлиб уни онаси таниди.

— Тоғанг Нурғози келди,— деди у ўғлига,— бор, кутиб ол.— Ўзи бўлса кўнгли айнаб, тиши тишига тегмай кўрпага кирди.

Онасининг акаси, Нурғози тоғаси тоғда яшар ва умр бўйи қўшни совхозда чўпонлик қиларди. Бир кун и ёши ўтиб қолган бўлса-да, уни ҳам армияга чақиришди. Аммо Жамбулдан уни ва яна бир неча чўпонни уйига қайтаришди. Отларда ҳеч ким қолмаган эди. Подани кимсасиз ташлаб кетиб бўлмайдикун. Яхшиям Нурғози тоғалари бор экан, онда-сонда бўлса-да, улардан хабар олиб турарди. Мана бу сафар ҳам кечаси қўйларни қўрага қамаб, синглисини касал деб эшитиб, тоғдан тушиб келибди. У оз фурсатга келиб, нима гаплигини билгач, тезроқ уйга қайтмоқчи эди.

Шамолда қорайиб, лўлига ўхшаб қолган, тулкитери тумоқ, кигиз қўнжли этиклари тиззасидан юқорисига-ча, баҳайбат, чайир тоғаси аёз билан бирга қўй ҳидини анқитиб кириб келди. Шу заҳотиёқ уйда ғала-ғовур кў-

гарилди. Эгнидан пўстинини ечиб синглиси ёнига чўк-калади-да, унинг иссиқ қўлини ўзининг залварли кафтига олиб индамай томир уришини эшитди. Узоқ вақт диққат билан унинг нозик тўпиғини ушлаб, ўзининг қаттиқ, йўғон бармоқлари билан томирини текширди. Ўнманидир сезиб, ниманидир аниқлади. Бир оз хаёлга чўмиб, йўталиб қўйди, сўнгра соқолини сийпалаб, хушнуд жилмайганча Султонмуротга деди:

— Ҳечқиси йўқ. Яхшигина шамоллаб, роса совуқ ўтибди. Билгандай гўшт, думба ёғи олиб келувдим. Қалампир ва пиёз солиб иссиқ, ёғли шўрва ичиб, обдан терла,— маслаҳат берди синглисига у.— Сен-чи, Султонмурот, эгардаги хуржунни олиб кел, нима бўлса ҳаммасини уйга олиб кир. Хуржунни эса бўшатиб бер... Узоқ ўтириб қололмайман, қўйлар эгасиз қолган.

Онаси тоғаси билан уёқ-буёқдан гаплашиб олгунларича Султонмурот олов ёқиб, чой қайнатишга улгурди. Унгача кичкинтойлар ҳам уйғониб қолишди. Дарров тўшакдан туриб қип-яланғоч дийдирашганларича ҳаммалари тоғаларига ташланишди. У гўдакларни ёнида турган пўстинига ўраб олар, улар эса тиззасига, елкаларига ирғишлашарди. Айниқса тоғанинг эркатойи Ажимурот бўлса расмана гўдак бўлди-қолди. Учинчи синфда ўқиётганига қарамай у қўзичоқдай эркаланарди. Тоғасининг тулкитери тумоғини бошига кийиб, қамчинини қўлига олиб ўзи эса худди отга мингандай тоғасининг елкасига чиқиб олди.

— Уялмайсанми! Туш! — Султонмурот уни бир-икки турткилади, аммо бунга Нурғози тоғанинг ўзи индамасди.

— Тегма унга, тегма, майли, ўйнайверсин.

Ана шундай қувноқ, сершовқин тонг отди. Ажимурот аллақачон мактабга бориши керак бўлса ҳам ҳамон имилларди. Онаси бақариб-чақирса ҳам у тоғасининг атрофида гирдикапалак бўлиб ивирсирди. Шундан сўнг тоғаси жиянини қистай бошлади. Базўр уни кийинишга кўндиришди. Охири шунга бориб етдики, Султонмурот укасининг қўлларидан тутиб ташқарига судраб чиқариб юборди. У бўлса эшикка тиралиб олиб, ташқарига чиқариб юборилганидан бўкириб йиғлай бошлади. Шу кўйи бақариб йиғлаганча мактабга равона бўлди. Болакайга ҳамманинг раҳми келиб кетди.

Нурғози тоғанинг ҳатто жаҳли ҳам чиқди.

— Бу нима қилганинг? — деди у Султонмуротни койиб.

— Йўқ, тоғажон, мен унга тегмадим.

— Нимага йиғлашти бўлмаса?

— Султонмурот унга теккани йўқ, — болишдан бош кўтариб гапга аралашди онаси.— Йўқ. Нурғози ака, у отасини соғинганидан шундай қилипти. Шунинг учун ҳам болалар сизга ёпишгани ёпишган. Тўйиб кетдик. Кутавериб кўзимиз тўрт бўлди. Икки энликкина хат келса кошкийди. Мана, икки ой бўлдики, дом-дарак йўқ...

Нурғози тоғалари синглисини тинчита бошлади. Йиғламаслигини, болалари учун ўзини эҳтиёт қилишини тайинларкан, одамларни ўлди деб ҳисоблашиб, ярим йилдан кейин улардан хат олишганлари ҳақидаги ҳар хил воқеаларни гапириб берди. Уруш-урушлигини қилади-да...

Бу гал, Султонмурот бемор онаси ёнида ўтириб, ҳаётлари отасиз нақадар оғир кечаётганини чуқур ҳис этди. Ажимуротга ўхшаб кичикроқ бўлганидами, соғинчидан бор овози билан ҳўнграб йиглаб оларди. Шу кўйи, йиглаб-сиқтаб, боши оққан томонга жўнаган бўларди. Унинг салгина бўлса-да, умидвор бўлгиси келарди. Тез орада қайтмаса ҳам майли, фақат отаси тирик бўлса бас, ана ўшанда эркин нафас олиб, кутиб, чидаса бўлади. Энди у ўз муаллимаси Инкамол опанинг аҳволига тушунди.

Бир куни опа отхонага келди. Районга кетаётган йўловчи аравага отларни қўшгунларича кутиб турди. У ҳамон ўша дағал жундан тўқилган шол рўмолда, кексайиб қолган, ёлғиз, кўзлари тўла ғам-андух, қийшайиб қолган дарвоза олдида турарди. Лекин орадан бир кун ўтиб қайтиб келганида эса уни таниб бўлмас, кекса муаллима ўзгариб қолгандай, аслига қайтгандай эди. Ҳатто пешонасидаги ажинлари ҳам текис бўлиб кетганди. Очиқ чеҳра билан ўқувчиларининг ишлари билан қизиқди. Султонмурот уни ҳовлини айлантриб, десант отларини кўрсатди.

— Мана, Инкамол опа, охур олдида турган бизнинг тўртала отимиз!

— Яхши отлар, парвариш қилингани шундоққина кўриниб турибди,— мақтаб қўйди Инкамол опа.

— Илгари уларни бир кўрганингиздами,— сўзлай кетди Султонмурот. — Қоқсуяк, ҳаммаёғи яғир ва яғринлари яра-чақа, йиринг босган, оёқлари эса оқсоқ эди. Энди бўлса, ўзимиз ҳам таниёлмай қолганмиз. Инкамол опа, мана бу менинг Чопдорим. Бир кўринг

қанақалигини! Отамнинг оти. Мана буниси эса Оқпай-поқ, ана унисини Елтомон деб атаймиз...

Сўнгра муаллимага устахонада отларга уриш учун тахлаб қўйилган эгар-жабдуқларни кўрсатди. Кейин плугларни кўришди. Ҳамма нарса тахт, шу топнинг ўзидаёқ отларни қўшиб, ҳайдайверса бўладиган...

Инкамол опа жуда хурсанд бўлди. Хайрлашаётганда эса, уларни ўқишдан қолдирганларида ташвишланиб, норози бўлганини, бироқ ҳозир буларни кўриб кўнгли жойига тушганини тан олди. Ҳозир, муҳими, ғалабаю одамларни тезроқ урушдан қайтишлари, қолган нарсаларнинг ҳиссасини чиқариб оламиз, албатта чиқарамиз,— деди у.

Маълум бўлишича, Инкамол опа агар яхши хабар чиқса ҳеч нима, ҳеч қандай пул олмайдиган бировларнинг қувончини ўзиники деб биладиган машҳур фолбин ҳузурда бўлган экан. Фолбин шунинг учун ҳам доимо ростини гапираркан. Уша фолбин опага уч марта фол очиб, ўғлини тирик, дебди. Асир ҳам, ярадор ҳам эмас. Фақат шундай топшириқдаки, хат ёзиш ман этилган. Рухсат олгач, мана кўрарсиз, хат устига хат келаверади, дебди... Бу гапларнинг қанчаси рост, қанчаси ёлғонлигини ҳеч ким билмайди-ю, аммо бу воқеани одамларни районга олиб бориб келган аравакаш отхонада сўзлаб берди.

Инкамол опанинг фолбинга борганини эшитган Султонмурот ўшанда дафъатан ҳайрон бўлди-ю, унинг қўрқув аралаш ҳасратлари боисини энди тушуниб етди ва бир оз енгил тортгач, онасига ҳам ўша башорат қилувчи аёлга бориб отасидан бирор хабар топишни маслаҳат беришга қарор қилди.

Ҳа, буларнинг ҳаммаси ҳақида ўйлашнинг ўзи оғир ва қўрқинчли эди. Аммо булоқ кўзидан қайнаб чиқиб турган тиниқ сув оқими каби қуйилиб келаётган ёрқин ва қувончли туйғулар ҳам бор эди. Булар унинг ҳақида, Мирзагул ҳақидаги ўйлар эди. У аслида бу туйғуларни чорлашга уринмас, аммо улар ер остидан ниш урган майсалар мисол ўзидан-ўзи пайдо бўларди. Уларнинг қувончли, мусаффолиги мана шунда эди, шунинг учун ҳам улардан айрилиб қолишни истамас, бу ҳақда ўйлашдан чарчамасди. У ҳақда ўйлар экан, ниманидир бажариши, ҳаракат қилиши ва бу йўлда ҳеч қандай фалокатлардан, ҳеч қандай қийинчиликлардан чўчиш нималигини билмасди. Лекин ҳаммаси...

дан ҳам буларнинг барчасини қизнинг билишини истар эди.

Ўз қалбидан кечаётган туйғуларнинг барини нима деб аташни ўзи ҳам яхши билмасди. Аммо бу — ўзи одамлардан эшитган, китоблардан ўқиган севги эканлигини ғира-шира тушуниб етганди. Фронгта кетаётган йигитлар унга хатларини бирор қизга ёки ёш келинчақка бериб қўйишини сўраб бир неча бор илтимос қилишган. У бундай махфий топшириқларни гурур билан бажарган. Бу ҳақда ҳеч қачон ҳеч кимга лақиллаб ҳам юрмаган. Бунақа нарсалар ҳақида лақиллаб юриш йигит кишининг иши эмас-ку! Ҳатто узоқ бир қариндоши шундай хат ёзиб беришини илтимос қилган пайт ҳам бўлган. Жамонқул ҳали ёш, саводсиз эди, тоғларда қўйлар кетидан юриб, ёшлигида ўқимаганди. Шунда бирдан армияга чақирилиб қолди. Йигитнинг суюкли қизи билан хайрлашгиси келган, қоғозда бўлса ҳам ўз туйғуларини унга айтмоқчи бўлган. Овулда қиз бола тўйгача йигит билан учрашиши мумкин бўлмагач, нима қилсин. Шунда чаласавод Жамонқулнинг қариндош боладан ёрдам сўрашига тўғри келди. Жамонқул айтиб турди, Султонмурот эса унинг сўзларини қоғозга туширди. Ушанда бу ўйин ҳам, Жамонқулнинг сўз танлаб ҳаяжонланиши ҳам, хатни ёзиб тугатгунларича томоғига бир нарса туриб қолгандай бўлгани ҳам Султонмуротга кулгили бўлиб туюлган эди. Ушанда Султонмурот аввалига ўжарлик қилиб ялинтирган, бир йил ўтмай ўзи ҳам бечора Жамонқулни ҳаяжонга солиб қўйган ўша ҳиссиёт ўзининг ҳам бошига тушишини ҳаёлига келтирмаган ҳолда бечора ошиқдан совғага дастаси архар шохидан қилинган пичоқ олган эди. Жамонқулнинг тоғу тошда ёлғиз юриб тўқиган шеърини ҳозир Султонмурот эслади ва ичида ўзича такрорлади:

Оқсой, Кўксой, Сариксой — кезмаган ер қолмади,
Аммо сенинг ўхшашинг ҳеч қайдан топилмади...

Ногаҳон миясига бир фикр келди: у ҳам қизга хат ёзса бўлмайdimи! Уялиб, қўрқиб ўтирмай ҳаммасини тўкиб солиш, ўз ҳис-туйғуларини унга етказиш йўли топилгач, унда ҳозироқ ҳаракат қилиш истаги, бошқаларга ҳам унинг ўзига яхши бўлганидай, унинг сингари бошқалар ҳам ўзларини бахтиёр ҳисоблашлари учун аллақандай хайрли ишларни бажариш истаги туғилди. Онасининг тезроқ соғайиб кетиши, отасини ўйлаб ҳадеб хавотирланавермаслиги учун, тезроқ яна фермада иш-

лаши, уйлари саришта ва иссиқ бўлиши учун, ўгли кимнидир севиб қолганини, унинг кўз ўнгида атроф аллақандай гўзаллашиб бораётганлигини бир оз сезиши учун ҳаммадан олдин — онасига ёрдамлашиши керак...

У уйда бўлган уч-тўрт куни мобайнида шунчалик кўп иш қилдики, йил давомида бунчалик иш қилиб бўлмасди. Уй ва хўжаликка доир жамики ишларни тартибга солиб, саранжом-саришталади. Онасидан ҳам тез-тез ҳол-аҳвол сўраб турди:

— Яхшимисан! Бирон нарса керакмасми?

Онаси унга жавобан ғамгин кулиб қўярди:

— Энди ўлим ҳам қўрқинчли бўлмай қолди. Ташвиш қилма, бирон нарса керак бўлса ўзим айтаман...

Хатни бўлса у тунда, ҳамма ухлагандан кейин ёзди. Ҳеч ким ва ҳеч нима унга халақит бермаса-да, жуда ҳаяжонланди. Аввал нимадан бошлашни ўйлаб олди. Ундай ёзиб ҳам кўрди, бундай ҳам, барибир бўлмади. Ҳар гал бошқачароқ ва бундан бошқачароқ бошлаши керакдай бўлиб туюлаверарди. Фикрлари худди палапартиш отилаётган тошдан ҳосил бўлган сув бетидаги пуфакчаларга ўхшаб тарқаб кетарди. Қалбида ардоқлаб юрган туйғуларини изҳор қилгиси келар, аммо буларни қоғозга туширишга келганда гап қовушмай қоларди. Энг олдин унга, Мирзагулга, унинг қанчалар гўзаллигини, овулдагиларнинг ҳаммасидан гўзаллигини ва нафақат овулда, балки бутун оламда тенги йўқ эканлигини айтгиси келарди. Ўзи учун бир синфда у билан ўтириш, унинг гўзаллигини томоша қилиб термилиш ва дунёда шу термилишдан ёқимлироқ ҳеч нарса йўқлигини айтгиси келарди. Бироқ ҳаёт тақозоси билан у ўз десанти туфайли эндиликда мактабга боролмас, қачон уларнинг мактабга қайтиши номаълум бўлиб қолганди. Энди у қизни аҳён-аҳён учратар, шунинг учунми, жуда-жуда изтироб чекар ва қаттиқ соғинар эди. Шундай соғинардик, ҳатто баъзида йнглагиси келарди. Буни у доим тан олгиси келмасди, эркак киши доим эркакларча иш тутиши керак, бироқ кўз ёшлари ҳақиқатан гоҳо томоғига келиб қоларди. Танаффус пайтлари бекорга ва дабдурустан, сал-пал шилқимсифатликни эп кўрмай қизнинг олдига боролмаётганлигини ва унинг бекорга ўзини олиб қочиб юрганини — хатда тушунтириши керак эди. Унинг туйғулариди ҳеч қандай ёмон ният бўлмаган. Сурбет Онатой ўзини энг кучли ва довиюрак эканлигини, десантчилар ичида энг зўри эканлигини кўрсатиб қўйишни кўзлага-

нидаги ўша ким ўзарга қувшишни ҳам унга тушунтириб беришни жуда истарди. Аммо ўшанда, қиз ўзи кўргандай, Онатой ҳеч нарса қилолмади. Афсуски, Оқтўриғи шикастланди. Аммо ҳаммасидан унинг айтгиси келган муҳим нарса — қандай қилиб синфдошлари тўдасидан қизни таниб қолгани ва уни узоқ пайтдан бери қаттиқ севишини дарров тушунгани, яна қўлларини ёзиб ва нималар деб қичқириб тепаликдан тушиб келатганида унинг қандай гўзал кўрингани эди. Қиз унга томон худди мусиқа оҳангидай, шаршарадай, ўт ёлқинидай югурган эди...

Дераза тоқчасидаги лампани икки марта тузатиб қўйишга тўғри келди. Пилиги тугаб борарди. Яхшиям онаси бошқа хонада ётар ва унинг охириги керосинни ёқиб тугатаётганини билмас эди. Хат ҳамон нима деб ёзишни билмагани учун эмас, балки аксинча, ҳаммасини тўкиб солиш истаги борлиги учун ҳам қошмасди.

Ўтовдаги деразаларни аллақачон қоронғилик қоплаб, аллақачон итлар ҳуришни бас қилганди. Манас қорли тизма тоғлари пойидаги водий аҳолисининг барчаси аллақачон сукунатли февраль туни қўйнида уйқуга чўмганди. Дераза ташқарисида зим-зиё тун. Гўё унга бутун оламда фақат улар — тун ва унинг ўзи Мирзагул ҳақидаги ўйлари билан якка қолгандай туюлди.

Ниҳоят у ёзишга қарор қилди. Ўз хатини «Ошиқлик мактуби» деб номлаб, уни гўзаллик ёғдуси уйдаги лампа ёғдуси ўрнини боса оладиган, овулда яшайдиган соҳибжамол М. га бағишланганини ёзди. Кейин, бозорда минглаб кишилар учрашсалар-да, фақат бир-бировларига қўл узатишни лозим кўрганларигина саломлашини ёзди. Буларни ҳаммасини у Жамонқулнинг хатидан ёдлаб олганди. Кейин бутун ҳаётини сўнгги нафасигача қизга бағишлаганини ва шунга ўхшаш нарсаларни тўкиб солди. Хат сўнгида Жамонқулнинг шеърини эслади:

Оқсой, Кўксой, Сариксой — кезмаган ер қолмади,
Аммо сенинг ўхшашинг ҳеч қайдан топилмади...

6

Эртасига, Ажимурот мактабдан келгач, акаси билан далага, ўтин олиб келишга жўнади. Ажимуротга эшаги Қораёлни эгарлашди. Унинг эгарига арқон, ўроқ ва қўлқопларни боғлашди. Итлари Оқтошни ҳам ўзлари билан

бирга олишди. Ит жон деб уларга эргашиди. Ажимурот, кичиклиги учун эгарга минди, ақаси эса эшакни ниқ-талаб ёнида кетди. Эшак шундай бир жониворки, ниқ-таламасанг, юрмайди. Йўл эса олис. Султонмурот қуруқ шох-шаббага бой бир жойни биларди. У жой узоқ-да, Туюқжар дарасида эди. Баҳор ва ёзда дарага ҳар томондан қор сувлари, айниқса, ёмғир сувлари оқиб келарди. Айқириб оқаётган сел оқими, момақалдироқлар гумбурлашидан дара даҳшатга тушар, кузга келиб эса пояси қаттиқ ўтлар чангалзорда одам бўйича ўсиб қоларди. У ерга одам кам борарди-ю, лекин қуруқ қайтмасди.

Атрофдаги ҳамма кўрай териб олинганди. Энди Туюқжарга йўл олиш керак. Султонмурот онасини Оқсойга кетгунича ўтин-чўпни ғамлаб бераман, деб ишонтириб қўйганди.

Аввалига Султонмурот ҳар хил фикрлар оғушида паришонхотир борар ва эзма укасининг саволларига истар-истамас жавоб бериб қўярди. Ўйлайман деса ўй кўп. Қўшчиларнинг Оқсойга жўнаш пайти яқин. Бунга саноқли кунлар қолди. Жўнашдан олдин доимо кўп нарса қилинмагани сезилиб қолади. Айниқса, майда-чуйда ишлар. Оқсойда, керак бўлиб қолганда, миҳни ҳам топиб бўлмайди ахир. Яхшиям, раис Тиналиев уларникига кириб ўтди. Онасининг соғлиги, десант командирининг ишлари қандай эканлигини кўришга келибди. Узи ҳам баъзи нарсаларни — шудгор пайти жой масаласи, ўтовлар ўрнатилиши ва озиқ-овқатни ташиниш қандай ташкил қилиниши, ҳаммаси ҳақида гапирди, айниқса, онаси билан гаплашгани яхши бўлди. Кейинги пайтларда касаллик ва отасидан хат келмаётгани туфайли онасининг асаби бузилган эди. Онаси раис билан тортиша-тортиша: «Бу гўдакларни қаёққа жўнатыпсизлар? Чўлда нобуд бўлишадик-ку улар. Ўғлимни жўнатмайман, — деди. — Ўзим касалман. Қолган болалар ҳали ёш бўлса. Эримдан хат-хабар йўқ. Уйда эса пичан, ўтин йўқ». Раис эса, озроқ пичан берамиз, бошқа илож йўқ, баҳорги шудгор яқин, деди. Ўтин ҳақида эса ҳеч нима ваъда қилмади. Ҳатто оқариб кетиб, ҳалқумидан бир нарса уни қисгандай деди: «Чўлдаги болаларга келсак, бекорга ташвишланаяпсиз. Юрагимдан ҳис қилиб турган бўлсам ҳам сўзларингизга эътибор ҳам бермайман. Бу, ахир, фронт топшириғи-ку. Шундай экан, хоҳлайсанми йўқми, сўзсиз бажариш шарт. Мана, масалан, эрларингиз ҳужум олдидан уйини

эслаб у йўқ-бу йўқ, уй иситилмаган, болаларнинг қоринлари оч, атакага бориб нима қиламиз, деб йиғлаб қолишса нима бўларди? Уруш пайти бунақа нарсага ким йўл қўярди? Бизлар учун эса Оқсой — бу бизнинг ҳужумимиз. Уша ҳужумга биз охириги кучимиз — мактаб ёшидаги болалар билан боряпмиз. Бошқа одамлар йўқ».

Мана шундай суҳбат бўлди. Султонмурот онасига ҳам, раис Тиналиевга ҳам ачинади. Уни ҳам тушуниш керак, бу ишни турмушнинг яхшилигидан қилаётгани йўқ. У Султонмуротнинг тезроқ ишга чиқишини илтимос қилди. Вақт жуда ғанимат, деди. Онангнинг аҳволи сал энгиллашгач, бир минут ҳам вақтни ўтказмай тезроқ ишга кириш...

Кечаги кундан бошлаб онаси ўзини бир оз яхши ҳис эта бошлаб, уйда у-бу нарсаларга урина бошлади. Энди унинг отларга, болалар ёнига қайтиши мумкин эди. Бироқ ер тагидан бўлса-да, ўтин топиш керак бўлиб қолди. Оилани оловсиз, ўтинсиз қолдириб бўлмайди...

Эрта баҳор кунни эди. Илиқ туш пайти. На қиш, на баҳорга ўхшайди. Кучларнинг осуда келишуви. Атроф яйдоқ, топ-тоза ва жимжит. Ҳар жой-ҳар жойда қори эриб улгурмаган кенг ялангликлар қорайиб турибди. Шаффоф ҳавода қорли тоғлар салобати узоқ-узоқлардан кўзни қамаштиргудай оқариб кўринади. Атрофда бепоеън ер ястаниб ётибди. У инсон парваришига муҳтож!

Султонмурот тўхтади. У ердан, ғарбдан, адирлар қўйнидан Улуғ Манас тоғи этагидаги Оқсой дарасини топишга уринди. Бироқ ўша Оқсой деб аталмиш жойда у ҳеч нарсани кўролмайди. Фақат кенглик ва ёруғлик... Ана шу томонга бир неча кун йўл юриб боришлари керак. Уёқда қандай бўларкин? Уларни уёқда нималар кутаётибди? Аъзойи-баданини хавотирли бир совуқлик жирилатиб ўтди.

Лекин кун ажойиб эди. Ажимурот эса қувончдан, овоз кундан, акаси ёнидалиги ва вафодор итлари атрофларида югураётгани, бутун бир дунёда эркин эканликлари, уйларига ўтин олиб келишга, бораётганларидан хурсанд бўлиб эсини йўқотаёзди. Ўзи бўлса эшак устида. Ингичка товуши билан ҳар хил қўшиқларни, урушдан олдингиларини ҳам айтиб борарди:

Команда бер, маршаллар,
Бизлар жангга кирамиз.
Душман қанча бўлсаям,
Ҳаммасини қирамиз.

Эҳ, тентаквой! Эси паст гўдак...

Аmmo Ажимуротнинг ҳеч нарса билан иши йўқ.
У борлиқни унутиб куйлашда давом этарди:

Бир, икки, уч,
Бизлардадир куч!..

Султонмуротнинг ҳам кўнгли ёрнишди. Эшакка ми-
ниб олган ботирга қараш кулгилни эди. Утган йилги ға-
рам ёнидан ўтишаётганларида беихтиёр жим бўлиб қо-
лишди. Бу овлоқ жойда, тўкилиб-сочилиб ётган похол
ғарамлари оғушида баҳор нафаси уфурарди. Атроф
жимжит. Бурноғи йили ҳосилни ўриб-янчиб олишлари
билан бу ерларда ҳамма нарса жимиб қолган. У ердан
хўл, чирик сомоннинг, тугаб бўлган ёзнинг ҳиди анқий-
ди. Ариқ ичида теграси йўқ ғилдирак ётарди. Янчил-
ган буғдой пояларидан қилинган чайла ҳамон сақланиб
қолган. Хирмончилар тушликда шу чайлада дам оли-
шарди. Офтобрўя жойда, хирмоннинг ўртасида, буғдой
чори уйилган жойда қолиб кетган донлардан қалин
майсалар кўкара бошлабди.

Оқтош ғарам ичида ниманидир ҳидини олиб уёқ-бу-
ёққа югуриб ёввойи каптарларни чўчитарди. Улар оқа-
риб кетган сомонлар осилиб қолган жарликлар остидан
парр этиб кўтарилади. Каптарлар бу ерларда қиш бўйи
донлаб юришарди. Улар дала тепасида зич ҳолда гир
айланишиб шиддатли ва шодон парвоз қилишади. Оқ-
тош уларнинг ортидан югуриб ювош ҳурганича яна чо-
пиб кетар эди. Ажимурот ҳам бақириб-чақириб кап-
тарларни қўрқитди-ю, тезда уларни унутди. Султонму-
рот эса қушларни узоқ кузата бошлади. Куёшда садаф
бўлиб товланаётган қанотларига боқиб, уларнинг енгил
парвозини завқ билан томоша қилди ва бир маҳал гала-
дан бир жуфт каптар ажралиб чиқиб ёнма-ён учиб бо-
раётганини кўриб қолиб, армияга кетган ёш математи-
ка ўқитувчиси ёдига тушди:

Оқ каптар сен кўкдаги,
Мен туйғун қуш тўпдаги.
Бирга бўлсак оҳ, қани,
Хоҳламасман бошқани...

Бўзачиникидан чиқиб кетишгач, ўқитувчининг хиёл
кайфи ошди. У бричкада овулдан чиқиб кетаётиб, ўзи-
нинг мовий осмонда учиб бораётган ошиқ кўк кабутар
эканлигини, ёрнинг эса ёнма-ён учиб бораётган мода ка-
бутар эканлигини узоқ куйлади... Ушанда бу қўшиқ
Султонмуротга қизиқ, салобатли ўқитувчи эса бирдан

шунчалик кулгили бўлиб кўринган эди. Ҳозир эса, узоқлашиб бораётган бир жуфт ёввойи кабутарларни кузатиб қоларкан, бадани жунжикиб қотиб қолди. Математика ўқитувчисининг бу қўшиғи шу дамда унга кучли таъсир этди. Болага ўша кўкда учиб юрган кабутар, ўзи ёнма-ён учаётган, ҳув ёнидаги эса Мирзагул бўлиб кўриниб, ҳозироқ, қиз ёнида бўлиш истаги уни қамраб олди-да, худди қиш даласи тепасида ҳосил қилиб учаётган мана шу кабутарлардай парвоз қилгиси келиб кетди. Унга ёзган мактубини эсларкан, кабутар ҳақидаги, «Оқ кабутар» қўшиғидаги сўзларни ҳам хатга қўшиб ёзишга қарор қилди... Ҳамма гап энди хатни унга қандай етказишда эди. Мирзагул болаларнинг олдида ҳеч қачон ундан хат олмаслигини билади. Ҳатто танаффус пайтлари ҳам ундан ўзини олиб қочиб юради-ку. Энди бўлса Султонмурот мактабга ҳам бормайди. Қизнинг уйига бориб бўлмаса, ота-онаси қаттиққўл... Борганида ҳам нима дейди, қандай тушунтиради? Нега бир овулда яшаб туриб хат бериш керак экан, дейишмай-дими.

Бироқ у қиз ҳақида ўйлагани сари унинг ўйлаётганини қиз билишини шунча кўп истар эди. Буни унинг билиши фавқулодда жуда ҳам муҳим эди.

Йўл бўйи у ҳали қиз ҳақида, ҳали Оқсойга жўнашлари, ҳали фронтдаги отаси ҳақида ўйлаб борди ва қандай қилиб Туюқжар дарасига етиб келганларини сезмай қолди. Бу ерга улардан олдин кимдир келиб қалин кўрайнинг бир чеккасини ўриб кетибди. Бироқ музлаб қолган сой атрофидаги жарликда ва маймунжийданинг тиканли чакалаги ичидаги кўрайзорлар ҳам етарли эди. Кўрайни қандай ўришни эмас, балки қандай олиб кетиш ғамини ейишга тўғри келди. Кўп ўйланиб ўтирмай ишга киришишди. Эшаклари Қораёлни қор остидан қулоқ чиқарган ўтган йилги майсаларни ўтлашга қўйиб юборишди. Оқтошга қаровнинг кераги йўқ, ўз ҳолича дарада, худо билади, кимни ва нималарни искаб юрибди. Ака-ука ғайрат қилиб ишлашди. Шох-шаббани ўроқ билан ўришиб, кейин кесилган новдаларнинг ҳаммасини дасталаб боғлаш учун бир жойга тахлашди. Улар жимгина ишлашарди.

Тезда терлаб кетишиб, қўйтери пўстинларини ечиб қўйишди. Кўрай қалин, йўғон ўсган бўлса, ўроқ билан ўриш хўп завқли. Овул атрофида бунақасини топиб бўлмайди. Уёқда нима қилсин? Бу ерда эса даста-даста қилиб ўриб олишнинг ўзи мароқли. Кўрай чаноғида

шиқирлаб, қўзоғидаги уруғлари қорға тўкилади. Худди ёздаги, август ойидаги сингари аччиқ чанг ҳиди димоққа уради. Қадни ростламоқ маҳол. Аммо бу ернинг кўрайи жуда зўр, қўри роса кучли бўлади. Онаси, сингиллари қувонадиган бўлишди-да. Уйда печка яхши ёнса, кайфият ҳам яхши бўлади.

Улар анча иш қилиб қўйишган, энди дам оламин, деб туришганида Оқтош бирдан жон-жаҳди билан ҳуриб қолди. Султонмурот бошини кўтариб ўроқни силкитиб бақириб юборди:

— Ажимурот, қара, тулки!

Дарадан қиш бўйи қотиб қолган ерда итдан қўрқиб кетган тулки олдинда гоҳ тўхтаб, гоҳ ортига қараганча чопиб борарди. Тулки гўё қор устида сирпаниб кетаётгандай бемалол, эркин чопиб борарди. У анчагина катта, қулоқлари диккайган, бели кўкимтир-қизил рангли ва шунингдек, узун думи ҳам кўкимтир-қизил тусда эди. Оқтош уни жон-жаҳди билан таъқиб этар, бироқ ўлжасига қанчалик кўп интилмасин, шунчалик кўп қорға ботиб қоларди.

— Ушла уни! Ушла! — бақирди Ажимурот ва улар ўроқларини силкитиб тулкининг йўлини кесиб чиқишди.

Қаршидан югуриб келаётган одамларни кўрган тулки бирдан ортига қайрилиб, тиканли буталар орқасига ўтиб кетди ва Оқтош унинг эски изидан чопиб ёнидан ўтгач, тулки яна тескари томонга қараб қочди. Албатта, тулки ўз кушандасини бемалол адаштириб қутулиб кетиши мумкин эди, бироқ ҳамма бало шунда эдики, у жар лабига келиб қолган эди, худди қопга тушиб қолгандай, жар ёқасининг бу ери тик, ўтиб бўлмас девордай эди. Ҳеч қаёққа қочиб қутулиш мумкин эмасдай эди. Мана бу тўполончи, тиниб-тинчимас ит бўлмаганида тулки маймунжийда орасига яшириниб оларди, қани, уни қалин тиканзорлар ичидан биров топиб кўрсинчи. Лекин ит ҳали нодон, жайдари ит бўлишига қарамай чидамли ва қатъиятли чиқиб қолди. Унинг ҳуриши бир минут ҳам тўхтамади, тулкини даҳшатга солган ҳам ана шу итнинг ҳуриши бўлди.

Ака-ука эса, кутилмаган ҳодисага берилиб, терлаб-пишиб, қизишиб, ўз овозларидан ва таъқиб завқидан қулоқлари битиб энгашганларича унинг орқасидан югуришарди. Тулки ё итнинг қўлига тушиши, ёки жардан чиқиб кетиш учун одамларнинг ёнидан ўтиши керак эди.

Тулки одамлардан қочиш ўрнига, ўгирилиб қара-

ганча, улар томон юзма-юз юра бошлади. Кутилмаган ҳодисадан болалар тўхтаб қолишди. Тулки орқадан изма-из таъқиб қилиб, қияликлардан тез-тез йиқилиб, суриниб, ҳаллослаб келаётган Оқтошнинг ҳолини кўриб жар пастидagi қор уюми томон деярли шошилмай борарди. Бечора Оқтош акиллаб чопаверишдан гангиб қолган эди. Тулки қалин қор бўйлаб гир айлантириб уни роса аҳмоқ қилаётганини ит сезмас эди.

Ҳа, ака-укалар ҳам унчалик сезгир эмасди. Иккови ҳам югуриб келаётган мўъжизани кўриб қотиб қолишди. Чопаётганида тулки шунчалик чиройли эдики, худди оқим бўйлаб сузаётган қайиққа ўхшарди. Тулки уларнинг ўртасидан ўтишга, ҳеч кимнинг ранжимаслиги учун қоқ ўртадан йўл солишга шайланди. Бироқ у шундан кейин сал чапроқдан, Султонмуротдан бир-икки қадам наридан ўтиб кетди. Мана шу қисқа дақиқаларда у тулкини бошдан-оёқ, худди тушдаги каби, ўз кўзларига ишониб-ишонмай томоша қилди. Шиддат билан бошини тик тутиб, тулки унинг ёнидан ўтиб бораркан, қоп-қора порлаб турган кўзлари билан унга боқди. Султонмурот бу ақлли ҳайвон нигоҳидан ҳайратланишга улгурди. Тулки унинг хаёлида мана шу тахлитда бошини ва худди шунингдек, момиқ думини кўтарганча оқиш қорни, қора илдам панжалари ва ақлли, ҳамма нарсани сезувчи нигоҳи билан қолган эди... У Султонмурот ўзига тегмаслигини билган эди.

Ажимурот ўроғини тулкига отиб қичқирганидагина у ўзига келди:

— Ур уни! Ур!

Султонмурот уни уришга улгурмай тулки кўрай орқасига ўтиб кетди. Ортидан Оқтош қувиб кетди ва улар ҳам жар бўйлаб пастга қараб чопишди.

— Еспирай! — дея олди Султонмурот.

Ака-укалар югуришди-югуришди-да, кейин тўхтаб қолишди.

Тулки изсиз йўқолган эди. Фақат гоҳ у ер, гоҳ бу ерда Оқтош ҳурарди.

— Эҳ, сени қара-ю,— деди кейин Ажимурот. — Шундай тулкини қўлдан чиқардинг-а. Ҳатто қўлингни қимирлатмай қаққайиб турибсан-а.

Султонмурот нима дейишини ҳам билмасди. Укаси ҳақ эди.

— Нима қиласан уни? — минғирлаб қўйди у.

— Нима қиласан? — укаси айтмоқчи бўлган гапини тушунтириб ўтирмай қўл силтади.

Кейин улар ўрилган шаббаларни жимгина бир жойга йиға бошлашди. Боғламларни каттароқ қилиш учун яна бир оз ўришлари керак эди. Шу пайтдагина Ажимурот хафа бўлиб деди:

— Нима қиласан, нима қиласан, дейсан? Отамга Нурғози тоғамникига ўхшаган тулки тумоқ тикар эдик, сен бўлсанг қаққайиб турибсан!

Султонмурот эсанкираб қолди: мана демак, укаси тулкини қувганда ниманинг ғамини еган экан. Энди эса отасини Нурғози тоғаники каби момиқ тумоқда тасаввур қилиб кўриб, ҳақиқатан ҳам мана шундай чиройли тулкини тутолмаганига ачинди. Отасига шунақа телпак жуда ярашар эди-да. Султонмуротнинг ўйларини Ажимуротнинг пиқиллаб йиғлаган овози бўлди. Укаси шох-шабба боғламлари устига ўтириб олганча астойдил йиғларди.

— Нима бўлди? Сенга нима бўлди? — унга яқинлашди Султонмурот.

— Ҳеч нарса,— деди у йиғламсираб.

Султонмурот қайта суриштириб ўтирмади. Яқинда Нурғози тоғаси келганида Ажимуротнинг йиғлаганини эслаб, дарров тушунди. Болакай отасини соғиниб йиғлаяпти. Тулки ва тулки тумоқ бунга бир туртки бўлди, холос...

Султонмурот укасига қандай ёрдам беришни билмасди. Унинг ўзи ҳам маъюс тортиб қолди. Укасига меҳр-шафқат ҳамда изтироб билан яқинлашаркан, қалбидаги ноёб гуйғуларини унга айтишга қарор қилди.

— Йиғлама, Ажике,— деди унинг ёнига ўтираркан.— Йиғламагин. Биласанми, отам қайтиб келгач, мен уйланмоқчиман.

Ажимурот йиғидан тўхтаб унга ҳайратланиб тикилиб қолди:

— Уйланаман?

— Ҳа, агар сен бир ишда менга ёрдам берсанг.

— Қанақа иш? — дарров қизиқсинди Ажимурот.

— Фақат бировга чурқ этиб оғиз очмайсан!

— Ҳеч кимга! Ҳеч кимга айтмайман!

Энди Султонмурот иккилана бошлади. Айтсинми ё айтмасинми?.. У ўзини йўқотиб, ўйланиб қолди. Ажимурот эса тиқилинч қила бошлади:

— Қани айт-чи, қанақа иш? Айта қол, Султон. Чин сўзим, ҳеч кимга оғиз оча кўрмайман.

Султонмурот терга ботганча укасининг юзига қарамай, қийналиб шундай деди:

— Мактабга, хатни бир қизга элтиб бериш керак.
— Хат қани, қанақа хат ўзи? — Ажимурот дарҳол акасига яқин сурилди.

— Кейин кўрсатаман. Хат бу ерда эмас.

— Қаерда?

— Қаерда бўлса ўша ерда. Кейин кўрасан.

— Кимга, қайси қизга?

— Уни биласан. Кейин айтаман.

— Ҳозир айта қол!

— Йўқ, кейин.

Ажимурот тиқилинч қилиб туриб олди. Уни тинчитиб бўлмасди. Султонмурот оғир хўрсиниб дудуқланганча айтишга мажбур бўлди:

— Бу... бу... хатни Мирзагулга обориб берасан.

— Қайси Мирзагулга? Ўзларингни синфларингдаги қизгами?

— Ҳа.

— Ур-ей! — қувонганиданми ё шўхлиги тутибми, бақириб юборди укаси.— Мен уни танийман, у ўзини жуда гўзал ҳисоблаб юради! Ўзидан паст синфдагилар билан гаплашгиси келмайди!

— Нега бақирасан? — ачкиқланди Султонмурот.

— Хўп, хўп! Бақирмайман! Сен уни яхши кўрасанми? Худди Ойчурек ва Семетей¹ мисанлар, шунақами?

— Жим бўл! — бақирди Султонмурот.

— Нима қипти? Гапириб бўлмайдимиз? — унинг жигига тегарди Ажимурот.

— Бор, бор, бақиравер, ҳув тоғларга чиқиб олгин-у, бутун дунёга жар сол!

— Чиқиб жар соламан! Сен ўша Мирзагулни сева-сан! Биламан! Биламан! Севасан...

Укасининг сурбетлиги акасининг жаҳлини чиқариб юборди. Султонмурот унинг орқасига яхшигина тушириб қолди. Укаси дарров букчайиб олганча бутун дарани бошига кўтариб йиғлай бошлади:

— Отам фронтдалигида мени уряпсанми? Шошмай тур! Шошмай тур! Ҳали жавобини берасан!— у бор овози билан бақириб йиғлай бошлади.

Энди уни юпатиш керак эди. Дардисар-ей! Улар ярашиб олишгач, Ажимурот ҳамон энтикиб хўрсиниб мушти билан юзидаги ёшларини арта-арта деди:

— Қўрқма, ҳеч кимга, ҳатто онамга ҳам айтмай-

¹ «Манас» эпоси қаҳрамонлари.

ман. Үзинг-ку, дарров уришга тушдинг... Хатни о-
риб бераман. Энди айтмоқчи бўлиб турувдиму уриб
қолдинг-да... Бир четга чақириб, танаффусда бераман.
Сен эса бунинг эвазига отам фронтдан қайтиб стан-
цияга келганида, ҳамма уни кутиб олишга шошилган-
нида, мени ҳам бирга олиб борасан. Иккаламиз Чоп-
дорга миниб, уни елдирганча ҳаммадан олдин етиб
борамиз. Сену мен. Чопдор ахир сеники-ку энди. Сен
олдинда, мен орқанга мингашиб чоптириб кетамиз.
Чопдорни дарров отамизга бериб, ўзимиз ёнма-ён
югурамиз, онам, бошқа ҳамма одамлар эса бизни кут-
гани пешвоз чиқишади...

Унинг шу тахлит эзилиб, маъюс, ёлвориб гапири-
ши Султонмуротни шундай эзиб юбордики, ўзиниям
йиғлаб юборишига сал қолди. Қизиққонлик қилган
экан, энди эса болакайни урганига роса афсусланди.

— Хўп, Ажике, йиғлама энди... Икковимиз Чоп-
дорда чолиб борамиз, фақат отамиз омон қайтса
бўлгани...

Урилган ҳамма кўрайни тўплаб боғлаганларида
учта каттагина боғлам бўлди. Султонмурот ўтинни
боғлашга уста эди. Аввалига уюмлар уларнинг кўзига
худди тоғдай салобатли кўриниб, ҳатто олиб кетол-
маймиз, деб ҳам кўрқишганди. Кейин эса арқон
усталик билан ишга солинганча, уюм аввалгисидан уч
марта кичрайди. Яхши тортилган боғлам елкада маҳ-
кам ва текис туради, олиб кетиш ҳам қулай. Буниси-
ни улар иккита боғлам қилишди. Ахир Қораёлни мана
шунинг учун ҳам олиб келишган-да. Битта қўшимча
боғламни Султонмурот ўзи кўтариб кетмоқчи бўлди.
Йўл узоқ эди, аммо уйга бир йўла кўпроқ ўтин олиб
борган яхши. Шундай кўрайни қолдириб кетиб ҳам
бўлмайди. Туюқжар дарасидан антиқа шох-шабба
йиғишди-да, ўзлариям.

Қораёлнинг устига ўтинни шундай ортишдики, қу-
лоғиям, думи ҳам кўринмай қолди. Ажимурот тизгин-
дан тутиб етаклади. Унинг ортидан Султонмурот
ўтин боғламининг оғирлигидан эгилиб изма-из жўнади.
Боғлам елкага алоҳида усулда: арқон чап қўлтиқдан
туширилиб кўкраги орқали ўнг елкага тортиб ўтказил-
ган, гарданнинг ўнг томонидан арқонга илмоқ соли-
ниб боғланган бўлиши ва юк ташувчи илмоқнинг учи-
дан ушлаб олиши керак эди. Бундай ҳолда ўтинни
кўтариб бораётган одам боғлам тугунининг бўшаб
қолган жойини йўл-йўлакай тортиб олиши мумкин.

Улар шундай, олдида Қораёлнинг тизгинидан тутиб олган Ажимурот, орқада елкасида юки билан Султонмурот, уларнинг ортидан эса ҳолдан тойиб судралганча Оқтош келарди.

Кўрай олиб кетаётганда узоқ вақт дам олмай юриш керак. Биринчи довондан ўтгач, босиб ўтиладиган йўлларнинг оралиғи қисқаради, иккинчи довон биринчисининг ярмига, учинчиси иккинчисининг ярмига камайиб бораверади. Султонмурот буни яхши биларди, шунинг учун ҳам кучини тежаб бир маромда, оёқларини кенг ёйиб, қадам босарди. Энди у атрофда ҳеч нимани кўрмас, фақат олдинга, оёқлари остига қараб борарди. Боғламни кўтариб кетаётганинда узоқ вақт чарчаб қолмаслик ва тез-тез дам олмаслик учун, яхшиси, бирор нарса ҳақида ўйлаш керак.

У эртага эрталабдан отхонага қандай бориши ва яна десант командири вазифаларини бажаришга киришиши ҳақида ўйлаб борарди. Шошилиш керак. Оқсойга жўнаш учун саноқли кунлар қолди. Яхшилаб парваришланган отлар қадларини анча тутиб олишди. Плуглар ҳам, унинг запас қисмлари ҳам, эгару жабдуқлар шай қилиб қўйилди-ю, аммо барибир, далага чиқиш биланоқ нимадир етишмаслиги аниқланади, мири кам дунё деганлар. Бу бригадир Чекишнинг сўзлари эди. У шундоқ деганди: кўз — қўрқоқ, қўл — ботир, далага қўрқмай чиқиш керак, иш давомида қолганлари аниқланаверади, ҳаммаси бирдан бўлмайдикун ахир.

Султонмурот қандай қилиб онасининг меҳнатини енгиллатишни ўйларди. Онасининг жудаям тинкаматори қуриди. Фермада сигир соғади, молларга қарайди, яна уйда тиним йўқ. Ҳаммасига балоғардон ўзи. Пишир-куйдир, кир юв... Қизлари бўлса ҳали ёш, Ажимуротнинг ҳам ҳали қўлидан бир иш келмайди. Ўзи бўлса оиллага бегонадай бўлиб қолган, бугун-эрта Оқсойга жўнайди, ким билсин, шу билан қачон қайтади. Қанча ерни ҳайдаб шудгор қилиш, бороналаш керак... Унда эса бор-йўғи бешта улов бор. Қолган отулов ва плугларнинг ҳаммаси эски ерларда ишлатилди. У ерларда иш яна ҳам кўпроқ. Бироқ бу ерлар ҳар ҳолда овулга яқин. Бирор нима бўлса, хотинлар чопиққа тушишади. Эркаклар қиладиган иш аёллар зиммасига тушган. Энди улар бел баравар ариқлар қазияпти, далаларга сув тарашияпти, тўғонлар қуришяпти...

Нима қилиб, қандай қилиб онасининг юмушини енгиллатса экан-а? Уйлаб ўйининг охирига етолмасди...

Аммо ҳаммадан кўра у эртага хатни бериши, ҳақида, фақат «Оқ кабутар» қўшиғи сўзларини қўшиб қўйини кераклиги тўғрисида ўйларди. Мирзагул унинг хатини ўқиётгани, ўқиб нималарни ўйлаётганини тасаввур қилишга уринди. Эҳ, севги ҳақида хат ёзиш шундай қийин эканки! Нимани нзҳор этишни истаган бўлсанг тамом акси бўлиб чиқар экан. Ҳеч қандай қоғоз юракдаги туйғуларни ўзига сингдиролмас экан. Қизиқ, нима дер экан у? У ҳам жавоб хати ёзиши керак. Бошқа нима ҳам қиларди? Қиз унинг севгисига қандай қараркин? Унинг рози ёки норози эканлигини Султонмурот қаёқдан билсайкин? Ҳамма гап шунда. Агар қиз унинг севгисини рад этса нима бўлади?.. Унда нима қилади?..

Туюқжар аллақачон ортда қолиб кетди. Ботаётган куёш энди унинг фақат бир томонидагина нур сочиб турарди. Замин ҳамон ўша қиш сукунати ва салобатини сақлаб ётарди. Одатда бўрон олдидан бор нарсани кўпориб парчалаб ташлаш учун шундай сокинлик, осойишталик ҳукм суради. Бунақа пайтларда ёвуз кучларни қайтариш учун «Яхшиликка кўринсин!» деб қўйиш керак. Бу баъзида ёрдам беради. «Яхшиликка кўринсин!» — деб қўйди ичида Султонмурот олдинги биринчи манзил учун қулай жойни кўздан кечираркан.

Шундай жой танлаш керакки, сўнгра қийналмай оёққа туриш керак бўлсин. Кўрай олиб кетаётган одам аввал боғламга елкасини қўйиб тебранганча туришга чоғланади, чоғланганда ҳам боғлам билан биргаликда тебраниб секин орқалаб олади. Агар ортиқча куч билан турмоқчи бўлса боғлам боши устига сурилиб кетиб бақадай ялпайиб қолиши мумкин: тебрана туриб тиззалаш керак, кейин оёққа туриб олгач, «Ё пирим!» деб иложи борича қад ростлаб олинади. Аввал яхшилаб нафас олиш керак бўлади.

Султонмурот боғлам устида чалқанча ётиб, бир дақиқа кўзларини юмди. Эҳ, арқонни кўкракка ташлаб ётиш қандай яхши-я! У кейинги манзил қаерда бўлишини чамалаганча оғир йўл азобидан кейин маза қилиб чалқанчасига чўзилган эди. Шундай ҳолда қандай қилиб фақат қизни ўйлоляпти-я?

— Фақат жавобни кечиктирмай ёзгин, эшитяпсан-

ми? — унсиз пичирлади ўз-ўзича жилмайганча. Сўнг атрофга қулоқ тутди.

Фира-шира қоронгилик чўкаётган бу оқшомда атроф улуғвор ва ажиб бир сукунат қўйнида эди.

7

Шундай кунлар яқинлашмоқда эди...

Маст уйқуга кетгунга қадар уззу-кун тўлқинланиб, орзиқиб Мирзагулнинг жавоб хатини кутиш ҳисси уни тарк этмади... У нима билан машғул бўлмасин, нима ишга тутинмасин, шу ҳақда тинимсиз ўйларди. У жон-жаҳди билан ишлар, десантига топшириқлар берар, хаёлида эса Ажимуротнинг мактабда отхона томон елиб учинини, орзиқиб кутилган жавоб мактубини олиб келишини кутарди. Ҳатто Ажимурот иккови келишиб олган ҳам эдилар. Агар Мирзагул жавоб берган бўлса, Ажимурот сакраб-сакраб югуриши, қўллари билан силкитиб ҳаққалаши, агар жавоб бермаса, қўллари шими чўнтаклариди, югурмай, аста қадам ташлаб келиши керак эди.

Султонмурот ҳадеб йўлга қарайверарди. Бироқ укаси ҳар кун қўллари билан чўнтакларига солиштирганча келарди. Султонмурот тушунолмай, изтироб чека бошлади. Унинг тоқати тоқ бўлганди. Дастлаб учрашганда қиз укасига нима деганини, қизнинг ёнига қандай яқинлашгани ва улар нимани гаплашганликларини билиш учун у Ажимуротдан ижиклаб қайта-қайта сўраб-суриштираверарди. Уйга укаси аллақачон ухлаб қолган пайтда келарди. Унинг яна нималариндир сўрагиси келарди. Бироқ суриштиришнинг ҳожати ҳам қолмаган эди. Ажимуротнинг айтишича, бу бадфеъл Мирзагул бекач танаффус пайтлари умуман у билан гаплашмас, ўзини ҳеч нарса билмагандай тутаркан. Гўёки ҳеч қанақа хат олмаганга ўхшаркан. Танаффус пайтлари дугоналари билан жўрттага гаплашиб турар, Ажимуротни эса, ўзи сўраб, қўлларидан тортмагунча пайқамас ҳам экан.

Буларнинг сабабини Султонмурот ҳеч тушуниб етолмасди. Мирзагул, агар у билан ҳеч қандай муносабатда бўлиш истаги бўлмаса, нега жавоб бермайди, нега буни очиқ айтмайди? Нега индамайди, наҳотки жавоб кутиш қанчалик азоб ва оғир эканлигига ақли етмаса?

У шундай ўйлар билан ухлаб қолар, эрталаб эса яна шу ҳақда ўйлай бошларди. Вақт ҳам тугаб борар-

ди. Мана, музлар эриб, ер эркин нафас оладиган, далада биринчи жўяк тортиладиган пайтлар келиб қолди, сен бўлсанг ҳаммасига улгуришинг керак.

Бир кун Султонмурот укасига деди:

— Мени яқинда Оқсойга, узоқ вақтга кетади, деб айт.

Жавоб қисқа бўлибди...

«Биламан»,— дебди холос.

Уйлайвериб унинг боши қотиб қолди. Гоҳо мактабга чопиб боргиси, танаффус бўлишини кутиб туриб, уни тутиб олиб барини ўзи сўраб билгиси келар эди-ю, бироқ иккиланарди. Илгари жуда оддий бўлиб туюлган нарсалар энди машаққатли эди. Қўрқув, журъатсизлик, уят ва иккиланиш худди тоғу тошдаги ўзгарувчан ҳаво каби унинг юрагини ларзага келтирар эди...

Ишни ҳам ташлаб қўйиб бўлмайди. Иш дегани тикилиб кетди. Десант командири бўлиш осон эмас экан. Эрта тонгдан кечгача ишдан қўли бўшамайди. Оқсойга кетиш муддати яқинлашган сари баттар ташвишлар кўпаявёردи.

Кириб келаётган баҳор ташвишларни кўпайтирибгина қолмай, уларнинг турмушларини яшнатиб юборди. Соё бўйи баҳор янглиғ кенгайиб, хушнуд бўлиб кетди. Муз гўё тутун каби ғойиб бўлди. Музлардан халос бўлган сойдаги сув янада жонланиб шовуллаганча тошлар устидан чопа кетди. Тез оқаётган зангори сув остидаги ҳар бир майда тошлар нур ва сояда жилваланарди. Отлар энди туёқларидан қатра-қатра сув томчиларини сачратиб пишқирганларича соё ўртасигача йўрғалашиб боришарди. Болалар ҳам отларига минишиб, тўдага қўшилишарди. Кулгилар, муздай сувнинг сачрашидан қий-чув, тўполон авжига чиқарди.

Худди шу пайтда Султонмурот сув бўйида тураркан, қизга кўзи тушиб қолди. Соёнинг кечувида уни кўрди-ю, жойида қотди. Нега ўзини йўқотиб қўйгандай бўлди-я? Мирзагул ёлғиз эмасди. Улар, қизлар тўртта эдилар. Улар мактабдан қайтишмоқда эдилар. Уларни кўрмай қолиши ҳам мумкин эди... Озмунча одам кечувдан ўтмайди дейсизми. Бир омади келиб қолди! Дафъатан кўрди-ю, жойида қотди. Кўрган заҳоти қизни таниди-ю, Чопдорнинг тизгинидан тутганича қотиб қолди. Соёнинг саёз жойидан қулочини ёзиб мувозанат сақлаб ўтар экан, қиз ҳам Султонмуротни кўрди, қирғоққа чиқиб тўхтаб, у томонга нигоҳ таш-

лади. Дугоналари билан кетаётиб ҳам бир неча бор орқасига қараб қўйди. Ҳар гал Мирзагул у томонга ўгирилиб қараганда Султонмурот ўз бахтига пешвоз югургиси, бир йўла, очиқ-ойдин, талмовсирамай уни қанчалик севишини айтишга тайёр эди. Усиз яшай олмаслигини айтгиси келарди. Аммо қиз ҳар ўгирилганда журъати етмай, жойида қотиб тураверарди. Мирзагул дугоналари билан Оролқўча бошида ғойиб бўлган бўлса ҳам у ҳамон Чопдорни кечувда тутиб турар, бошқа отлар эса аллақачон сув ичиб бўлишиб қирғоққа чиқишган эди. Болалар отхонага жўнаш учун отларни бир жойга тўплашди, у бўлса ҳамон гўё Чопдорни суғораётгандай жойидан қўзғалмасди...

Кейинроқ эса бу ҳақда ўйлаб ажабланди, илгарироқ уни шу ерда, мактабдан келаётганида кутиб туриш мумкин эканлигига ақли етмаганлиги учун ўзини койинди. Ҳа, ўша ерда сойнинг кечувида иттифоқо уни учратиб қолиш мумкин эди-ку ахир. Нега аввалроқ бу фикр калласига келмадийкин? Албатта, энди ўзи ҳаракат қилмоғи, қизни учратиб, мактуби хусусида қандай фикрда эканлигини билмоғи керак.

Агар у десант отларини суғоришга одатдагидан бир оз кечроқ ҳайдаса, шундай учрашув худонинг берган куни такрорланишини у кейин билди. Ҳар сафар улар отларни кечувдан ҳайдаб кетишлари биланоқ шу ерда Мирзагулнинг пайдо бўлиши, ўзининг эса мана шу оддий нарсани пайқамаганлигини ҳис қилиши Султонмуротга жуда ҳам алам қилди. Ҳаммаси шундоқ жўнгина экану у бўлса изтироб чекиб, қийналиб юрибди.

Энди у қизни кутиб туришга қатъий қарор қилди. Эртасига Султонмурот кечувда атайлаб ушланиб, болаларга тезда қайтишини, Чопдорни яхшилаб чоптиражанини айтиб, болалардан отларни суғориб қайтгач, унинг ҳам отларини жойинга боғлаб, ем солиб қўйишларини илтимос қилди.

Яна Онатой орага суқилди.

— Қимни кутаётганингни биламан,— деди у сурбетларча.

Одам ҳам шундай бўладими?

Султонмурот ҳам тезлик қилди. «Билсанг билибсан-да, нима бўпти?» — деб жимгина тинчитиб қўйиш ўрнига Онатойга ўшқирди:

— Сен фашист жосусисан!

— Қим жосус? Мен-а?

— Ҳа, сен!

— Қани исботла! Агар мен жосус бўлсам, майли, - трибунал отиб ташласин! Ёлғон бўлсам, тумшуғингга тушираман.

Улар бир-бирларига ўдағайлашиб, отларини чу-чулаб ниқташиб, бир-бирларини суришганча сой ўртасида гир айлана бошлашди. Бир-бирларига бақиршиб, ғазаб билан ҳезлашиб бир-бирини от устидан итармоқчи бўлишарди. Қирғоқда болалар кулишар, уларни масхара қилиб, гижгижлардилар, улар эса ҳамон иккита хўроздай чинакамига чўқишарди. Атрофга сув сачраб, отлар сойда тақаларини ғижирлатганча тошга қоқила бошладилар. Шунда Эркинбек бақирди:

— Ҳей, отларни майиб қиласанлар!

Улар тезда ўзларига келишди, ҳатто баҳона топилганига суюнишиб, индамай бир-бирларидан нари кетдилар.

Бироқ барибир кайфияти бузилганди. Болалар отларни отхонага ҳайдаб кетганларидан сўнг ҳам Султонмурот зўрга ҳарсиллаб нафас оларди. Ўзини бир оз овутиш учун йўлдан кўзини узмай сой бўйлаб отини йўрттириб кетди. Унча олислаб кетмасдан орқасига ўгирилиб қаради-ю, қизни кўриб қолди. Мирзагул худди кечагидай дугоналари билан келмоқда эди. Улар ўзлари билан ўзлари овора, кимдир улардан бирини деб муштлашишига сал қолгани, изтироб чекаётгани, ғам-гуссага ботиб юргани билан ишлари йўқ эди. Яқинда Султонмуротнинг онаси ўғлига қараб қўрқиб кетди: «Сенга нима бўлди? Касалмасмисан? Рангингни қара-я!» Онасини юпатиб, қўлига кўзгу олиб қаради. Ойнага қарамаганига анча - бўлди, ҳеч вақти бўлмайди, ҳақиқатан ҳам кейинги кунларда жуда ўзгариб кетибди. Кўзлари худди касалларникидай киртайиб кетибди, юзи тиришиб, бўйни ингичка тортиб чўзилиб қопти. Қошлари орасига худди ажиндай иккита чизиқ тушиб, лаблари устида эса қоп-қора туклар пайдо бўлибди. Агар чироқ ёруғида разм солинмаса, шундоқ кўринмайди. Қаранг-а! Бутунлай бошқача бўлиб кетибди, таниб бўлмайди... Отаси фронтдан қайтса, дарров таний олмаса ҳам керак...

Султонмурот отда тўғри қизга томон яқинлаша борди. Шу пайт Мирзагулнинг бир-икки марта кечув томонга қараб қўйганини кўриб қолди. Қизнинг ҳам кўзи унга тушиб, чўчиб кетди ва жойида тўхтаб қолди, кейин тезда ўзини ўнглади-да, дугоналари билан бирга юриб кетди. Улар гўё ҳеч нима бўлмагандай тошдан-

тошга сакраб сойдан ўтишди-ю, уй-уйларига тарқаб кетишди. У эса қизларнинг ёнидан қувиб ўтиб, худди қаёққадир иш билан шошиб бораётгандай, экинзорларни оралаб қизга тўқнаш келиш умидида кўчага чиқди. У қизни кўчанинг у бошида кўрди. Султонмурот бу ердан секин юра бошлади. Улар бир-бирларига яқинлашганлари сайин уни ваҳима боса бошлади. Султонмуротга ҳамма деразалардан, эшиклардан кузатиб тургандай ҳамда уларни қандай учрашишларини ва унинг қизга нима дейишини кутиб туришгандай туюларди.

Мирзагул унчалик шошилмай келарди. Султонмурот нима содир бўлаётганини, нега ҳаяжонланаётганини тушунмас эди. Улар ахир бир синфда ўқишади-ку, унинг бирон нарсасини тортиб олиш, бир пайтлар ҳатто хафа қилиш ҳам ҳеч гап эмас эди. Ҳозир бўлса қизга ҳадиксираб, титраб-қалтираб яқинлашмоқда эди. Энди унинг бу учрашувдан қочиб, бош тортиб кетгиси келарди-ю, аммо кеч эди. Эҳтимол, Мирзагул унинг ҳолатини сезгандир. Тўқнашишларига озгина қолганда қиз бирдан шошилиб уйларига етмасданоқ қўшни ҳовлига ўзини урди. Султонмурот хурсанд бўлиб енгил нафас ола бошлади. Қиздан жудаям миннатдор бўлди. Яккама-якка учрашиш шунчалик ҳам қийин бўлади-ми.

Кейинроқ эса журъатсизлик қилгани учун ўзини ўзи койий бошлади. Тунда уйқуси қочди, эрталаб ўрнидан тургач, қиз ҳақида ўйлаб, бугун қандай бўлмасин, ёнига бориб, тўппа-тўғри айтишга ва жиддий туриб хатига жавоб ёзадими-йўқми, қачон ёзади, шуларни сўрашга аҳд қилди. Агар жавоб бермаса хафа бўлиб ўтирмайди, эрта-индин Оқсойга жўнаб кетади, ўтган гаплар орада қолсин. Худди шундай дейди.

Шундай қатъий қарор билан кунни бошлади, мана шу мақсадда ишлади, шу мақсадда отларни суғориб келгач, яна сой томонга жўнади. Чопдорни миниб борди. Қирғоқ бўйлаб отда уёқ-буёққа юра бошлади. Шу аснода юраркан, беихтиёр овулдаги томларда ҳам, уйларнинг соя тушиб турадиган томонларида ҳам умуман қор қолмаганлигига кўзи тушди, қиш бўйи тепаликларда хийлагина тўпланиб қолган қорлар эса тўқ сариқ тусга кириб турар эди. Худди улар қачонлардир зоология дарсида дафтарларга расми чизилган амёбаларни эслатарди.

Кеча отхонада раис Тиналиев билан Чекиш бригадир Оқсой десантини сновдан ўтказишди. Ҳамма

плуглар номерлаб қўйилиб, қўшчиларга биркитилди. Султонмуротга биринчи номерли плуг тегди. Кейин ҳар бирлари ўз отларига жабдуқ урдилар. Бу ишни қанчалик уддалай олишларини кўрсатишди, отларни қандай плугга қўшишларини намойиш қилишди. Бешта уловнинг ҳаммасини бир қаторга тиздилар. Умуман, буларнинг ҳаммаси четдан қараганда ажойиб, салобатли кўринарди! Худди тачанкаларга ўхшарди-ю, фақат уларнинг ўрнида плуглар бор эди, ҳолос. Отлар бақувват, жабдуқлар созлаб тортилган, плуглар эса мойдай ялтирамоқда эди. Раис Тиналнев худди армия қўмондони сингари салобат билан десант олдида юрибди. Ҳар бир боланинг қаршисига келиб:

— Тайёргарлигинг ҳақида ахборот бер! — дейди.

— Ахборот бераман. Қўл остимда тўртта тақаланган от, тўртта яхши бўйинтуруқ, тўртта абзал, сакизта қайиш, битта эгар, битта қамчи, уч жуфт запас тишлари билан битта икки тишли плуг бор.

Худди армиядагидай. Фақат Чекиш бригадирнинг қовоғи солиқ. Албатта, у кекса одам, буларни қаердан тушунсин!

Текширув яхши ўтди. Бироқ иккита сўроқда десантчилар барибир ноқулай аҳволга тушиб қолишди. Раис Тиналнев ҳаммаларини Эргашнинг плуг қўшилган отлари ёнига чақирди.

— Қани, жабдуқдаги камчиликни топинглар-чи, — деб қолди у.

Ҳаммаёғини қараб чиқишди, пайпаслаб кўришди ҳамки, бироқ ҳеч нима топиша олишмади. Шунда бунини раис Тиналневнинг ўзи кўрсатди:

— Бу нима? Наҳотки тўриқ отнинг айили ёнбошида буралиб қолганини кўрмаётган бўлсаларинг? Мана қаранглар! Буралиб қолган айил отнинг ёнбошини шилиб юборади-ку. От бояқиш бунини қандай айтади. Тортаверади, эргасига эса ёнбоши шишиб кетади, кейин отни қўшга қўшиб бўлмайди. Мен запас отларни қаердан топаман сизларга? Запас отлар йўқ менда! Демак, абзалга бефарқ қараш натижасида плуг тўхтаб қолади! Қани, ўйлаб кўринглар-чи, бизнинг шундай ишга йўл қўйишга ҳаққимиз бормикин? Биз қиш бўйи нимага тайёрландик ахир?..

Ҳаммаларини уялиб кетишди. Бундоқ қараганда жўнгина нарса-ку...

— Султонмурот, десант командири сифатида сен

донм иш бошлашдан аввал отларни ким қандай қўшганлигини текширишга мажбурсан. Тушунарлими! — деб тайинлади раис Тиналиев.

— Тушунарли, ўртоқ раис!

Десантчиларни доғда қолдирган иккинчи масала янада мушкул эди. Энди бу гал десант командирининг ўзи ноқулай аҳволда қолди. Раис Тиналиев уларни саволга тутарди:

— Қани айтинглар-чи, абзалларни кечқурун, иш тугаганидан сўнг қаерда қолдирасизлар?

Улар ўйланиб қолишиб, бунга ҳар хил жавоб қайтаришди. Сўнгра абзални далада, плуглар ёнида қолдиришга келишишди.

— Командир, сенинг фикринг қандай?

— Мен ҳам шу фикрдаман. Абзалларни ҳам отларни қўшдан чиқарган жойимизда, плуглар ёнида қолдирамиз. Қўтариб юрмаймиз-ку, ахир!

— Йўқ, бу нотўғри. Абзалларни кечаси далада қолдириб бўлмайди. Биров олиб кетмаслиги учун эмас. Оқсойда ўғирлаб кетадиган ҳеч ким ҳам йўқ. Кечаси ёмғир ё қор ёғиб қолиши мумкинлиги учун ҳам қолдириб бўлмайди. Абзаллар ивиб кетади. Абзаллар хом тери-ку ахир. Далада уни тулки ёки бўлмаса суғур ғажиб кетиши мумкин. Гап нима ҳақида бораётгани тушунарлими? Демак, нима қилиш керак? Плуглар далада қолади. Қўшдан чиқарилган отларни абзаллари билан шийпонга олиб келасизлар. Сизларга ўтов берилади, ўшанда яшайсизлар. Ўтов битта, холос. Менда бошқа ўтов йўқ. Ҳар бир киши жабдуқни ўтовга олиб келиб ўзи ётадиган жойга яхшилаб тахлаб қўяди. Тушунарлими? Жабдуқларни бошингизга қўйиб ётасиз! Қонун шундай! Бу сизларнинг қуролингиз! Ҳар бир солдат эса энг аввал қуролини асрайди!

Уша кун Оқсой отряди тўлиқ жанговар тайёргарликни намойиш этиш учун сафланганда раис Тиналиев шундай деганди.

Бу кунлар яқинлашмоқда эди... Ҳамма нарса шунга қаратилган эди...

Худди шундай...

Ҳа, уч-тўрт кундан кейин, агар ҳаво айниб қолмаса, улар Оқсойга жўнашлари аниқ эди. Бу ҳолда Мирзагул билан ёзгача кўришмаслиги турган гап. Султонмурот шуни ўйлаб қўрқиб кетди. Узоқдан бўл-

са ҳам уни шунча вақтгача кўриб туришдан маҳрум бўлишни тасаввур қилиш қийин, ҳечам мумкин эмас эди! У яна қиздан бугун аниғини билиб олишга қарор қилди. Агар йўқ деса, бу унчалик катта фалокат эмас, кутишга ҳам вақти йўқ, бундан Оқсойдаги ишлар муҳимроқ...

Султонмурот қирғоқ бўйлаб бораркан, ҳеч кўзини йўлдан узолмади. У хавотирлана бошлади. Вақт эса ўтмоқда эди. Бироқ, мана, қизлар ҳам келишяпти! Улар орасида Мирзагул йўқ эди. Дугоналари келишар, у бўлса йўқ эди. Султонмурот ранжиди. Шундай бўлгач, нима ҳам қилсин. Кўнгли бузилиб отхонага қайтди. Аммо балки қиз касалдир ёки бошқа бирор ҳодиса содир бўлгандир, дея йўл-йўлакай хавотирланиб кетди. Бу хавотир борган сари кучая боргани туфайли, буни билмагунча тинчланмаслигини ҳис этди. У қизлардан сўрашга аҳд қилди. Чопдорнинг бошини улар томонга бурди. Шунда бирдан унинг кўзи қизга тушиб қолди. Мирзагул ёлғиз ўзи келарди. У сойдан ўтадиган жойга яқинлашиб қолган эди. Султонмурот қиз билан кечувда учрашиш учун Чопдорнинг жиловини бўшатди. У шундай ҳаяжонланган эдики, охириги дақиқаларда беихтиёр ўз-ўзидан «Жонгинам!» — деб юборганини ҳам сезмай қолди.

Султонмурот қизни кечувда қарши олди. У отдан ирғиб тушиб жиловидан тутганча қизнинг қирғоққа чиқишини кутиб турди.

Мирзагул унга қараб жилмайганча келарди.

— Йиқилиб кетма яна! — у қизга, шундай кенг чим ётқизилган сойнинг кечувидан йиқилиш хавфи бўлмаса-да, қичқирди. Қизнинг чимлар устидан юриб келаётгани қандай яхши! Мана бу ўжар сойга ҳар қандай кўприк ва кўприкчаларнинг бардош беролгани қандай яхши!

У қўлини узатганча қизни кутиб турар, Мирзагул эса ҳамон ундан кўзини узмай, жилмайиб пешвоз келарди.

— Йиқилиб кетма яна! — деди у қайта.

Қиз ҳеч нима деб жавоб қайтармади. У фақат жилмайиб турарди. Қизнинг нигоҳиданоқ Султонмурот ҳамма саволларига жавоб олди. Роса тентак экан-да ўзиям, хат ёзиб, жавоб кутиб бекорга азобланиб юрганини-чи.

Мирзагулнинг узатган қўлини кафтига олди. Шунча йил бир синфда ўқиб юриб унинг шунчалик меҳ-

рибон, зийрак қўлларини билмас экан. «Мана мен келдим! — дерди қизнинг қўли.— Шундай шодманки! Наҳотки хурсанд эканлигимни сезмаётган бўлсанг?» Султонмурот Мирзагулнинг юзига боқди. Қараб ҳайратга тушди — у қизда ўзини кўрди! Худди у каби Мирзагул ҳам вақт ўтиши билан тамом бошқача бўлиб қолган, бўйи чўзилиб, улғайиб, худди касалдан турган кишиникидай кўзлари маъюс, ўзи паришон бўлиб қолган эди. Мирзагул ҳам доим уни ўйлаб, кечалари ухламай чиққани, севгани учун ҳам ана шу муҳаббат қизни Султонмуротга ўхшатиб қўйганди. Мана шунинг учун ҳам Мирзагул янаям гўзалроқ, қадрдонроқ бўлиб кўринарди. Қиз ўзининг шу туриши билан гўё бахт ваъда қилиб турарди. Султонмурот буларнинг ҳаммасини бир дақиқанинг ўзидаёқ тушуниб, ҳис этди.

— Мен сени касал бўлиб қолдим деб ўйлагандим,— деди у титроқ товушда.

Мирзагул бу сўзларга ҳеч нима деб жавоб қайтармай:

— Мана,— у Султонмуротга аталган рўмолчани узатди.— Бу сенга! — деди-ю, юриб кетди.

Кейинчалик у бу шоҳи рўмолчани неча марталаб қайта-қайта томоша қилди. У рўмолчани чўнтагидан олиб, солиб қўяр ва яна оларди. Бир варақ дафтар қоғози ҳажмида келадиган рўмолча четлари чиройли гул ва япроқлар шакли билан безаб тикилган, бир чеккасига, безаклар орасига нккита катта ва битта кичкина ҳарфлар билан қизил ипда: «S. с. M» деб тикилган, бунинг маъноси «Султонмурот жана Мирзагул», яъни Султонмурот билан Мирзагул дегани эди. Улар мактабда қирғиз алфавити реформа қилинмасдан олдин ўрганган мана шу лотинча ҳарфлар Султонмуротнинг узундан-узоқ мактублари ва шеърларига жавоб эди.

Султонмурот отхонага шодлигини базўр босганича қайтиб келди. У буни бировлар билан баҳам кўрадиган бахт эмаслигини, бу фақат унинг ўзигагина аталганлигини ва бошқа ҳеч ким ўзидай бахтиёр бўломаслигини ҳис қиларди.

Бироқ бугунги учрашув ҳақида болаларга жудаям айтгиси, ўзига совға қилинган рўмолчани уларга кўз-кўз қилгиси келарди...

Иши юришиб кетди. Болалар отларини суғориб, тагларини тозалашди, челақларда сули олиб келиб,

охурларга хашак солишди. У бирпасда ишга киришиб кетди. Қашлоғич билан отларининг таранг, бақувват яғрин ва ёнбошларини тез-тез қашлаб, хашак олиб келгани югурди. Югураркан, ҳаминша солдатча гимнастёркасининг кўкрак чўнтагига тикиб қўйилган рўмолчасини туярди. Гўё кўкрагида кўзга кўринмас чўғ ёниб тургандай эди. Шу туфайли ҳам у хурсанд, ҳаяжонда эди. Бахтиёрлиги — Мирзагул унинг муҳаббатини қабул этганлигидан, ҳаяжонланиши сабаби эса, аллақандай англашилмас туйғуларнинг пайдо бўлаётганидан эди...

У беда келтириш учун отхона ортидаги беда гарамн томон югурди. Бу ер жимжит ва ёруққина бўлиб, қуриган ўтларнинг ҳиди анқиб турарди. Унинг яна рўмолчага жудаям қарагиси келиб кетди. Чўнтагидан рўмолчани олиб, ўтларнинг ислари орасидан унинг ўзига хос ҳидини ажратиб, томоша қила бошлади. Рўмолчадан хушбўй атирсовун ҳидига ўхшаш ҳид келарди. У бир кунни мактабда Мирзагулнинг сочларидан шундай бир ҳидни туйганди. Ҳозир ёдига тушди, бу ўша ҳид эди. У рўмолчани қўлларида тутиб тураркан, кимдир бирдан рўмолчага чанг солди. Бурилиб қараса, Онатой!

— Ия, ҳали сен ундан рўмолча олиб тураман дегин?

Султонмурот лавлагидай қизариб кетди:

— Буёққа чўз!

— Шошма. Бир кўрай-чи.

— Сенга айтяпман, буёққа бер.

— Бақираверма, бераман. Бошимга ураманми бун!

— Верасанми, бермайсанми?

— Қаттиқроқ бақир, қаттиқроқ! Совғага берилган рўмолчамни тортиб олди, деб бақирмайсанми! — деди-да, рўмолчани чўнтагига солиб қўйди.

Кейин нима бўлганини Султонмурот билмай қолди. Фақат кўз олдида Онатойнинг газабдан ва қўрқувдан ранги қув ўчиб кетган юзи лип-лип қилди-ю, сўнгра у бор кучи билан рақибини бир туширди ва бирдан қорнига қаттиқ тепки тушиб ўзи бир чеккага учиб кетди. Энгашиб йиқилаёзди-да, аранг оёқларида туриб олди ва гарам ёнида янада газабга миниб, жон-жаҳди билан Онатойга ташланди. Болалар югуриб келишди. Улар ёқалашиб кетинди. Уч кишилашиб уларни ажрата бошлашди. Болалар, қўйинглар энди, дея ёлвориб, уларнинг қўлларига осилиб олишар, Султонмурот билан Онатой

қонлари қайнаб бир-бирларини аямай муштлашар ва тинмай бир-бирига ташланишарди. Оқибат нима билан тугашини — ё ўлиш, ёки рўмолчани қайтариб олиш эканлигини ҳис этган Султонмурот фақатгина: «Бер! Бер дейман!» сўзларини такрорларди. Онатой бақувват бўлиб, совуққонлик билан ҳаракат қиларди. Аммо адолат ва ҳақиқат Султонмурот томонида эди. У тез-тез йиқилса ҳам орқа-олдига қарамай ҳужум қиларди. Сўнгги марта у ғарам ёнида ётган паншахага йиқилди. Қўллари шу онда ўз-ўзидан паншахага ёпишди. У паншахани ўқталганча ўрнидан сакраб турди. Болалар ҳар тарафга қочганларича бақириб юборишди:

— Қўй!

— Тўхта!

— Эсингни йиғ!

Онатой унинг рўпарасида, қаёққа қочсам экан, дея аланглаб, оғир нафас олганча, қўллари, оёқларини ёйиб турар, бироқ ҳеч қаёққа қочиб кетолмасди. Бир томонда ғарам, иккинчи тарафда отхона девори ғов бўлиб турарди. Худди шу дақиқада Султонмурот ўзини қўлга олди. Бу охиргиси эканини, бундан бошқа чораси ҳам йўқлигини у тушуниб турарди.

— Буёққа бер,— деди у Онатойга,— бўлмасам ёмон бўлади!

— Ма, ол! Ма! — ҳазилга айлантиришга уриниб шошиб қолди Онатой. — Сени қара-ю! Ҳазиллашиб ҳам бўлмайдим! Тентак! — деди унга рўмолчани иргитар экан.

Султонмурот рўмолчани кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Қўрқувлари ўтиб кетди. Болалар энгил нафас олишиб, ғала-ғовур бошлагандан сўнггина Султонмурот боши айланаётгани, оёқ ва қўллари қалтираётганини сезд. Ёрилган лабидан қонни туфлаб, худди маст одамдай гандираклаб ғарам ортига ўтди-да, ўзини пичан устига ташлади, чалқанча ётганича нафасини ростлаб, ўзига келди...

8

Кечга бориб у Онатой билан ярашмаган бўлса-да, бироқ орадаги умумий ишлар уларни бир-бирига мурожат этишга мажбур қилди. Барибир кўнгилда доғ қолди, воқеанинг бунақа аҳмоқона содир бўлгани уят эди. Аммо Султонмурот битта муҳим синовдан ўтганини тушунар, агар салгина юраксизлик қилганида

эди, ўзини-ўзи ҳурмат қилмай қўйишини биларди. Бундай одам эса десант командири бўлиши мумкин эмас эди.

Бунга у ўша куниёқ кечга яқин отхонага раис Тиналиев билан Чекиш бригадир келганларида амин бўлди. Уларнинг отлари узоқ йўл юриб чарчаган, лойга ботганди. Тиналиев билан Чекиш чол тонгда Оқсой томон чиқиб кетишиб эндигина қайтиб келишганди. Уёқдан мамнун қайтишди. Энди уч-тўрт кундан кейин Оқсойга жўнашса бўлавераркан. Дашт ерлари лорсиллаб ётганмиш. Экишга қулай ерлар кўп бўлиб, кучинг етгунча ҳайдайверишинг мумкин экан. Қўраларга жой белгилашибди. Дашт уйғонибди. Шийпон учун жой тайёргарлик кўрган нарсаларини бошлаш қолган эди, холос.

— Хўш, ишлар қалай, болалар? — уларга юзланди Тиналиев. — Кайфиятлар қалай? Қандай таклиф ва мулоҳазалар бор? Кейин типирчилаб қолмаслик учун овулдан узоқлашиб кетмасдавоқ гапириб қолинглар.

Болалар жим эдилар. Гўё фавқулудда ҳал қилиниши лозим бўлган нарса йўқдай эди. Барибир, ҳеч ким сўнги сўзини айтишга журъат қилолмасди.

— Командиримиз бор, — деди Эргаш. — У ҳаммасини билади, ўзи айта қолсин.

Шунда Султонмурот ҳозирча ҳеч қандай камчилик ва муҳтожлик йўқлигини, ҳаммаси режалаб қўйилганлиги, пойабзаллар бус-бутун қилинганини ҳамда устбошлар ямаб-яқалганлигини, ёпинишга эса пўстинлар олишлигини, қисқаси, ўзларни, уларнинг плуглари ва отлари ер етилиши билан истаган вақтда ишга киришишлари мумкинлигини айтди.

Кейин ҳар хил майда-чуйда ишларни — қозон-товоқ, ўтин, ўтовларни муҳокама қилишиб, умумий хулосага келишди: агар ҳаво айниб, қор ёғиб қолмаса, икки-уч кун ичида далага чиқишадиган бўлишди.

Ҳаво дуруст эди, кўк юзини булут қоплаган бўлсада, қуёш гоҳ чиқиб, гоҳ беркинар, ернинг ҳовури кўтарилиб, қордан халос бўлаётган ердан нам ҳид анқирди...

Шундай кунлар яқинлашмоқда эди... Ҳамманинг фикр-хаёли шунга қаратилган эди...

Қанчалик тайёрланишмасин, барибир, жўнаш олдидан яна анчагина ишлар қилинмаганлиги аён бўлиб қолди. Иккита отнинг ёпиғи етишмас экан, борлари эса жуда эскириб, увадаси чиқиб кетган, уларни Оқсойга

олиб боришнинг ҳожати йўқ эди. Илк баҳор тунлари совуқ, деярли қиш тунини эслатади, айниқса шудгорлашнинг биринчи кунларида... Чекишнинг айтишича, авваллари ерни омов билан ҳайдашган вақтларида, биринчи кунлар гоҳо тушгача кечаси совуқ музлатган ернинг эришини кутишаркан... Туни билан ёпиги ёпилмай совуқ еб чиққан от эса, улов бўлишга ярамай қолади.

Султонмуротнинг яна иккита яхши ёпиқ сотиб олишгунларича ҳали идорага, ҳали рансга бригадирга, овулга, колхозга чопишига тўғри келди...

Мана шу югур-югур ва ташвишлар ичида у ҳаммадан кўпроқ отларни суғориш вақтини кутарди. Жўнаш олдидан худди ўшандагидай сойдан ўтиладиган жойда Мирзагулни кўргиси келарди... Ҳар гал умид қиларди-ю, аммо қизни учратолмасди. Султонмурот шошилар, кутишга сира вақти йўқ эди. Шунинг учун ҳам Мирзагул билан унинг орасида доимо айтилмаган қандайдир гап борлигини, айниқса жўнаш олдидан улар учрашмаслиги ҳам мумкинлиги туфайли ўзини қандайдир гуноҳқордай ҳис этарди. Султонмурот Мирзагулнинг ҳам ўзи ҳақида ўйлашини билар ва бунга у қизнинг ўшандаги илк нигоҳ ташлаганидаёқ, Мирзагулда ўз аксини кўрган пайтдаёқ амин бўлган эди. Бироқ Мирзагулнинг ўзи учрашишга интилади, деб хаёлига ҳам келтирмасди. Қизлик ғурури, номуси бунга йўл қўймасди. Қиз унга тўқилган рўмолча тақдим этиб, нима демоқчилигини изҳор қилди, қолгани эса унинг иши, эркакларча...

Албатта, у жўнаш олдидан қиз билан учрашиши мумкин эди. Мана, яна бир кўнгилсизлик рўй бермаганида у шундай қилмоқчи эди. Оқсойга жўнаш арафасида, десантчилар ўз отларини охириги марта суғоргани олиб боришга ҳозирланишаркан, Султонмурот охирида қолиб Мирзагулни кутмоқчи бўлганди. Шунда улар сувлоққа томон йўл олиб энди дарвозадан чиққан эдилар ҳамки, Чекиш бригадир келиб қолди. Унинг қовоғи солиқ ва тунд эди. Малла соқоли титрар, тумоғини кўзларигача бостириб кийиб олганди.

— Қаёққа кетяпсизлар?

— Отларни суғоришга.

— Тўхтанглар. Гап бундай, Онатой, сен уйингга бор. Онанг касал бўлиб қолибди. Отдан туш. Сизлар эса, болалар, тезда сувлоққа бориб отларни тез суғориб

орқаңларга қайттиңлар. Мен сизларни шу ерда кутиб тураман!

Сой томон отларни йўрттириб боришаркан, Султонмурот боришда ҳам, келишда ҳам йўлдан кўзини узмай келди-ю, аммо Мирзагулни кўрмади. Ҳали мактабдан қайтиш вақти бўлмаган эди. Нега Чекиш чол уларни бунчалик шоширди экан-а? Нима бўлдийкин? Агар шундай бўлиб қолмаганида эди, Мирзагулни албатта бугун кутиб олган бўларди! Сойнинг кечувида уни яна шундай кўргиси келардики...

Улар отхонага қайтишиб отларни жойларига боғлашгач, Чекиш чол тўртовларини бир четга чақирди.

— Гап бор,— деб мингиллади у.

Сўнгра ўтиринглар, деди. Ҳаммалари елкаларини деворга тираганларича чўнқайишди. Раис Тиналиев тик туриб гаплашишни яхши кўрар, бошқалар ҳам тикка тургани учун ўзи ҳам тик турарди. Чекиш бригадир эса, аксинча — шошилмасдан, бамайлихотир ўтириб гаплашишни ёқтирарди. Қария-да, Чекиш чол ўйчанлик билан ҳурмайган малла соқолини силаркан, гап бошлади:

— Йигитлар, сизлар энди ёш бола эмасликларингизни айтиб қўймоқчиман. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиш эрта бошларингга тушди. Жазирама тупроқда юриб, муздай ерда ётиш... Демак, тақдир шундай экан. Мана, бугун бирингизнинг бошингизга катта кулфат тушди — Онатойнинг отаси, Сатторқул фронтда ҳалок бўлибди. Сизлар энди ёш бола эмасизлар, агар бирингизнинг бошингизга кулфат тушса, иккинчингиз унга суянчиқ бўлмоғингиз лозим. Тайёрланиб туринглар. Одамларни қаршилаб турасизлар. Отларни боғлаб турасиз. Ҳозир раҳматли Сатторқулникида одамлар тўпланишади, сизлар ҳам ўша ерда бўлишларинг керак. Ёш болаларга ўхшаб Онатойнинг ёнида ҳиқилламанглар, ҳамонки, йиғлар экансизлар, чинакамига қаттиқ овоз чиқариб эркакчасига йиғлангларки, бундан Онатойнинг содиқ дўстлари йиғлаётгани аниқ билиниб турсин. Мен билан ҳозир бирга борасизлар, шунинг учун ҳам сизларни шоширган эдим...

Улар сўқмоқ бўйлаб олдинма-кетин кўча охирида жойлашган Онатойларнинг уйи томон кетишди. Одамлар шундай сукут сақлаганларича отлиқ ва пиёда, турли томондан тўп-тўп бўлиб оқиб келишарди.

Ҳаво айниб турарди. Гоҳ қуёш чиқиб, гоҳ яна кўк булут билан қопланар, гоҳ бирдан ер қучиб болдирлар-

ни ачиштирувчи шимол шамоли эсиб қоларди. Султонмурот Онатойлар хонадонига қўрқувдан, надоматдан оғир изтиробга тушиб бормоқда эди. Яна бир-икки минутдан сўнг овул узра худди уйга ўт тушгани каби даҳшатли йиғи-сиғи садолари кўтариллади, мана шу бобокалонлари туғилиб-ўсган тоғларда яна бир одамнинг азаси бошланади, энди у одам урушдан қайтмайди, ҳеч қачон, ҳеч ким уни кўрмайди, бу, албатта, қўрқинчли эди. «Кўпдан бери хат-хабар йўқ, отамга нима бўлди экан-а? Омонмикин? Онам бўлса ваҳимага тушиб ақлдан озаёзди. Ишқилиб, бундай бўлмасин, ҳеч бундай бўлмасин!»

Улар ҳовлига яқинлашиб қолганларида Онатойларнинг уйдан даҳшатли фарёд кўтарилди ва бу ўкирик кучайиб одамлар тўпланиб турган ҳовли ва кўча бўйлаб ёйилди...

Десантчилар Чекишнинг орқасидан борарканлар, бор овозлари билан ўкиришар, чол ўргатгандай бир оҳангда:

— Ўв, Сатторқул отажон, топилмас Сатторқул отажонимиз, энди сени қайдан топамиз-а, азиз бошинг қайси тупроқда қолди? — деб расмана ҳўнграб йиғлашарди.

Шу дақиқада, бу қайғу умумнинг қайғусига айланган шу дақиқада, Онатойнинг отаси Сатторқул ҳақиқатан ҳам уларнинг ўз отасидай, шуҳрати кетган энг яқин кишисидай туюлиб кетди, чунки ҳар бир кишининг улуғлиги унинг яқинлари томонидан фақат ундан жудо бўлганларидагина билинади... Ҳаммавақт шундай бўлган ва доимо шундай бўлиб қолаверади.

— Ўв, Сатторқул отажон, топилмас Сатторқул отажонимиз, энди сени қаердан топамиз, азиз бошингни қайси тупроққа қўйдинг?

Десантчилар йиғлаб, Чекиш билан одамлар орасидан ўтиб ҳовлига киришлари билан эшик олдида турган Онатойни кўришди. Ғам одамни чўктириб қўяди. Уларнинг орасида энг каттаси, кучли ва барвастароғи Онатой ҳам ёш боладай бўлиб қолганди. У бошига тушган бу оғир кулфатдан эзилиб ёш боладай нола билан худди ёмғирда қолган тойчоқ сингари мунғайиб деворга суяниб йиғларди. Юзлари йиғидан шишиб кетибди. Ёнида ўздан кичик ука ва сингиллари ўкиришарди.

Онатойнинг дўстлари унинг олдида боришди. Онатой дўстларини кўриб бошига тушган қайғудан зорла-

ниб, бошига тушган кулфатни уларга тўкиб-солиб янада қаттиқроқ йиғлай бошлади. Бу билан у гўё мадад сўраб, ёрдам кутаётгандай эди. Онатойнинг бу ёрдамга муҳтож ҳолати ҳаммадан кўпроқ Султонмуротга қаттиқ таъсир қилди. Болалар ўзларини йўқотишиб унинг атрофида айланишар, нима қилишни, қандай қилиб уни овутишни билишмасди. Ҳеч ким унга ёрдам беролмайди. Бу пайт ҳеч ким Султонмуротнинг қўлига автомат олиб ҳовлидан отилиб чиқиб кетганини ва автомати билан тўппа-тўғри ўша ёққа — уруш кетаётган томонга югуриб кетганини хаёлига ҳам келтирмас эди. Унинг бир нафас тўхтамай тўғри фронтга борганини ва у ерда қаҳр-ғазаб билан наъра тортиб, қичқириб, фашистларни қийратаётганини, автоматдан тинимсиз ўт сочиб, дўсти Онатойнинг ўлдирилган отаси, овулга келтирилган қайғу ва кулфатлар учун ўч олаётганини билишмас эди...

Эсиз, автомати йўқ-да!

Десант командири эмасми, Султонмурот Онатойга шундай деди:

— Йиғлама, Онатой. Нима қилардик. Мана, Эркинбек ва Қуббатқулнинг оталари ҳам фронтда ҳалок бўлишди. Ўзинг биласан, менинг отамдан ҳам анчадан буён хат йўқ. Уруш. Тушунасан-ку. Сен фақат бир оғиз айтсанг бас, биз сенга ёрдам берамиз. Сен фақат ўзингга бир оз енгил бўлиши учун нима қилишимиз кераклигини айтгин...

Аммо Онатой деворга суяниб, елкаларини силкитганича энтикиб-энтикиб йиғлар ва ҳеч нарса деёлмасди. Бу сўзлар уни овутиш ўрнига аксинча ярасига туз сепгандай бўлди ва у дувиллаб оқаётган кўзёшлардан бўғилиб, нафаси қисилиб, кўкариб кетди. Султонмурот чопиб бориб унга чўмичда сув келтирди.

Шу дақиқадан бошлаб у ўзини бу ерда содир бўлаётган воқеага жавобгардай ҳис эта бошлади. Одамларга қандайдир ёрдам қилиш зарурлигини тушунди. Тўртталови сойдан пақирларда сув ташишди, ўтин ёришиб, самоварларга ўт қўйишди, тўпланган қўни-қўшнилари кутишди, отлиқ чолларни уловга мингизиб юборишди.

Одамларнинг оёғи узилмасди. Бировлар марҳум оналасига таъзияга келишар, бошқалари эса таъзиядан ўз бурчларини ўтаб қайтишарди. Десантчилар кунбўйи Онатойларникида бўлишди.

Султонмурот муаллима Инкамол опа еттинчи синф қизлари, уларнинг орасида Мирзагул билан келиб қо-

—лишганларида жуда оғир дақиқаларни бошидан кечирди Инкамол опа Онатойни қучоқлаб олганича шунчалик бўзлаб йиғладики, унга кўзёшисиз қараб бўлмас эди. Машҳур фолбиннинг муаллиманинг ўғли ҳақидаги каромати тўғри чиқмади, зотан унга опанинг ўзияи ишонмаган эди. Дилидаги хавотирликни, ғамни тарқатиш, қайғу-ҳасратга тўлиб кетган юрагини бўшатиш учун у кўзёшларига эрк бериб юборди. Қизлар ҳам муаллималари ёнида йиғлаб туришарди. Мирзагулнинг боши эгик, унсиз кўзёш тўкар, балки шу пайт у отаси ва акасини эслаб эзилаётгандир. У Султонмурот томонга бирон марта ҳам қайрилиб қарамади. Мана шу ҳолатда ҳам, изтироб ва кулфат оғушида ҳам у ҳаммадан гўзал эди. Султонмуротда энг олий ҳамдардлик фахр ҳиссини уйғотди. У қизнинг ёнига боргиси, уни қучоқлаб йиғлагиси, қайғусига шерик бўлгиси келарди...

...Эҳ, Мирзагул, Мирзагул
бекач

Оқ каптар сен кўкдаги,
Мен туйғун қуш тўпдаги...

Шундан сўнг ҳовлида қуръон ўқилгач, ҳамма ҳозир бўлганлар ўзлари билан ўзлари ёлғиз қолишиб, жимгина кафтларини очиб, худди тақдир китобига қарагандай унга термилганларича бундан минг йиллар муқаддом йироқ Арабистондан келиб қолган, туғилганда ва ўлганда дунё мангу деб эълон қилган қуръоннинг тантанавор ва қироатли оҳангини тинглаб туришарди. Бу гал қуръон Онатойнинг отаси — урушда шаҳид бўлган Сатторқулга бағишланиб ўқилмоқда эди. Султонмурот ўша ибодат маҳалида ҳам кафтлари устидан кўзини очиб қизга қаради. Ҳамма қатори диққат билан разм солиб турган ёш Мирзагул гоят гўзал эди. Қизнинг юзида чуқур ўйчанлик мавжуд. У Султонмурот томонга қарамади.

Шундай, қиз лоақал бир сўз қотмай кетди. Фақат у кетаётиб Султонмуротга қайғули нигоҳ ташларкан, бошини тебратиб қўйди. Эҳ, Мирзагул, эҳ, Мирзагул бекач...

Марҳум Сатторқул уйдаги фарёд бир оз пасайди. Атрофга жудоликка кўникишга даъват қилувчи даҳшатли сукунат чўкди. Йиғи — бу норозилик, ғалаён, туғённинг белгисидир, яқиндагина бўлиб ўтган воқеани қайтариб бўлмаслигига тушуниб етиш эса энг даҳшат-

лиси. Шундай дақиқаларда одамни энг қайғули фикрлар чулғайди.

Онатой девор тагида бошини хам қилиб ўтирарди. Султонмурот унга қарашга юраги бетламасди. Қўпол, кучли, баджаҳл Онатойни кулфат букиб қўйганди. Бундан кўра унинг бақириб йиғлагани, уст-бошини йиртиб, ўзини ҳар ёққа ургани яхшироқ эди.

Султонмурот қандай қилиб уни бу қайғули, ночор аҳволдан қутқаришни билмасди. Аммо у Онатойга ёрдам қилиши керак эди, қандай йўл билан бўлмасин, унинг ёлғиз эмаслигини, ёнида одамлар, унинг учун жонларини фидо этишга тайёр одамлар борлигини билдириши керак эди.

— Онатой, юр, сенга бир гапим бор,— деди унга Султонмурот.

Онатой ўрнидан турди ва улар бир чеккага ўтишди.

— Хаёлингга бошқа нарса келмасин тагин, Онатой,— деб сўз бошлади Султонмурот жуда ҳаяжонланганидан зўрға сўзлаб.— Ахир мен, ўша... Хоҳласанг ўша рўмолчани сенга бутунлай бераман.

Онатой маъюс жилмайди.

— Нималар деяпсан, Султон! Керак эмас,— деди у.— Рўмолча сеники, уни ҳеч кимга берма. Мен бўлсам... Сен мени кечир, кечир мени, унут ҳаммасини. Мен энди ҳеч қачон бундай қилмайман, Султон. Энди менга ҳеч нарсанинг кераги йўқ... Менинг отам, у шундай эдики... Биз уни шундай кутаётгандикки...— Онатойнинг ўпкаси тўлиб яна ҳўнграб йиғлаб юборди.

Энди улар икковлашиб ўзлари туғилган ва яшаётган шу даврлари билан холи қолиб йиғлашарди...

9

Оқсой ерларида плуглар ишлаётганига уч кун бўлди. Уч кундирки, қўшчилар ўз отларини тўхтовсиз чучулашиб ҳайдашарди. Ерда Оқсой десантчиларининг илк меҳнатлари маҳсули бўлган қорамтир жўяк ҳосил бўлди. Жўяк соз олинган, кўриб кўз қувонарди. Энди ҳамма иш об-ҳавога қараб кетаверади.

Улуғ Манас чўққилари пойидаги бу бепоён тоғ этагида қадим-қадимдан ҳеч ким бузолмаган осудалик ҳоким эди. Чимкент ва Тошкентнинг сувсиз ерларига қараб чўзилган Оқсой дашти шу ердан бошланарди. Чўлнинг бу оёқ тегмаган бош қисмида плуг қўшилган

уловлар орқаларидан узун из қолдириб, тепалик томон ўрмалаб кетаётган майда қўнғизларни эслатарди.

Ҳозирча учта плуг ишламоқда эди. Эргаш ва Қуббатқулни овулда, кузги экинларни бороналаб илдиздаги намни йўқотишга ёрдамлашишлари учун бир неча кунга олиб қолишди. Бу ишни кечиктириб бўлмаслиги аниғу, бироқ Оқсойда ҳам вақт кутиб турмайди-да: уларнинг мўлжалича, ерни ҳайдашга улгуриш учун ҳамма десант плуглари эрталабдан кечгача ишлаши керак, бўлмаса улгуришолмай, бутун меҳнатлари чип-пакка чиқади. Султонмурот қолган икки уловнинг шу кунларда келиб қолишини кутиб безовта бўлмоқда эди. Ваъда беришганлари туфайли ҳам у Чекиш бригадир билан қаттиқ айтишиб қолди.

— Бориб айтинг, оқсоқол,— деди у,— раис Тиналиевнинг ўзи келиб, ҳал қилиб кетсин. Учта плуг билан бу ерда ҳеч нима қилиб бўлмайди. Топшириқни бажара олмаймиз...

Чекиш чол нима ҳам дерди? Унинг ҳам қўли қисқа. Султонмурот ақлли, тадбиркор бригадирга колхозда ишлаш қанчалик қийин эканлигини тушунади. Унинг ҳам ҳаммасини ўз вақтида, тартиб билан саранжом-сарашта қилгиси келади-ю, аммо худди тагингдан чиққан оловдай ташвиш оёғингдан олади, бунинг устига, баҳоргача уни-буни қилиб олишни кўзлайди-ю, одам йўқ, ишчи кучи йўқ, озиқ-овқат йўқ. Унисини қилсанг, буни-си қолиб кетади. Кеча у ўтириб бош қотирди. Овулда қаҳатчилик. Запаслари тугай деб қолибди, янги ҳосилгача эса ҳали қайда. Ҳайвонлар қоқсуяк бўлиб қолган, емиш бўлмаса очдан ўлишни турган гап, уларни сўйишдан эса наф йўқ. Касал учун бир кило гўшт сотиб олгани отулов қилиб бозорга боришади. Бир кило гўштининг нархи илгариги бутун бир молнинг нархидан қиммат. Бироқ барибир керак-да, боришяпти. Ҳатто от-уловдагина эмас, пиёда бир парча эт деб ўттиз-қирқ километрлаб йўл босиб боришяпти. Салт отлар оёқларини аранг кўтариб босади. Йўлга чиқсанг, оралиқда қолиб кетсан. Қўш қўшиладиган отларни эса зўрға экиш мавсумигагина тайёрлашга улгуришди. Уловлар парвариш қилингану, аммо улар ҳам кўп юк кўтаришга узоқ дош беролмайди.

Агар буларнинг ҳаммасини ўйласанг ваҳима босиб кетади. Аммо ҳаммасидан ҳам ёмони уруш бўлиб, унинг ниҳояси кўринай демасди.

Биргина тасалли, биргина умид бахш этадиган нар-

са — немисларнинг мағлуб этила бошлагани, уларнинг ҳамма жойдан сиқиб чиқарилаётгани эди...

Бугун эрталабдан ҳаво жўнашиб кетгандай бўлганди. Ҳаво булутли бўлиб, тоғ тепасида гоҳо қуёш кўриниб қоларди, гоҳо осмон бошинг устида сайр эта бошларди-ю, бирдан ҳаво айниб, кўкка яна булут чиқиб қоларди. Тушга яқин бирдан ҳаво совиб, атроф қоронғилашиб кетди. Қорми, ёмғирми ёғиши аниқ эди... Атрофга бутунлай қоронғи чўкди. Тушдан кейин плугчилар бошларини қор ё ёмғирдан беркитиш учун далага қопларни олиб кетишга мажбур бўлдилар.

Аввалги ҳайдаб қўйилган жойдан бошлашиб жўякни ичкари томонга ағдариб боришарди. Биринчи бўлиб Султонмурот, ундан икки юз қадамлар орқада Онатой, ярим чақиримча нарида эса Эркинбек борарди. Бугун плугчилар далада ёлғиз эдилар. Уч плугчию олдинда салобатли чўққилар. Уч плугчию ортда бепоён дашт. Раис Тиналиев бу ерда иш бошланган кунларигина бўлди. Иши кўп эмасми, у Чекиш бригадирни шудгорга кўз-қулоқ қилиб қўйиб, ўзи тезда қайтиб кетди. Бугун Чекишнинг ўзи ҳам овулда қолган Эргаш ва Қуббатқулни уловлари билан бу ерга олиб келиш учун жўнаб кетди. Шундай қилиб, учинчи кундирки, плугчилар ўз ҳолларича — плуглар, отлар, ҳосилини йиғиб-териби олиб, одамларни тўйдириш учун қайта-қайта ҳайдайвериш лозим бўлган ер билан рўбарў қолишди...

Майдон дала шийпонидан узоқда эди. Ўзлари яшаётган ўтовдан, беда гарамларидан, қоплардаги емлардан, энди уларнинг уйларида нималар бўлса, ҳаммасидан йироқда эдилар. Дала шийпониде фақат кекса ошпаз кампир қоларди. Вақтида овқатни тайёрлаш ўрнига доим ўтин ҳўл, у йўқ-бу йўқ деб зорланиб юрарди. Даладагиларга бир бурда нон билан иссиқ атала бўлса, етади-ю, кампир бўлса вайсагани вайсаган, гўё биров ундан бир нима деб гина қилаётгандай ҳаётдан нолийверади. Овулда кампирни унча билишмасди. Қаерлардан-дир келиб қолган аёл эди у. Бошқалар уйини, болалари, рўзгор ишларини ташлаб келолмади, у бўлса плугчилар ёнида кун кўришни кўзлаб Оқсойга келишга розилик берди. Майли, еганича есину фақат овқатни ўз вақтида тайёрласа бўлгани. Кампир ҳамиша беҳудага елиб-югурди-ю, ҳеч нарсага улгуролмайди. Унга ёрдам қилишга эса плугчиларнинг вақти бормиди. От, бу ўт олдириб қўйсанг ўзи кетаверадиган машина ҳам эмас, бакини тўлдириб миниб кетаверадиган трактор ҳам эмас. Иш-

чининг ўзи далада худди отдай ишлагач, кейин плугдаги отларнинг қорнини тўйдиради, суғориб парвариш қилади-да, сўнг ўтовга базўр етиб бориб ўзини таппа ерга ташлайди... Тонг-саҳардан яна ишга... ҳаммадан қийини эрта саҳарда уйқудан туриш...

Плугнинг юриб туриши, отлар вазини йўқотмай, қувати баҳорнинг охиригача етиши плугчининг катта ва-зифасидир. Бу муҳим. Жудаям муҳим. Биринчи кунла-ри, шудгорлашни бошлаганларида, отлар ҳар ўн-ўн беш қадамда тўхтаб дам оларди, ҳансираб қолишарди. Шун-да тишни сал кўтаришга, ерни саёзроқ ҳайдашга тўғри келарди. Бироқ бу вақтинча, отлар бўйинтуруққа ўр-гангунларича қўлланилди.

Бугун иш сезиларли даражада яхши кетди. Отлар энди кўникиб қолишганларидан плугни баравар тор-тишарди, тўртгалови бир-бирларига яқин туриб олиб ерга энкайишиб, худди дарсликдаги бурлакларга ўх-шаб жон-жаҳдлари билан олдинга интилиб боришарди. Қадам-бақадам, қадам-бақадам ер бағрини ёриб бораёт-ган плугни итариб боришарди.

Бироқ об-ҳаво пайд беряпти-да. Мана, қор ҳиди ке-либ, учқунлар пайдо бўла бошлади... Демак, қиш ҳали ҳунарини кўрсатиб улгурмай кетиш олдидан яна бир бор ўзини эслатиб қўймоқчига ўхшайди. Бекорга бундай қияпти. Айниқса, бу қўшчилар учун жуда ёмон бўлди...

Султонмурот бошига қоп ёпиниб олди, бироқ бари-бир қордан сақлана олмади. Ерни ағдариб бораётган отга миниб олиб, боши узра қамчи ўйнатиб бораркан, шамол унинг ёнларини очиб юборарди. Қалин ёғаётган ҳўл қор тезда эриб кетар, атроф живир-живир қиларди. Тоғлар қор пардасига чулғанган эди. Фақат бу сукунат-да ёғингарчилик домида қолиб қий-чув кўтараётган қушлар қийқиринини эслатувчи плугчиларнинг отлар-ни қичаб бақириб-чақираётганликлари қулоққа чали-нарди. Плуглар тинмай ишларди. Қоп-қора плуглар худди тўлқин устида жавлон ургандек гоҳ тепаликлар узра пайдо бўлиб қолар, гоҳ пастликларга шўнғиб го-йиб бўларди.

Унга қўшилган отлар энгашиб, худди тупроқ ости-дан чиқаётгандай, чуқур-чуқур нафас олиб, ўрмалаб боришарди. Қор уларнинг иссиқ, тараглашган елкала-ридан бир онда иккала ёнига оқиб тушарди. Ер бўкиб кетган, туёқлар ости сирпанчиқ, жабдуқлар ҳўллигидан, зилдай оғир плуг тишларига ернинг ёпишқоқ қатлами

ботиб қолганидан отларга жудаям қийин эди. Бироқ плугларни тўхтатиб бўлармиди. Ҳайдашни давом эттиравериш керак. Эртага, қуёш чиққач, бу жўякларга шабада тегиб шудгор тайёр бўлади. Вақтни бой бермаслик зарур.

Плуг ерга тикилиб қола бошлади. Султонмурот тез-тез эгардан тушиб қамчи дастаси билан тишларни лой парчаларидан тозалар, орқада келаётган Онатой ва Эркинбекларни чақирар, улардан жавоб овози келгач, яна ҳўл жабдуқли ва бутун баданлари шалаббо бўлган отлар орасидан жўяк тортаётган отга яқинлашиб, эгарга тирмашиб чиқар ва яна олға интиларди.

Қор эса ҳамон ёғишдан тўхтамасди. Қоп-қора плуг қўшилган отлар худди оппоқ туманда сузиб бораётган кемани эслатарди. Барча товушларни ютиб юбораётган қор сукунатида дала бўйлаб биргина плугчиларнинг ҳайқириғи янграрди.

— Она-то-ой!

— Эркин-бе-бек!

— Султонмуро-о-от!

Юзларидан сув оқар, бу эриган қорми, терми, билиб бўлмас, юган тутган қўллар шишиб, совуқдан, муздек қор томавериш кўкариб кетган. Бир-бирига суйканишиб кетаётган отлар орасидаги оёқлар икки томондан қисилиб оғрир, уларни қаёққадир силжитгинг келади-ю, ammo жой йўқ. Бунинг устига, Султонмурот ортидан Онатой ва Эркинбек келаётганини, улар учаласи — олтита плуг тиши эканлигини, куппа-кундуз кунин Оқсой ерларини ҳайдаётган бу тишларни тўхтатиб қўйишга ҳақи йўқ эканлигини тушунарди. Фақат отлар чидаб берса, ҳолдан тойиб қолмаса бўлгани. Шунинг учун ҳам у хаёлан отларга мурожаат қилар, ўғит берарди:

«Сабр қилинг, Қамбар отадан¹ тарқаган зотлар, аҳиллик билан баравар тортинглар. Ахир ҳар доим шундай қийналмайсизлар-ку. Бугут қор ёққан бўлса, эртага эриб кетади. Олға, ҳа, олға, чу, жониворлар! Сабр қилинг, Чўлпон ота насллари, ҳув, ана, олдинда пайкал охирлаяпти. Ҳозир ўша ердан бурилиб орқага қайтамиз. Сабр қилинглар, қадамларни бўшаштирманглар. Сизларни плугдан чиқаришга менинг ҳақим йўқ. Биз шунинг учун ҳам сизларни қиш бўйи парвариш қилдик. Бошқа йўл йўқ. Мен сизларни юмшоқ, қаттиқ ерни ҳайдашга ундаяпман, биламан, сизларга

¹ Қамбар ота — отларнинг афсонавий ҳимоячиси.

оғир, бироқ шундай қилмасак нонсиз қоламыз-да. Чекиш чол шундай деган ва умрбод шундай бўлиб қолаверади, дейди. Нон, унинг ҳар бир бурдаси пешона терига йўғрилади-ю, фақат буни ҳамма ҳам билавермайди ва ҳамма ҳам нон тишлаганда бу ҳақда ўйлаб ўтирмайди. Бизга эса нон жуда керак. Жудаям керак. Мапа шунинг учун ҳам биз сизлар билан Оқсойда юрибмиз.

Чопдор, сен менинг инимсан, сен менинг қўшчи отимсан. Сен ҳам плугни тортасан, ҳам мени устингда олиб юрасан. Сенга қамчи ураётганим учун мени кечир. Шу керак бўлиб қолди. Хафа бўлма, Чопдор.

Чонтор, сен чап томонда, ҳайдалган ердан юрасан, ҳаммасидан ҳам сенга қийинроқ, бироқ сен Чопдордан кейинги энг кучли отсан. Чонтор, сени отам Бекбой доим мақтар эди. Ёдингдами? Биз ҳаммамиз шаҳарга борганимиз ҳам эсингдами? Отамдан ҳануз хат-хабар йўқ, бундан жуда кўрқаман, сиз отлар буни тушунмайсиңлар. Урушдаги одамлар узоқ вақт хат ёзишмасабу жуда ёмон. Онам соғиниб, хавотирланаверганидан жудаям озиб кетган. Онатой отасининг азасида ҳаммадан кўп йиғлаган, қайғурган Инкамол опа билан онам бўлди. Улар бир нимани билишади, қандайдир кўнгилсизликни сезишади-ю, аммо айтишмайди. Улар бир нимадан хабардор... Чу, чу, Чонтор, сенинг бўшашшингга йўл қўймайман. Олға, Чонтор! Бўш келма!

Сен ҳам, Оққуйруқ, сен ҳам менинг инимсан. Сен менинг ўнг томонимда, отларнинг ўртасида борасан. Сен жон-жаҳдинг билан плугни тортишинг керак, чунки Чопдор билан икковингиз кучли отларсиз. Сен ажойиб оқ думли чиройли отсан. Бироқ бўш келма, руҳинг чўкмасин, сенинг чарчашингга йўл қўймайман. Чу, чу, Оққуйруқ! Мени уятга қўйма!

Қоратўриқ тулпорим, сен оддийгина яхши отсан. Мен сени қўшга танлаётганимда сенга жуда ишонганман. Сен меҳнаткаш ва ювош отсан. Мен сени жуда ҳам ҳурмат қиламан. Сен энг чеккада юрганингдан доим кўзга ташланиб турасан. Сенга қараб ишимиз қандай кетаётганини аниқлаш мумкин, Қоратўриқ. Мен сени ҳам хафа қилмайман, фақат бўшашмай тортавер. Мен сенга сўз бераман: Оқсойда шудгорлаш, экишни тугаллаганимиздан кейин, овулга қайтаётганимизда ҳамма сени кўриши учун худди ҳозиргидай энг чеккада борасан. Биз Мирзагулнинг уйи ёнидан ўтаётганимизда у кўчага чопиб чиқиб энг аввало сени кўради,

Қоратўриқ. Шунча ҳаракат қилмай, жўнаш олдидан у билан кўришолмадим. Унинг рўмолчаси ёнимда, шундоқ бағримда турибди. Унга қор ва ёмғир тегмайди. Мен Мирзагул ҳақида ҳамиша ўйлайман. Уни ўйламай туролмайман. Агар уни ўйламай қўйсам ҳаммаёқ ҳувиллаб қолади ва менга ҳаётнинг қизиги қолмайди.

Чу, чу, Қамбар отадан тарқаган зотлар! Аҳиллик билан тортинглар, қани олға, олға! Чу! Чу!.. Қор ҳамон ёғяпти-я. Қандай намхуш қор. Ҳаммамиз бошдан-оёқ шилтайи шалаббо бўлдик. Шамол ҳам қўймаяпти. Агар ошпаз кампиримиз хашакни жуллар билан ёпиб қўйса яхши бўларди-я. Аммо бунга ақли етмаса, хашак ивиб исроф бўлади-да. Сиз, ўн икки бош отни нима билан боқамиз ахир! Ишга жўнаш олдидан унга айтиб қўйиш керак эди-ю, эсимдан чиқибди, қор ёғиши хаёлимга келмабди.

У галатироқ кампир, кўзи суқ. Отларимизни мақтагани мақтаган, боқиб тўймайди. Қандай семиз отлар, яхши боқилган, дейди. Ёнбошларидаги ёғ икки энлидир, дейди. Эски вақтларда бунақа отлар катта маъракаларда сўйилар эмиш. Айтишича, ўша пайтларда гўштини тўйгунча ейишар экан. От гўштини қирқ челақли қозонларда пиширишганларида унинг юзига йиғилган ёғ-сардагини (топган гапини-чи!) сузиб олиб ҳаммасини чўмич билан касал одамларга сузиб бериларди, дейди. Ўша ёғ бетоб одамга нчирилса дарров оёққа туриб кетарди, дейди. Мечкай, фақат ёғни ўйлайди, холос. Отларга кўзи тегмаса эди ишқилиб. Ўргилдим ундан! Мактабда кўз тегиш ёлғонлигини айтишган-ку. Нима деса деяверсин. Фақат овқатни ўз вақтида тайёрлаб турса бўлгани. Кеча ёввойи эчкини пишириб бизни роса ҳайратга солди. Ваҳоланки, эчки жуда ориқ эди. Утиб кетаётган қандайдир икки овчи ўтов томонда олов кўриб шу ёққа келишиб, ўлжасининг бир қисмини ташлаб кетишди, дейди. Раҳмат ўша овчиларга, урфу одатни билишар экан. Биринчи учратган кишисига тегишли ўлжа қолдирибдими, демак кейинги сафар ҳам овлари юришишини ният қилишган. Агар улар тоғдан тушган бўлишса, биз биринчи учраган кишиларимиз, албатта. Атрофда эса бошқа ҳеч ким йўқ. Тоққа чопсанг, даштга от қўйсанг ҳам ҳеч жонзотни тополмайсан. Қор ҳалиям ёғяпти. Роса ёғди-да... Тинкалар ҳам қуриб кетди...»

Отлар жиққа ҳўл бўлиб тўхтаб қолишди... Султонмурот эгардан тушди-да, шишиб эзилиб кетган оёқ-

ларида базўр туриб худди маст одамдай гандираклаб отларнинг орасидан ўтди. Қора терга ботиб, қалтираётган, қулоқларидан туёғигача ҳўл бўлиб, силласи қуриб зўрға нафас олаётган отларни кўриб шундай ичи ачишиб кетдики, беихтиёр инграб юборди.

Қор эса ҳамон ёғар, отларнинг ҳовур кўтарилиб турган яғринларига тушиб эриб кетмоқда эди. Султонмурот ҳўл бўлиб оғирлашиб кетган қопни бошидан олиб ташлади. Ўзига итоат қилмаётган, музлаб қолган бармоқлари билан абзалларни еча бошларкан, беихтиёр ўзини тутолмай Чопдорнинг яғринини қучоқлаб туриб ҳўнграб йиғлаб юборди. Йиғи орасида лаблари отнинг терисидаги иссиқ тахир таъми туйиб: «Кечиринглар, кечиринглар мени!» деб пичирларди.

— Ҳа, Султонмурот! Нима гап? — эгат бўйлаб яқинлашиб келаётган Онатойнинг товуши эшитилди.

— Отларни бўшат! — бақирди унга жавобан Султонмурот.

10

Бироқ эртасига кун очиқ, беғубор бўлди. Кечаги ёғингарчиликдан асар ҳам йўқ эди. Фақат намгарчилик, фақат одамнинг руҳини тетиклаштирувчи муздек шабада эсмоқда ва фақатгина ер бир оз қизғиш ранга кирган ва фақат чўққилар устида енгилланиб қолган, оппоқ қорлар бор эди, холос. Тоғлар ортидан ўзлигини оламга кўз-кўз қилиб, кўкнинг ярмини нурга буркаб баҳор қуёши кўтарила бошлади. Бутун бепоей Оқсой ўзининг барча ўтлоқлари, ялангликлари, адирлари-ю, паст-баландликлари билан узоқ-узоқларгача кўзга яққол ташланиб турарди. Бироқ улар ўзлари ёнбағрида туғилиб-ўсган Улуғ Манас тоғлари, зотан бу ғайритабиий бир ҳол бўлса-да, гўё тунда уларга яқинроқ келиб қолгандай, шу оқшом тоғлар Оқсойга қараб улар томон силжигандай, қўшчилар тонгда туриб тоғнинг улуғлиги, гўзаллиги ва қудратини кўриб ҳайратланишлари учун силжигандай туюларди.

Яқин-йироқда, ёгинналарида, уфқнинг қўл етмайдиган жойларида тоғ тизмалари жилваланарди...

Ҳа, Оқсойда ўша куни ажойиб тонг отди. Ер шабадада сингисин деб улар шудгорлашга шошилмай чиқишди.

Бу вақт ичида отларга қарашди, абзалларни тузатишиб, ҳўл бўлиб кетган пичанни ёйишди. Кун тезда

исиб кетди. Улар шундан сўнг плуглари томон жўнашди. Плуглар кечаги эгатларга ботиб қолган эди. Плугнинг ҳар бирини уч кишилашиб тортиб чиқаришди, тишларини тозалашиб, филдиракларини ёғлашди. Кейин отларни қўшишиб, бугун кечгача бу пайкалнинг шудгорини тугаллашни, эртага эса бошқа участкага жўнашни ўйладилар. Иш қизигандан-қизиб кетди. Туни билан дам олган отлар, саҳарлаб парвариш қилинганлиги учун илдам ишларди. Отлар оғир плугларини тортиб боришарди. Аммо кечаги қорда қилинган шудгор ўзини оқлаган — тупроқ шабадада селгиб қолганди, қор аралаш ағдарилган қатламлар қуёш нурларини остида хамирдай кўпчиб ётарди. Демак, тупроқ «бузилмаган», бездек бўлиб қолмаган. Демак, шудгор кўнгилдагидай бўлибди.

Уша кун ажойиб ўтди. Шундай кунлар бўладики, агар ишинг юришиб кетса, ҳаёт шундай мароқли кўнгилли, ажойиб ва айни вақтда оддий бўлиб туюлади. Бекорга қиш бўйи тайёрланишмаган, меҳнат қилишмаган ва бунинг учун мактабни ташлашга мажбур бўлишмаган экан; мана энди Оқсой отряди ҳаракатда, плуглар эса ишламоқда, яна бугун Эргаш ва Қуббатқуллар келишлари керак. Ушанда уларда бешта плуг бўлади, бу эса ўнта тиш дегани. Ана куч. Ана ўшанда ҳақиқий десант деса бўлади! Ундан сўнг уруғ сепиб, майдонларни бороналашади, ана ўшанда ҳосилни кутавер! Баҳорги буғдой ажойиб бўлади. Чекиш бригадир баҳорги ҳосил унумдор бўлмаса ҳам, аммо онлар ичида энг ширини бўлади, дейди. Ишимиз ўнгидан келади. Ёмғир ёғади. Шунча меҳнат қилингандан кейин ёмғир тихирлик қилиши мумкин эмас. Ёмғир ёғади, фақат уёқда, фронтда бардош қилсалар, ҳужумга ўтсалар бўлгани, бахтимизга бу ҳосил томоғимизда туриб қолмаса бўлгани...

Улар пайкал узра ана шундай боришарди. Олдинда Султонмурот, ортда, икки юз қадамча нарида Она-той ва ярим чақирим нарида Эркинбек боришарди...

Қуёш қизигандан-қизирди. Тепаликлардаги ям-яшил майсалар товланарди. Худди эртактагидай у ёққа ўтсанг ҳам, буёққа ўтсанг ҳам, қаршинг ҳам кўм-кўк. Тупроқ янгилашиб енгил нафас оларди. Плуглар эса Оқсойда ортида худди узун кокилга ўхшаш янгигина олинган изларни қолдириб борарди...

Оёқ остида «пирр» этиб тўрғай учди. Қуш сайрай-сайрай яқингинага қўнди ва яна қаердадир бошқаси.

сайрай кетди, уларга аллақасёқда яна бир тўрғай жўр бўлди. Султонмурот жилмайиб қўйди. Қушлар қувонганларида сайрайверишади, уйлари ҳам йўқ, бошлари устида япроқ, новда ҳам йўқ, кимсасиз чўл қўйнида ўз билганларича яшайверишади. Тагин хурсанд ҳам. Баҳордан миннатдор, қуёшдан миннатдор! Кеча қушлар қаерда эдилар-а, ёгингарчиликнинг ўтишини қандай кутиб турдилар экан? Ҳа, энди буларнинг ҳаммаси ортда қолди.

Баҳор ўз ҳақини энди олади. Энди иш ҳам кўпаяди, бу эса фақат бошланиши. Нима қипти! Бугун Эргаш, Қуббатқуллар келишади, шунда бутун десант биргалликда киришишса, ишлари жўнашиб кетади...

Отини «чу»лар экан, тўсатдан Султонмуротнинг кўзи нариги томонда бир отлиқни кўриб қолди. Отлиқ шудгор яқинидан четлаб ўтиб, уларга қараганча тоғ тарафга кетмоқда эди. Елкасида милтиқ. Бошида қишқи тумоқ. Тагида бақувват, совитилган саман. Болалар ҳам уни кўришди-да, қичқира бошлашди:

— Эй, овчи, биз томонга отингни бур!

Бироқ овчи индамади. Овчи уларга яқинлашмасдан ўгирилиб қиё ташлаб кетмоқда эди. Султонмурот уни кўриб суюниб кетди, отни тўхтатиб, оёқларини узангига тираб бақирди:

— Эй, овчи, ширалға берганинг учун раҳмат! Эшитяпсанми, раҳмат! Тегиш учун раҳмат!

Аммо овчи индамай, худди ҳеч нимани эшитмагандай, тушунмагандай кетаверди. У тезда тепаликлар ортига ўтиб кетди. Демак, вақти йўқ, ишига шошил-япти шекилли.

Тахминан ярим соатлардан сўнг яна бир овчи кўринди. У ҳам тоққа томон борар, унинг ҳам елкасида милтиқ бор эди. Аммо у бошқа ёқдан, қўтоннинг бошқа чеккасидан ўтиб борарди. Бу овчи ҳам узоқдан сўрашмай, уларга қараганча жим борарди. Ўзи одат бўйича отлиқ отини буриб, қўшчиларга саломатлик, хирмонига барака тилаши керак эди. Чекиш чол: ҳозир одамлар айниб кетди, дейди. Эҳтимол шундайдир. Чекиш чол донишманд, унинг гапи тўғри чиқади.

Овчилар ўтиб кетгандан сўнг жуда ҳаяжонли бир воқеа содир бўлди.

Буни биринчи бўлиб Онатой эшитиб қолди. Яшавор! Овозининг борича қичқирган ҳам Онатой бўлди:

— Турналар! Турналар учяпти!

Султонмурот юқорига қаради — мусаффо, мовий, чексиз осмон кенглигида оҳишта айланиб, парвоз қила туриб сафланиб, қурқурлашганча овоз чиқариб турналар учиб боришарди. Катта гала турналар юксак парвоз қилишмоқда. Аммо само ундан ҳам юксак. Бепоён осмон кенлиги ва бу кенликда худди барҳаёт орол сингари сузиб бораётган қушлар тўдаси. Султонмурот бошини кўтариб қараганча бирдан овозининг борича қичқириб юборди:

— Ура! Турналар!

Учалови ҳам қушларнинг турналар эканлигини яхши кўриб турган бўлсалар-да, кутилмаганда, бу катта бир янгиликдай бир-бирларига бақирншарди:

— Турналар! Турналар! Турналар!

Султонмурот турналарнинг эрта келиши яхши белги эканлигини эслаб қолди.

— Турналарнинг эрта келиши яхшилик аломати! — бақирди у от устида Онатойга қайрилиб қараркан. — Ҳосил мўл бўлади!

— Нима, нима? — эшитмади Онатой.

— Ҳосил, ҳосил мўл бўлади!

Сўнг Онатой эгар устида Эркинбек томонга қайрилиб унга қичқирди:

— Ҳосил! Ҳосил мўл бўлади!

Эркинбек эса жавобан қичқирди:

— Эшитдим, эшитдим! Ҳосил мўл бўлади!

Турналар эса ҳамон учиб бормоқда эдилар. Улар самонинг мовий оғушида чўмилиб, шошилмай сузар, бир маромда қанот қоқишиб, айланишиб, гоҳ вазмин, гоҳ кўп овоз-ла, гоҳ бирваракайига жўр бўлишиб, бир-бировларини чақирншар ва яна жимиб қолардилар. Шаффоф кун оғушида уларнинг силлиқ бўйинлари, ингичка тумшуқлари ва баъзиларининг бағрига ярим киргизиб олган, баъзиларининг эса маҳкам сиқиб олинган оёқчалари яққол кўзга ташланиб турарди. Гоҳо қанотлари четларидаги оппоқ патларининг учлари кўзга чалиниб қоларди. Ана шунда қушларни томоша қила туриб, қўшчилар галаннинг секин-аста пастлаётганини сезиб қолишди. Турналар борган сари пасайиб ерга яқинлаб борар, гўё уларни қандайдир оқим ўша томонга, узоқ тепаликларга ҳайдаб бораётгандай эди. Султонмурот умри бино бўлиб турналарни бундай яқиндан кўрмаган эди. Турналар ҳаминша шарпа сингари, худди тушдагидай бош узра сузиб ўтишарди.

— Қара, қўнишяпти, қўнишяпти! — қичқирди Султонмурот ва учовлари ҳам эгарлардан сакраб тушишиб, уловларини қолдирганларича турналар қўнаётган ерга қараб чопишиб кетишди.

Улар оёқларини қўлларига олиб, жонлари борича югура кетишди! Улар турналарни яқиндан кўргилари келарди: қанақа экан-а? Зўр бўлди-да!

Эҳ, Султонмурот шундай тез елардики! Ер оёғи остида пойандоз, ўзи унга пешвоз эди. Ер билан бирга қорли тоғлар ҳам унинг истиқболига югурар, кўз узмай келаётган турналар галаси ҳам кўкда чарх уриб, унга пешвоз учиб келишмоқда эди. Югуриб, қувониб, нафаси бўғилар, юрағи суюнчга тўлиб, турналарни қуваркан, агар қушлар патини тушириб қолдиргудай бўлишса, сақлаб Мирзагулга совға қилишни ва қизга бу воқеани ипидан-игнасигача ҳикоя қилиб беришни хаёл қиларди. Фақат етиб олса, турналарни кўрса бўлгани эди. У Мирзагулга нисбатан қалбида қуйилиб келаётган меҳрни туйганча чопиб борарди. Агар иложи бўлса эди, у ҳозирнинг ўзида турна пати билан тўппа-тўғри Мирзагулнинг олдига елиб борарди... Турна пати билан тўппа-тўғри қизнинг олдига...

11

Улар югуриб борншар, шафқатсиз бир нигоҳ эса милтиқнинг мўлжал нуқтасидан мушкани уларнинг бирдан иккинчиси, учинчисига тўғрилаб таъқиб этарди. Бу нигоҳ милтиқнинг нишони бўйлаб турналар томон елиб бораётган болаларни мўлжалга олар эди. Прицелдан ташқаридаги ер бепоён, улар эса чайқалиб турган мушка қаршисида шундай зарралар эдиларки... Уларнинг тепасидаги осмон прицелда нақадар катта, болалар эса мушка учида шунчалик кичкина кўринардик... Тепкини боссанг вассалом, улар йўқ бўлади... Буларнинг ҳаммаси бир дақиқада йўқ бўлиши мумкин ва улар прицелда милт-милт этмай қўярди, фақат бунинг учун тепкини босилса бўлди эди.

— Эҳ, ҳозир уларни ер тишлатиб бирваракайига тутдай тўкиб қўярдим, ҳатто овоз чиқаришга ҳам улгуролмай қолишарди,— нафасини нчига ютиб, гўлдиради мўлжал олиб турган одам.

— Бас қил, тентак! Ўқ билан ўйнашиб бўладими, бекорга мўлжалга олма,— деди унга ўсиб тўқай бўлиб кетган, худди бўрнинг инини эслатувчи тепалик ости-

даги кўрайлар ичида отларни жиловидан тутиб турган иккинчи овчи.

Мўлжалга олувчи киши ҳамон милтиқни мўлжалдан олмай лунжини шиширганча жимиб қолди.

— Ҳаддингдан ошма, деяпман сенга,— буйруқ берди унга отларни ушлаб тургани.— Чопишиб-чопишиб қайтиб кетишади. Сенга нима?

У қулоқ солмади. Дағал соқолли даҳанини милтиқ кўндоғига қўйиб прицел орасидан турналарнинг қичқириқларидан маст бўлиб югураётган беақл болаларни таъқиб этишдан маза қиларди. Унинг жаҳли чиқа бошлади. Болаларнинг чопишиб кулишини-чи! Суюнишларини кўр. Учта ўқ билан қийратиб ташласа, қимир этмай қолишарди. Чопишади — кулишади! Бирон сабаби борми десанг. Чопишади — кулишади...

Плугчилар ҳаллослаб адирга яқинлашганларида турналарнинг яна тепага кўтарилашаётганини кўриб қолишди. Демак, ниятлари ўзгарибди. Балки уларга турналар кўнаётгандай туюлгандир?

Болалар нафасларини ростлаб, тўхтаб қолишди. Уларнинг ҳафсалалари пир бўлди. Султонмурот эса яна анча ергача чопиб борди ва турналар галасини кўзлари ёшланиб кузатганча тўхтаб қолди...

Сўнгра улар ортларига қайтишиб, яна Оқсой ерларини шудгор қила бошлашди. Бугун кун жуда яхши бўлди. Тушга яқин отларга хашак олиб колхоз арава-си келиб қолди. Аравакаш уларга картошка, гўшт, ун, ўтин олиб келибди. У Чекиш бригадирнинг ўзи эртага Эргаш, Қуббатқулларни улови билан олиб келишлигини айтди. Чекиш бригадир, болаларга айт, жаҳллари чиқмасин, ҳаммаси ҳал бўлган, эртага десант тўлиқ составда бўлади, дебди. Албатта бўлади, деб яна ваъда берибди. Бир-икки кундан кейин уларнинг олдига, Оқсойга раис Тиналиев ҳам келаркан. Аравакаш мана шундай хабарлар олиб келди. Тушда ҳаммалари бирга овқатланишди, сўнг яна шудгорлашга жўнаётганларида ошпаз кампир Султонмуротга овулга бормоқчи эканлигини, эртага Чекиш бригадир билан бирга қайтиб келишини айтиб қолди. Овулда унинг қандайдир зарур иш бор эмиш ва яна кир ювиш учун совун олиб келиши керак эмиш. Болаларнинг оч қолмаслиги учун кун бўйи етадиган нон ёпиб ва яна гўжа пишириб қўйганмиш, уни иситиб ичишлари ҳам мумкинмиш. Султонмурот кампирнинг кетишини ҳеч хоҳламаса ҳам

чор-ночор рози бўлди, кекса одамнинг йўлини тўсиб, тортишиб ўтирармиди.

Шундан сўнг қўшчилар яна ўз плуглари томон жўнашиб, кун ботгунча ишлашди. Кеч бўлганда шудгорни тамомлашди. Энди бемалол томоша қилса арзийди — катта бир майдонни шудгордан чиқариб қўйдилар. Бу эндигина биринчи майдон, э-ҳе, яна ҳали қанчаси бор. Бошламаси тайёр. Демак, охири ҳам бўлади.

Охириги пайкални ғира-шира қоронғида ҳайдаб битиришди, қайрилишларда қолиб кетган ерларни шудгорлашиб узоқ ивирсимай, эртасига саҳардан янги майдонда иш бошлаш учун плугларни у ерга олиб бориб қўйишди.

Отларни чиқариб, шийпонга келгунларича қош қорайиб қолди. Шийпон ҳувиллаб ётибди. Кампир аллақачон кетган. Ҳа, майли, эртага келади-ку.

Кунбўйи роса чарчашди. Шошилмай бўйинтуруқларни бўшатиб, уларни отларнинг бўйнидан олишиб, жабдуқларни ечишди-да, ҳар ким ўз жойига ўтовга олиб киришди. Ун икки бош отларнинг барини ҳам ўз жойларига, шийпонга, охур вазифасини ўташ учун келтирилган ғилдираклари йўқ эски аравага боғлашди. Ҳа, ҳар бир отни жой-жойига арава ичидаги хашакка тўғрилаб боғлаб қўйишди. Эрталаб отларнинг қотиб қолган терларини тозалаш учун барвақтроқ туришга қарор қилишди. Қоронғида ювинишиб, кейин ўтовда гулхан ёқишди-да, унинг ёруғида гўжани иситишга эриниб совуқлигича ичишди.

Ухлашга ётишди. Султонмурот ҳаммадан кейин ухлади. Уйқу олдидан у яна бир бор отларни кўздан кечиргани ўтовдан чиқди. Отлар тумшуқлари хашакда, қуруқ бедани курт-курт чайнаб, пишқирганларича жимгина туришарди. Ҳа, бошма-бош, олти-тадан от араванинг ҳар тарафида жимгина туришарди.

Ҳаво очиқ бўладиганга ўхшарди. Ой борган сари кичрайиб бормоқда эди...

Султонмурот негадир бир нимадан чўчиб, озгина айланди. Қимсасиз сокинлик, чексиз зим-зиё кеча. Иш билан, ташвишлар билан бўлиб, кимсасиз чўл бағри шунчалик қўрқинчли эканлигини сезмаган экан. У ўтовга қайтишга шошилди. Жойига ётиб узоқ пайтгача ухлаёлмади. Бирдан уйини соғиниб, юраги ғаш бўлиб қолди. Усиз онасининг уёқда ҳоли қандай кечаётган экан? Отасидан ҳанузгача ҳеч қандай дарак йўқ.

Агар бирор хабар бўлганида бугун аравакаш унга етказиб суюнчи сўраган бўлармиди. Нимани сўраса, берарди. Бироқ нимани берарди. Бу ерда ҳеч вақоси йўқ. Ярим қоп буғдой ваъда қиларди, ахир кузда колхоз уларга буғдой беради-ку, ана шуни берарди-да унга. Шуларни ўйлаб у оғир хўрсинди. Ажимурот ундан: агар отам урушдан қайтса иккаламиз Чопдорга мишиб уни кутиб олгани станцияга чопамиз, Султонмурот катталиги учун олдинда, Ажимурот эса орқасига мингашиб бориши ҳақида ундан ваъда олганини эслади. Отасини кутиб олгач, унга Чопдорни бериб, ўзлари эса отаси билан ёнма-ён югуришларини, онаси ва бошқа узоқ-яқин кишилар уларга пешвоз чиқишини тасаввур қилди... Эҳ, қани эди шундай бахтга муяссар бўлганида эди, у Чопдорни плугдан чиқариб чоптириб кетарди... Кейин эвазига юз ҳисса кўпроқ ишлаб берарди.

Султонмурот аста йиғлай бошлади, чунки бундай бахт, эҳтимол, ҳеч қачон рўй бериши мумкин эмаслигини ғира-шира англади...

Сўнгра у Мирзагул билан сой бўйида учрашганини эслаб қоронғида жилмайди. Ҳатто ҳозир ҳам қизнинг қўллари тафтини, гўё ўша қўлларнинг унга: «Мен хурсандман! Мен жуда бахтиёрман! Менинг қанчалик бахтиёр эканлигимни наҳот сезмаётган бўлсанг!» — деганини эслади. Қизга тикиларкан, унинг қиёфасида ўзини кўрганлигини ҳам ва Мирзагул ўзи эканлигини сезиб қолиб ҳайратланганини ҳам ёдга олди. Мирзагул ҳозир ухлаётган бўлса керак. Эҳтимол, мана шу дақиқаларда Мирзагул ҳам у ҳақда ўйлаётгандир. Ахир Мирзагул бу — Султонмурот-ку. Султонмурот гимнастёркаси чўнтагидаги Мирзагулнинг рўмолчасини пайпаслаб, силаб қўйди...

Шундай ўйлар билан уни мудроқ босиб уйқуга кетди. Қаттиқ ухлаб қолди. Сўнг тўсатдан уни қандайдир ёмон туш чулғаб олди. Кимдир уни бўққанича қўлини қайирарди. У шунда уйғониб кетди, қўрққанидан бақир-ришга ҳам улгуролмади. Кимнингдир аччиқ махорка ҳиди анқиб турган катта — қаттиқ кафти унинг оғзини беркитди.

— Жонингдан умидинг бўлса жим бўл! — деди хириллаб унинг қулоғи остида махорка ҳидини анқитиб, пишиллаганча қўпол бир одам. У одам темирдай панжалари билан Султонмуротнинг жағини синдиргудай пастга босиб, оғзига латта тикди. Султонмурот ўзига келганда қўллари арқон билан орқасига боғлаб

қўйилган эди. Уни совуқ тер босиб ўзидан-ўзи титрай бошлади. Утовдаги бу икки одам ким, нега уни боғлаб қўйишди?

— Буниси тайёр,— шивирлади бири иккинчисига.— Наригиларига кетдик.

Улар Онатой ётган томонда қоронғиликда пайпасланишди. Онатой қичқириб типирчилади-ю, аммо уни ҳам чандиб ташладилар.

Эркинбекнинг эса бошига туширишди шекилли, у бир инграб жимиб қолди.

Султонмурот ҳамон нима бўлаётганини тушунмасди. Латта оғзини беркитиб қўйганидан у бўғилар, қўллари арқонда қисилиб оғрирди. Утов зулмат оғушида эди. Бироқ бу одамлар кимлар, нега улар бу ерга келишди. Улар нима учун бундай қилишяпти, ниятлари нима, балки уларни ўлдиришмоқчидирлар? Нега?

Султонмурот қутулмоқчи бўлиб, типирчиларди. Шунда бу одамлардан бири уни тиззаси билан босиб, темирдай бармоқлари билан калласига ниқтаганча секин дона-дона қилиб деди:

— Кўпам шатталайверма. Эшитяпсанми? Сен бу ердагиларнинг каттасига ўхшайсан. Биз жавобга тортилмаслигингиз учун сизларни боғлаб ташладик, сизларнинг бу ерда дахлингиз йўқ. Уқдингми? — деди у ҳамон темирдай бармоқлари билан унинг калласига чертиб.— Ақл ишлатсаларийнгиз ҳаммаси жойида бўлади. Сизларни бу ердан топишганда воқеа қандай юз берган бўлса ҳаммасини шундай айтиб берасизлар. Сизларни қандай қилиб сўроқ қилишлари мумкин? Аммо кимки ҳозирдан ҳаммадан бурун бирор ҳаракат қилиб типирчилайдиган бўлса итдай савалаб ташлайман. Улдираман! Жим ётинглар. Улиб қолмайсизлар.

Улар қаттиқ ҳансирашиб, сўкинишиб, тупуришганча ўтовдан чиқиб кетишди. Султонмурот уларнинг отлар боғлоғлиқ турган жойда нимадир қилишиб, пайпасланаётганларини, отларнинг қўрқувда типирчилаётганларини эшитди. Бир оздан сўнг кўплаб туёқларнинг тақиллаши, қамчи овозлари аралаш яна қандайдир сўкинишлар эшитилди-ю, туёқларнинг овози узоқлашиб, тез орада бутунлай эшитилмай қолди.

Фақат шундагина Султонмурот содир бўлган воқеанинг даҳшатини тушуниб етди. Уғрилар уларнинг қўшчи отларини ҳайдаб кетишганди. Алам ва ғазаб юрагини ўртаб юборди. У қўлларини бўшатишга уринди-ю, аммо ҳеч нарса қилолмади. Нафаси қисилиб, бошини

уёқ-буёққа буриб, тили билан оғзидаги латтани итара бошлади. Оғзига худди ўт солиб қўйилгандай аланга олиб, нафаси қайтиб, қон оқа бошлади. Ниҳоят оғзидаги лаънати латтани тупуриб ташлашга муваффақ бўлди. Гўёки озодликка чиққандай бўлди. Упкасини тўлдирган ҳаводан боши айланиб кетди.

— Болалар, бу менман! — қичқирди у калласини кўтариб. — Менман! Мен гапиряпман!

Бироқ ҳеч ким унга жавоб қайтармади. У Онатой, Эркинбек жойларида қимирлаб қўйганларини эшитди.

— Болалар, — деди у шунда, — қўрқманглар. Мен ҳозир. Ҳозир бирон нарса ўйлаб топаман. Фақат менга қулоқ солинглар. Онатой, қимирлагин, қаердасан?

Онатой инқиллаб, типирчилаб ўрнидан тура бошлади.

— Шошма, Онатой! Жойингда тур! — Султонмурот кийимлар ва жабдуқлар устидан у томонга отилди. — Энди орқанг билан менга суян, қўлларингни қўй. Эшитяпсанми, қўлларингни қўй...

Улар орқама-орқа ётишди. Султонмурот дўстининг қўлидаги арқонни пайпаслаб топди. Онатойга қандай ётиш, ўгирилишни айтиб, ўзи арқоннинг тугунларини топишга тутинди. Онатойни оғриққа чидашга ундаб, ўзи охири қандайдир тугунни топиб, уни тортиб юборган эди, арқон бўшади. Энди Онатой қўлларини ўзи бўшатиб олди...

12

От ўғрилари шошилмай кетишарди. Улар отларни гоҳ йўрттириб, гоҳ йўрғалатиб боришарди. Қоронғида отларни чоптириб бўлмайди, кейин бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Иш силлиқ кўчди. Кимдан қочишсин — гўдак болаларданми? Юз чақирим атрофда эса тирик жоннинг ўзи йўқ. Болалар эса тупканинг тагида боғлоғлик ётишибди. Ҳалиям ишни бундай кўчганидан тақдирдан миннатдор бўлишсин...

Улар тўртта отни олиб кетишмоқда эдилар. Ҳар қайсиларига бир жуфтдан бўлади. Бошқа олиб бўлмасди. Худо кўрсатмасин, шу ёғини ҳам ҳазм қилиб олишса бўлгани эди... Кимсасиз жойлардан узоқ юришлари керак. Тошкент атрофларига боришнинг ўзи уч кунлик йўл. Яна уёғига қанча йўл юриш керак. Етиб олишса бўлгани. Уёғига иш осон кўчади. Тошкентдаги

Олой бозорида гўштни килолаб эмас, мисқоллаб сотишади. У ердаги одамлар савдонинг тилини билишади, уқувли. Бировга ошириб юборишади. Энди буёғи уларнинг иши. Аммо ҳозир гўшти тиллага баравар бўлиб турган тўртта семиз отнинг пулини олиб кетишнинг ўзи бўлармикин? Ҳазилдан ташқари, бу жумбоқ! Шунча пулни нима қилишади! Росаям ўмаришди-да! Тезроқ бўла қолишса эди. Энди топиб бўлишибди. Пул бўлса жуфтакни ростлаш қийин эмас. Кетишлари, қўлга тушмасдан бурун аллақачон бу ердан жуфтакни ростлашлари керак эди. Ушласа — тамом! Трибунал! Энди тутиб бўлишибди! Пул бўлса, чангалда шўрва. Тошкентнинг нарёғида, эҳе, яна қанча шаҳарлар, ерлар бору...

Тақдир деб бекорга айтишмайди. Узням бўларича бўлгандилар. Қани қорбўрон, қаҳратонда тоғда кезиб кўр-чи, ана у архарни қўлга тушириб кўр-чи, қўлга туширганингда-чи, гўшти бу пайтга келиб нимага яради, ориқ, қуруқ чандирнинг ўзи. Тишинг ўтмайди. Бунинг устига, патронлар ҳам тугаб бўлган эди. Узоққа боришолмасди. Шундай пайтда худди осмондан тушгандай бу болаларнинг плуглари билан пайдо бўлиши кимнинг хаёлига келибди. Худонинг уларга юборган инъоми! Олло бор, у тепамизда муқаррар,— ҳар кимнинг ризқ-насибасини бўлиб қўйган.

Бир чеккадан танламай олаверишди, отларнинг бари териб олингандай, барининг қовурғаларида икки энли ёғ, бунақасини оламини айланиб чиқсанг ҳам тополмайсан. Ҳил-ҳил гўшт бўлади, еб тўймайсан. Худо бор, у тепамизда муқаррар! У ризқ, ўлжа юборди, омад юборди!..

Улар шошилмай боришарди. Отларнинг вазини йўқотишга зарурат йўқ эди. Бунақа отлар Олой бозоридаги қассобларнинг тушларига ҳам кирмаган. Пулни беру, олавер, очофатлар!..

Мана, саманлар олдиндан тайёрлаб қўйилган жиловларда тўртовлари йўртиб, пишқиришиб боришяпти, қани энди ўзларини қаёққа олиб кетишаётганини билишса эди. Уғирлаб олиб кетиш ҳам олдиндан ўйлаб қўйилган. Йилқиларни тўдаси билан ҳайдаб бўлмайди, тарқаб кетишади. Бири ўртада жиловни қўлида тутганича эгарда ўтириб олган, узун жиловлардаги отлар эса иккитаси чап томонида, иккитаси ўнгда борарди. Ортда малла от миниб олган шериги эса қамчи билан тезлаб ҳайдаб, тўхташга йўл қўймасди. Фа-

қат бир маромда, секин ҳам эмас, тез ҳам юришмай кетишарди. Ақл билан, фақат ақл билангина иш юритиш талаб қилинарди...

13

Чопдор жойида турарди, Султонмурот ўтовдан чиқа солиб, Чопдорга минди-да, атрофга аланглаб қичқирди:

— Онатой, овулга чоп! Имилламай югур! Одамларимизни чақир! Мен уларни алаҳситиб тураман! Уларга етиб оламан! Фақат сен тезроқ бўл. Сен, Эркинбек, шу ердан бир қадам ҳам силжима. Уқдингми! Чоп, Онатой, чоп!..

Ўзи эса Чопдорда узоқлашиб бораётган отларнинг туёқ товушларини тусмоллаб ўғрилар томон елиб кетди.

Тезроқ, тезроқ, Чопдор оғажоним, олға, уларни қувиб ет! Мен йиқилиб тушмайман, майиб ҳам бўлмайман! Мен учун хавотирланма. Олға, Чопдор! Агар ўлсак бирга ўламиз, фақат тезроқ чоп, тезроқ, тун қоронғи, тушунаман. Қўрқинчли, сенга ҳам қўрқинчли. Барибир олға боравер. Тезроқ, тезроқ! Қани улар? Олдинда йилтираб кўринаётган нарса нима? Уёқда нимадир қимирляпти, қўлдан чиқариб юбормасак бўлгани. Олға, Чопдор, олға... йиқилиб қолмагин-а, Чопдор, йиқилма...

14

— Қувншянти! — қўрқув аралаш қичқирди яқинлашиб келаётган от дупурини эшитган ўғрилардан бири.

Сўнг улар жиповни бўш қўйишиб, аввалига отларни йўрғалатиб, кейин чоптириб кетишди. Энди салқинлашга вақт йўқ. Таваккал, бўлганича бўлар. Энди қочиш керак, орқа-олдга қарамай қочиш керак.

Олдиндагиси олиб кетаётган отларнинг юганини ўзига тортиб эгарга энгашди. Орқадаги шериги эса кучининг борича қамчилаб отларни шоширарди. Чопиб бораётган отлар туёқлари дукурдан ер ларзага келди. Қулоқлар остида шамол ҳуштак чаларди. Тун чексиз, қоп-қора пишқириб оқаётган тўлқинли дарё сингарии шитоб билан уларга пешвоз еларди.

— Тўхта! Қочиб қутулолмайсанлар, тўхта! — дея

қичқирарди Султонмурот уларга борган сари яқинлашиб бораркан. Лекин унинг товуши қутуриб чопиб бораётган отлар шовқин-суронидан узуқ-юлуқ эшитиларди, холос.

Чопдор! Отларнинг асили Чопдор! Отасининг Чопдори! Қандай елди у! Худди қувиб етмаслиги мумкин эмаслигини аниқ сезгандай, Оқсойдаги бу тунги пойгада йиқилишига ҳақи йўқлигини тушунгандай эди.

Султонмурот от ўғриларига тезда ён томондан етиб олди, отларни жиловидан ушлаб бораётганликлари учун қочиб қутулиш уларга унчалик осон эмасди.

— Отларимизни қайтариб беринглар! Беринглар! Биз улар билан ер ҳайдаймиз! — бақирарди Султонмурот.

Ўғриларнинг бири чопиб бораётиб отни четга бурди, отдан ағдармоқчи бўлиб йиртқичдай унга ташланди. Аммо Чопдор чап бериб қолди. Баракалла, Чопдор, баракалла! Ўзини таъқиб қилаётган от ўғрисидан қочиб Султонмурот олдинга ўтиб олди, ёнбошидан бориб, олдингисини қисиб, отни қайиришга интила бошлади:

— Қайт орқага! — бақирди у.

— Қоч, ўлдираман! — қичқирди униси отини буриб, аммо Султонмурот яна ўғрининг олдини кесиб чиқар ва уни қисиб бориб, тўғри кетишга халақит берарди.

Улар шу зайлда боришарди. Шериги ҳар гал уни қувиб юборар, Султонмурот эса гоҳ у, гоҳ бу томондан ўтиб йўлни кесганча уларнинг қочишига халақит берарди.

Шундан сўнг бирдан ўқ овози эшитилди. Султонмурот уни эшитмади, фақат ярқ этган ўтни ва бир дақиқа ёришиб кетган бепоён Оқсой бўшлиқларини, ёнидан ваҳшийларча чопиб ўтаётган қоп-қора отларни ва одамларни кўриб ҳайратланишга улгурди, холос.

Ўзи эса бир чеккага отилиб кетди ва тошдай ерга урилиб умбалоқ ошиб тушди, сўнг оёққа туриб, шу заҳотиёқ тагидаги оти қоқилиб кетмаганлигини тушунди. От калласи билан ерга урилиб ёнбошлаганча хириллар, гўё ҳамон чопишга интилаётгандай жон ҳолатда туёқларини кўтаришга уринди...

Султонмурот оғриқ ва ғазабдан жони борича бақириб, нима қилаётганини ўзи ҳам билмай от ўғрилари изидан чопди:

— Тўхта! Қочиб қутулолмайсанлар! Етиб оламан! Сизлар Чопдорни ўлдирдинглар! Отамнинг оти Чопдорни нимага ўлдирасанлар!

У ўзини билмай ғазаб ва жон-жаҳди билан югурар, уларнинг ортидан худди етиб оладигандай, тўхта-тиб орқага қайтариб қола оладигандай қувиб борар эди. Уғрилар қочмоқда, от туёқлари қоронғида тақиллаб, борган сайин узоқлашмоқда, у бўлса жаҳл устида муроса қилишни хоҳламай, ҳамон қувиб бормоқда эди. У елдек учиб борар, бутун вужуди қизишиб, баданлари ачишиб, айниқса қип-қизил қонга ботган қўллари ловиллаб қувиб бораётгандай туюларди. У шунча тез, шунча кўп югургани сайин юзи ва қўллари шунчалик ёнар эди...

Охири у йиқилиб тушди, бўғилиб энтикканича юмалаб кета бошлади. Чидаб бўлмас даражада оғриётган юзи, қўлларини қўйгани жой тополмасди. Унинг ғазоби қайнаб, бу тунни лаънатлар, кўзларида чексиз аламли аланга билан инграб, фиғон чекарди.

У отларнинг туёқ товушлари аста-секин узоқлашиб бораётганини эшитиб турарди. Ер борган сайин узоқдаги туёқ товушини ютганича заифлик билан секин титрарди. Тез орада атрофдаги ҳамма нарса тинчиб, жимиб қолди...

Шунда у ўрнидан туриб, орқага тисарилганча, алам билан ҳўнграб йиғлаб юборди. Энди ўзини ҳеч нима ва ҳеч қандай йўл билан овутолмас, кимсасиз тунги Оқсойда эса уни юпатадиган ҳеч зог йўқ эди. У йиғи аралаш Ажимуротни ўзи билан отаси урушдан қайтганда кутиб олгани бирга чиқамиз, деб ваъда берганини эслади. Йўқ, энди ҳеч қачон Ажимурот билан отаси фронтдан қайтганида Чопдорга миниб, отни чоптириб уни станцияда кутиб олишолмайди. Улар энди Оқсой ерларига мўлжалдаги донни эка олишмайди. Энди улар тишлари ойнадай ялтираган плугларини судраб Оқсой далаларидан қайтганларида тантанали, қувончли кун бўлмайди. Мирзагул ҳам шоду хуррам бўлиб кўчага чиқмайди, унинг овулга кириб боришини кўрмайди ҳам, ҳайратланмайди ҳам. Умидлари чил-чил бўлди. У шунинг учун йиғламоқда эди...

Шамолда иссиқ қон ҳидини тобора аниқроқ искаб бораётган бўри борган сари иштаҳасини карнай қилиб юборган ўша ис анқиётган жой томонга думини қисганича чопиб борарди... Қиш бўйи озиб қолганига қарамай бу кекса йиртқич ҳамон баҳайбат эди. Оқсойдан сайғоқлар кетгулларича у қишни бир амаллаб ўтказарди. Энди эса сайғоқлар урчигани Оқсойдан катта қумлоққа кетишган. Еш бўри галалари бўлса тоғларда ҳолсизланиб қолган архарларни сўқмоқларда тутиб юришибди. Қари бўри энг оғир дамларни бошидан кечирарди. У қишки уйқудан кейин суғурларнинг пайдо бўлишини кутарди. Кунлаб, соатлаб кутарди. Суғурлар яқин кунлар нчида офтобга чиқишлари керак эди. Бу ўлимдан қутулиш демак эди. Суғурлар ер остида, ўзларининг чуқур, тубсиз ишларида шунчалик узоқ ётгандики! Бу кунларда Оқсойда бўри қанчалик очлик ва зерикиш билан яшамади!

Бўри ўлжанинг бегона бўлишидан чўчигандек қоннинг ўзига тортувчи ҳиди томон елиб борарди. Бу ё катта ўлжа, ё отнинг жасади эди. Тер ва гўшт ҳиди унинг бошини айлантириб, маст қилиб қўйганди! Бу бўри умр бўйи тўдаси билан уч ёки тўрт мартагина отларни қувишга муваффақ бўлганди, холос.

Бўри ярим очиқ оғзидан сўлагини оқизиб, бўм-бўш ошқозонида қаттиқ оғриқ сезганича чопиб борарди. Бўри булутли тонг ғира-ширасида чопиб бораётган оқиш сояга ўхшаб еларди.

Бўри шундоқ чопиб боришда ўлжаси устига ташланмоқни қанчалик хоҳламасин, кўникма кўникмалигини қилди — ўзини тутиб, узоқдан ўлжаси атрофини бир айланиб олди. Айланди-ю, довдираб қолди — ўлик от ёнида одам бор эди. Одам қўрқиб ўрнидан турди.
— Эй! — бақирди Султонмурот ерни тепиб.

Бўри тисланиб, думини оёқлари орасига қаттиқ қисиб, хоҳламайгина, бир четга қочди. Кетиш керак эди. Одам турибди. Одам ўлжани олиб кетишга халал беради. Бўри сал нарироқ қочиб бориб бирдан тўхтади-да, паст овозда улыб одамга юзланди. Бўрининг кўкиш, бесаранжом кўзлари қаҳр билан ёнарди. Қалласини эгиб, тишларини ғижирлатиб, ғазаб билан секин-аста яқинлаша бошлади.

Султонмурот бўрини хатарга солувчи қичқирӣқ билан тўхтатди ва Чопдорнинг бошидан юганини ечиб.

олишга улгурди. У тезда юган билан оғир темир сув-
лиқни ўраб дастак қилиб олди. Энди сувлиқ унинг
қуроли бўлиб қолди.

Бўри яна ҳам яқинроқ келиб ерга ётиб олди, жун-
ларини ҳурпайтириб, сақраш олдидан худди қисилган
пружинадай қотиб қолди.

Султонмурот умрида биринчи марта ўз юрагининг
уришини яққол эшитди — у кўксида қаттиқ қисилиб
турган юмалоқ нарсага ўхшаб тепарди...

Султонмурот юганни қулочкашлаганча, хиёл энга-
шиб, курашга шай бўлиб турди...

ЖАМИЛА

Ҳар гал сафарга чиқишим олдида кичкина ёғоч рамкага солинган сурат олдида туриш менга одат бўлиб қолганди. Эртага овулга жўнашим керак. Мана, ҳозир ҳам ўша суратга тикилиб, гўё ундан оқ йўл тилаётгандек кўзимни узолмай, узоқ термилиб қолдим.

Суратни ҳали бирон марта ҳам кўргазмага қўйганим йўқ. Овулдан қавм-қарииндошларим келишганида кўриб қолишмасин, деб яшириб қўяман. Демак, суратда бирор ножўя нарса тасвирланган экан, деб ўйламанг тагин, унинг ийманадиган, шунингдек, бу бир нодир асар, «кўз тегади» дейдиган ҳеч жойи ҳам йўқ, шунчаки ўргамчикка чизилган бир сурат. Унда оддий дала манзарасининг айнан тасвири берилган, холос.

Суратнинг орқа планида сўлғин куз осмонининг чеккалари оқариб кўринарди. Шамол парқу булутларни узоқ-узоқларга, қорайиб кўринган тоғ чўққилари сари ҳайдаб борарди. Суратнинг олд қисмида сарғиш либос кийган бепоён дала, кенг дарё тасвирланган. Ёғин-сочиндан кейин пўрсиллаб ётган, чеккаларидаги қамншлар бир-бирига айқашиб кетган йўлда икки йўловчининг оёқ излари кўзга ташланади. Йўловчилар узоқлашган сайин, оёқ излари хиралаша боради, гўё яна бир-икки қадам юришса рамкадан чиқиб кетадигандек туюларди. Ҳа, айтмоқчи, йўловчилардан бири... Келинг, бир бошдан гапириб бера қолай.

Бу воқеа болалигимда юз берган эди. Улуғ Ватан уруши учинчи йилга қадам қўйган, айниқса Курск билан Орёл остоналарида даҳшатли жанглар борарди. Ушанда биз бир гала ўспирин болалар колхозда экин суғориб, арава ҳайдаб, ўт ўриб юрар эдик, хуллас,

урушга кетган эркакларнинг оғир меҳнати бизнинг виммамизга тушган эди.

Айниқса ҳосил йиғим-теримида ҳафталаб уй бетини кўрмасдик, кечаю кундуз хирмонда бўлардик ёки станцияга ғалла таширдик.

Станцияга қатнаб юриб, кўпдан бери уйдагиларни кўрмаганим учун ўроқнинг айна қизиган, саратон кунларининг бирида йўл-йўлакай уйга кириб ўтай, деб бўш аравамни йўлдан бурдим.

Биз азалдан кўчанинг бошидаги ёнма-ён тушган икки уйда турардик. Уларнинг баландлиги уч метрча келадиган, деворлари жуда пишиқ қурилган бўлиб, дарё томони дарахтлар билан ўралган ҳовли бизники эди. Мен катта уйнинг ўғли эдим. Акаларим урушга кетган, улардан хат-хабар йўқ эди. Иккаласи ҳам балоғатга етиб, айна уйланадиган вақтда кетишган. Кекса отам — дурадгор-уста, Тонг саҳарда намозини ўқирди-да, устахонага жўнарди, шу кетганича қош қорайганда келарди. Колхоздаги барча аравалар унинг қўлидан ўтарди. Уйда онам билан сингилчам қоларди, холос.

Бериги кичик уйда эса яқин қариндошларимиз туришарди. Қариндошимиз дейишимнинг боиси, орадан икки-уч авлод ўтиб кетган бўлса ҳам улар билан азалдан мол-жонимиз бир эди. Ота-боболаримиз бирга кўчиб, бирга қўниб, жуда аҳил яшаган экан, бу одатни муқаддас билиб, биз ҳам орага совуқлик туширмай, апоқ-чапоқ бўлиб келардик. Колхоз тузилганда оталаримиз бир жойда ўтроқлашганлар. Бугина эмас, икки сув ўртасидаги Оролқўчада турувчиларнинг ҳаммаси бир отанинг фарзандлари эди.

Кейинчалик бериги уйнинг эгаси дунёдан ўтиб, хотини икки гўдак боласи билан қолди. Эски одат бўйича қариндош-уруғлар есирнинг бошини боғлаб қўяйлик, деб арвоҳ ва худони пеш қилиб, уни отамга никоҳлаб қўйганлар. Гарчи у уйнинг қозон-товоғи, мол-жони, чорбоғи бўлак бўлгани билан аслида биз бир хонадон эдик. Уларнинг ҳам икки ўғли аскарга кетган эди. Содиқ деган катта ўғли уйланиши билан кетганди. Улар биз фронтдамиз, деб онда-сонда хат ёзиб туришарди. Кичик уйда кичик ойим билан келини қолган эди. Мен уни доим «кичик ойи» деб чақирардим. Иккаласи ҳам эртадан қора кечгача колхозда ишлашарди. Кичик ойим (уни овулдагилар ишчан аёл, барака топсин, бунақаси топилмайди, деб мақташарди)

бригадир билан ади-бади айтишиб ўтирмас, буюрган ишини қилаверар, юр деганига юраверар, анови ёш келинчаклар қатори ариқ чопишга ҳам, экин суғоришга ҳам йўқ демасди, қўлидан сира кетмон тушмасди. Худо билиб берганими, дейман, унинг келини Жамила ҳам серғайрат, бақувват бўлиб, бироқ феъл-атвори сал бошқачароқ эди.

Жамила янгамни чин қалбимдан яхши кўрадим. Бир томони янгам, иккинчи томони мендан бир оз катта, лекин биз худди тенгқур дўстлардек эдик. Мени «кичкина бола», деб ўз укасидек эркалатганини айтмайсизми.

Хуллас, иккала хонадоннинг тирикчилигини, рўзгорини ойим билан сингилчам тебратиб турарди. Сингилчам жуда шўх қиз эди, лекин ўша оғир кунларда анча қуйилиб, ойимга жон-дили билан ёрдамлашганини сира-сира унутмайман. Икки хонадоннинг қўй-эчкиларига қараган ҳам ўша, тезак териб ўтин-чўп ғамлаган ҳам ўша, дом-дараксиз кетган болаларини қўмсаб ғамгин хаёлларга чўмган ёлғиз ойимнинг кўнглига тасалли берган ҳам ўша эди. Энди, ҳар иккала оиланинг бошини қовуштириб, ризқ-рўзини сақлаган ҳам ойим, билармони ҳам ойим эди. У ўлганларнинг арвоҳини ҳурматлаб, сеники-меники демай, икки хонадонга баравар қараб турган, овулнинг кўпини кўрган обрўли, диндор хотинларидан бири эди. Бизга тааллуқли ҳар қандай ишни ойим ҳал қиларди. Отам бўлса ҳеч кимнинг эсига ҳам келмасди. «Ҳой, уста акангга бормай қўя қол, унинг ғилдиракдан бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ, ҳар икки рўзгорни ҳам бойвучча хотини тебратиб турибди, ўшанга бор», дейишарди. Мен ҳам ёш бўлишимга қарамай, унча-мунча ишларга аралашиб турардим. Дарвоқе, акаларим армияга кетиб қолганидан, мен икки уйнинг дастёр йигити бўлиб қолгандим. Шунинг учун ҳам ўзимда қандайдир масъулият ҳис этардим. Бу ойимга жуда ёқарди, пишиқ бўлсин, ёғочдан бошқани билмайдиган отасига ўхшамай, рўзгор ишларига аралашиб, кўзи пишсин, дер эди. Мен аравамни чорбоғнинг четига, кўланкага ҳайдаб келсам, Урозмат оға билан ойим эшик олдида негадир айтишиб қамчисини қанжиғасига қистириб олган бригадир турган экан. Уларга яқинлашганимда ойимнинг овози эшитилди:

— Бормайди! Ахир, бу инсофдан эмас-ку. Худодан қўрқисин! Хотин кишининг арава ҳайдагани нимаси.

Худо хайрингни берсин, айланай, келинимга тегма, ўроғини ўриб юраверсин, шусиз ҳам ёлғизлик азобини тортиб, иккала хонадоннинг тирикчилигидан бош қашшишга ҳам қўли тегмайди! Бунинг устига, бир ҳафтадан бери белим санчиб, анови жўхорилар қаровсиз қолди. Бахтимга, яхшиям ўша муштдек қизча бор экан...

Ойим одатича рўмол учларини кўйлагининг ёқаси остига қистирар эди.

Урозматнинг чайқала-чайқала тинкаси қуриди.

— Оббо сиз-эй,— деди у,— агар тўрт мучалим сор бўлиб, қўлимдан келса, ўзимоқ илгаригидек қопларни аравага ирғитиб-ирғитиб, отларни чоптириб кетмасмидим! Иложи йўқ-да, ёш келинларга арава ҳайдатиб бўладими, десак, ўзи рози бўлган келинингизни сиз йўлдан урсангиз, бунақада план тўлармиди: бошлиқлар фронтга юбориладиган ғаллани нега тўхтатдинглар, деб столни муштлаб, бизга дўқ урса, ахир нима қилайлик, сиз ҳам тушунинг-да!

Бригадир менинг қамчинни судратиб келаётганимни кўриб, гўё миясига бир яхши фикр келгандек хурсанд бўлиб кетди.

— Агар келинимга йўлда-пўлда тентак аравакешлар тегажаклик қилади, деб қўрқсангиз, мана, қайниси бор-ку,— деди мени кўрсатиб.— Бу иним янгасига бировни яқин йўлатиш у ёқда турсин, қарагани ҳам қўймас. Сеит ҳам чакана эмас, азамат йигит-ку. Садағаси кетай, жонимизга ора кираётганлар мана шу болалар-да...

Ойим мени кўргач, бригадирнинг сўзини бўлиб, ялина бошлади:

— Қаёқларда тентираб юрибсан, болам? Сочларинг ўсиб, девонага ўхшаб кетибсан-ку. Отаси тушмагур боласининг сочини олишга ҳам қўли тегмайди.... Ота эмиш...

— Ундай бўлса майли, бугун сочини олиб, чол-кам-пирлар ёнида бир дам олсин,— деди Урозмат чеҳраси очилиб,— Сеитжон ука, бугун уйда қолиб, отларингга бир оз дам бер. Эртага Жамилага арава берамиз, янгангни бирга олиб, унга ўзинг бош бўл. Сиз эса, онаси, Сеит бор экан, кўнглингиз тўқ бўлсин, камлик қилса янги келган Дониёрни ҳам қўшиб берай: ўзингиз биласизки, у бировга зиёни тегмайдиган хокисор одам... Ўзларича уч арава бир бригада бўлиб, станцияга қатнай-веришсин, майли, буларнинг ёнига бошқаларни қўш-

май... Хўш, Сент, сен нима дейсан? Бу, ойинг, Жамилага арава ҳайдатайлик, десак, кўнмаяпти. Қани, ўзинг бир нарса де-чи...

Бир томони, бригадир мени роса кўкларга кўтариб мақтагани, иккинчидан, катта кишилардек мендан ақл сўрагани, бунинг устига, янгам ёнимда арава ҳайдаб юрса қандай маза бўлади, деган болаларча хаёл билан ишбилармон одамлардек ойимга:

— Ҳайдаса ҳайдайверсин, нима, бўри еб кетармиди! — деб худди катта аравакашлардек чирт эткизиб тупурдим-да, қамчини судраганимча салмоқ билан қадам ташладим.

— Э, жин урсин сени, бўри еб кетармиди, дейди-я! Қўй, болам, сен нимани билардинг! — деди ойим аччиқланиб.

— Ие, нега билмас экан, икки уйнинг азамат йигити бўлади-ю, билмайдими! — деб юборди Урозмат. Ойим эндигина кўнганда яна айниб қолмасмикин деган шубҳа билан нима деярини билмай шошиб қолди.

Ойим бўлса оғир бир уҳ тортиб қўйди.

— Э, худойим, шу тирноқдек боламизга ўзинг умр бер... Девдек азамат йигитларимиз қаерларда юрибди, уйларимиз уларсиз ҳувиллаб қолди...

Шундан кейин мен уларнинг гапни эшитмадим, бора туриб уйнинг муюлишига бир қамчи урдим, кокилларини селкилатиб, кичкина қўлчалари билан шипиллатиб деворга таппи ёпаётган, менга очиқ чехра билан жилмайиб турган сингилчамга ҳам назар солмай ўтиб кетдим, даҳлизда турган чўян қумғонни энгаштириб, шошилмай қўлимни ювдим-да, қўлтиғимга артдим, кейин уйга кириб, ҳаш-паш дегунча катта косадаги айронни симириб ташладим, иккинчисини эса дераза олдига олиб бориб нон тўғраб едим. Ойим билан Урозмат ҳали ҳам ташқарида суҳбатлашиб туришарди. Бироқ бу сафар улар ҳасратлашаётгандек кўринди. Ойим энглари билан йиғдан қизариб кетган кўзларини артиб, тасалли бераётган Урозматнинг сўзларини бош ирғаб маъқуллар, ич-ичига ботиб кетган кўзлари билан дом-дараксиз кетган болаларини гўё кўрмоқчи бўлгандек олис-олисларга тикиларди. Ҳайтовур, анча дардлашиб кўнгли юмшаган ойим Жамиланинг арава ҳайдашига кўнди шекилли, бир оздан кейин бригадир кўнгли тинчиб, йўрға байталини йўрттириб кетди.

Ушанда бу ишнинг оқибати нима билан тугашини ойим ҳам, мен ҳам билмаган эдик.

Жамиланинг икки от қўшилган аравани бемалол ҳайдаб кетишига ҳеч ҳам шубҳа қилганим йўқ. Чунки у ёшлигидан йилқичилар орасида ўсиб, катта бўлган, тоғ этагига жойлашган Бақайлар овулидаги йилқичининг қизи эди. Содиқ акам ҳам чавандоз бўлган экан; у бир куни яйловдаги чорвадорлар тўйи муносабати билан ўтказилган пойгада Жамилага етолмай қолган экан. Шундан кейин изза бўлиб, уни олиб қочиб кетганлигини билардим. Овсин-ажинлар бўлса, ҳечам-да, улар бир-бирларини яхши кўриб топишган, дейишарди. Ҳар қалай, нима бўлса ҳам улар уч-тўрт ой бирга туришган, кейин Содиқ акамни армияга олиб кетишган эди. Билмадим, ёшлигидан отаси билан бирга дала-даштларда йилқи ҳайдашиб, от чопишиб эрка ўсганиданми ёки биттаю битта қиз бўлганлиги учунми, ишқилиб, Жамиланинг хатти-ҳаракатларида аллақандай жўшқинлик, эркаларга хос фазилат бор эди. Ҳар бир ишга астойдил киришар, бошқа келинлардек бошим, белим оғрияпти деб сира зорланмасди. Бироқ ўзи ҳам бировга ҳақиқи кетказмайдиган, айтишган билан айтишиб, сўкишган билан сўкишадиган ўжар аёллардан эди. Унинг овулдаги келинлар билан юмдалашган вақтлари ҳам бўлганди.

Ен-атрофдаги одамлар:

— Э, бу қандай шаддод келин ўзи! Тушганига ҳеч қанча вақт бўлмай, тилидан заҳар сочади-я! — деганларида, ойим:

— Майли, шуниси яхши! Келинимиз очиқ-ёриқ, сира бўш келмайди... Ана шундай кўнглида кири йўқ одам яхши, индамай юрган писмиқлардан қўрқиш керак, ҳамма фисқ-фасод ўшалардан чиқади, — деб жавоб қайтарарди.

Отам билан ҳалиги «ишчан» деган ойим бошқа қайнота, қайноналардек Жамилани туртмай, сўкмай, аксинча, ўз фарзандларидек эркалатишиб: «Худо ишқилиб ўзига инсоф берсин, тўғри юриб, тўғри турса бўлгани!» — дейишарди. Улар вояга етган тўрт ўғилларини армияга жўнатишиб, икки хонадондаги яккаю ягона келинини ранжитишадими? Бироқ мен ойимнинг баъзи ишларига ҳайрон қолардим. Бошқаларни қўйиб турайлик, ойим бировларнинг қўлига қарайдиган аёллардан эмас эди. Ҳар йили куз келиши билан одати

бўйича отам тайёрлаган олти қанотли қора ўтовни тикиб, арча тутатарди. Бизларни чизган чизғидан чиқмайдиган қилиб тарбиялаб, ҳаргиз икки оиланинг бошини қовуштириб келарди. Ойимнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Аммо Жамила орамизда ажралиб турарди. Тўғри, у кампирлардан бир оз тортинар, уларнинг ҳурматини жойига қўяр, бироқ овулдаги кўпчилик келинлардек индамай бошини қуйи солиб ўтирмас. Ёки тескари қараб пўнғилламас, кўнглида борини яшириб ўтирмай, шартта гапириб қўя қолар эди. Гаплари ўринли бўлса, ойим уни кўпинча маъқуллар, лекин ўшанда ҳам ўз гапини икки қилмасди. Назаримда, ойим, уни бирсўзлиги, тўғрилиги учун ўзига яқин тудар, келажакда уни икки хонадоннинг бошини қовуштириб, рўзгорнинг ризқ-баракасини ўзидек сақлай оладиган уддабурон ўринбосар қилиб қолдириш ниятида бўлса керак.

— Худога шукур, тагли-жойли ерга тушдинг, болам. Бу ҳам бўлса сенинг бахтинг, буни сира ҳам ёдингдан чиқарма. Хотин деган тангрининг берганига шукур қилиб, рўзгоридан бирини икки қилиб юрса, шунинг ўзи катта давлат. Биз чол-кампир топган-тутганимизни ўзимиз билан бирга гўрга олиб кетармидик... Ўз қадрқимматингни билсанг, сира кам бўлмайсан, донм мартабанг баланд бўлади, болам, — деб эслатиб турарди.

Тўғри, чол-кампирларнинг чўчиганича бор эди: Жамила жуда шўх, ёш болага ўхшарди. Бир қарасангиз ўзидан-ўзи кампирларга суйкалиб эркаланар, ё бўлмаса бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулар, ёки кўчадан кириб келаётганида худди ёш қизчалардек ариқдан лорсиллаб сакраб ўтар, ёхуд ўзича хиргойи қилиб юрарди. Кампирлар Жамиланинг бу қилиқларини ўзларича гап қилиб: «Ҳали бола-да, бора-бора қуюлиб қолади», деб қўйишарди.

Менга бўлса янгамнинг шунақалиги ёқарди. Баъзида икковимиз олишиб, курашиб, қувлашиб ҳам кетаверардик.

Жамила сарвқомат, бежирим аёл эди. Икки ўрим қора сочини бошига чамбарак қилиб ўриб, устидан танғиб олган оппоқ дурраси унинг бугдойранг кулча юзига шундай ярашиб тушар эдики, асти қўяверасиз! Жамила кулганда унинг шахло кўзларида навқирон ёшлик барқ урар, шунда у беихтиёр қадини ростлаб, овулнинг шўхлапарларини куйлаб юборарди. Овулдаги йигитлар, ай-

ниқса фронтдан қайтиб келган йигитларнинг Жамила-ни кўз остига олишиб, тегишиб юрганларини неча бор пайқардим. Ҳангоматалаб янгам улар билан бемалол ҳазил-ҳузул қилишарди-ю, бироқ ҳаддидан ошганлар-нинг таъзирини бериб қўярди. Барибир бу менинг из-зат-нафсимга қаттиқ тегар, янгамни рашк қилардим. Шунинг учун ҳам ҳалиги «безориларга» ўзимни кўрса-тиб қўяй деб: «Ҳой, билиб қўйинглар, бу менинг янгам бўлади-я, кўп пашшахўрда бўлаверманглар» дегандек, уларнинг сўзини шартта бўлиб, виқор билан хўмрайиб қарардим: «Энди нима қилдик, бунинг янғаси экан-ку!» деб йигитлар масхара қилиб кулишганида, қиза-риб-бўзариб, азбаройи хўрлигим келганидан йиғлаб юборай дердим. Буни сезган янгам хурсанд бўлиб, кул-гидан ўзини тиёлмай жилмайиб: «Ишларинг бўлма-син, нима, янга деган ерда қолибдими? Юр кетдик, қайишим!» — деб уларнинг баттар қитигига тегар, сўнгра бошини мағрур кўтарганча дадил қадам ташлаб кетар-ди. У йигитларнинг таъзирини берганидан ҳам хур-санд бўлиб, ҳам ўзига хўрлиги келиб, менга қараб бир кулимсираб қўярди. Балки у: «Э, тентак, янгамга кўз-қулоқ бўламан дейсанми? Агар бузиламан десам минг кўз-қулоқ бўлсанг ҳам бузиламан. Ахир мен чумчуқ эмасман-ку», деган хаёлга борганмикин? Мен ҳам ўшапдай вақтларда айбдор кишидек ғинг демасдим. Аммо бир оздан сўнг янгам хиёл ёзилиб: «Оббо кич-кина бола-ей, жуда ғалатисан-да!» — деб мени яна бағ-рига босиб пешонамдан ўпарди.

Ҳа, чиндан ҳам янгамни ҳеч кимга раво кўрмай рашк қилардим, унинг қувноқлиги, ўзини эркин тути-ши билан фахрланардим. Биз у билан жуда апоқ-чапоқ, бир-биридан ҳеч нарсани яширмайдиган сирдош дўст-лардек эдик. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмасдим. Уша кезларда овулда эркаклар жуда оз эди. Шу сабаб-ли баъзи йигитлар кўкрак кериб, баландпарвоз гапи-риб, овулда «мендан бошқа йигит йўқ» дегандек, аёл-ларни ҳечам назар-писанд қилишмасди. Бир куни пичан ўримида, юр, десам, бўлди, орқамдан эргашиб келаверади, деб ўзига ишонганларнинг бири — узоқ қа-риндошимизнинг ўғли Усмон янгамга тегажаклик қи-лаверган эди, у Усмоннинг қўлини силтаб юборди-да, гарам соясида ўтирган жойидан тураркан:

— Тур йўқол! — деб ўшқирди ва тескари қараб ол-ди.— Қўлларингдан модабозлик қилишдан бошқа иш келармиди.

Ғарам остида талтайиб ётган Усмон қалин лабларини нафрат билан буриштириб тўнғиллади:

— Ол-а, мушукнинг бўйи шифтга осиглиқ турган гўштга етмай, пуф, сассиқ, деган экан... Шунга ўхшаб, кўп ноз қилаверма. Ичингда жон-жон деб турибсану яна...

Жамила унга ялт этиб қаради-да:

— Жон-жон деб турсам тургандирман. Лекин пешонамга ёзилгани шу экан, нима қилай. Эй, аҳмоқ, бунинг куладиган жойи борми? Жон-жон дейиш у ёқда турсин, минг йил тоқ ўтсам ҳам сенга ўхшаган шумшукларга назаримни солмайман. Аҳмоқсан. Илгаригидек тинч замон бўлганда шундай деб бўпсан эди! — деди.

— Шунни айтяпман-да! Урушнинг касофати билан қамчи емай қутуриб юрибсан-да,— деди истеҳзо билан Усмон кўзларини ўйнатиб тамшанаркан.— Менинг хотиним бўлганингдами, нима қилишимни ўзим билардим!

Жамила лаблари дир-дир титраб, Усмонга еб қўйгудек бўлиб қаради, унга бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин «шу аҳмоқ билан айтишиб нима обрў топдим» деб ўйлади шекилли, жирканч билан «туф», деди-да, ерда ётган паншахасини елкасига ташлаб, индамай нари кетди. Мен бериги томонда араваннинг устидан хашак тушираётган эдим. Жамила мени кўриши билан бошқа томонга бурилиб кетди. Янгам менинг қай аҳволда эканимни сезган эди. Назаримда, янгамни эмас, мени ҳақорат қилишганларидек изза бўлиб, ғазабим қайнаб кетди. «Нега уларга ёндашасан, нега улар билан гаплашасан?» — деб янгамга жоним ачиди-ю, ичимда уни койидим.

Жамила ўша кун ичига кечгача нохуш юрди, кулмади ҳам, гапирмади ҳам. Мен шоти аравани ҳайдаб ғарам олдига борганимда, Жамила мени гапирмасин деб атайлаб ишга алаҳситиб, дилини ўртаётган ўй-фикрларини яширишга ҳаракат қилди, у паншахасини каттакон пичан ғарамига санчди-да, гўё тоғни ағдараётгандек уни ердан шартта кўтариб, юзини яширганча ғайрат билан пичанни аравага отаверди. Ундан узоқлашар эканман, қайта-қайта орқамга қайрилиб қарардим: янгам паншаха дастасига суяниб бир оз хомуш турар, ўйланиб қолар, кейин яна ишга тушиб кетарди.

Мен аравага охириги марта пичан босар эканман, Жамиланинг ботиб бораётган қуёшга узоқ тикилиб турганини пайқадим. Қуёш дарёнинг нариги ёғида, қозоқ

даштларининг аллақаерида ўт ёқилган тандирнинг оғзидек алангаланиб, ҳолдан тойиб, осмонда сузиб юрган паға-паға булут парчаларини қизғиш рангга бўяб, бинафшаранг даштликка сўнгги шуълаларини сочиб, аста-секин уфқ орқасига ўтиб борарди. Жамила қўли билан қуёшни тўсиб, ўша томонда ажиб бир манзара бордек, кўзларини узмай, кулимсираб қараб турарди. Энди унинг чехраси очилиб, кўнгли анча кўтарилган эди.

Ушанда Жамила мешинг айтмаган, лекин юрагимда тугилиб, тилим учуда турган: «Нега уларга ёндашасан, нега улар билан гаплашасан!» — деган таънамга жавоб бераётгандек:

— Ҳалиги гапларимни кўнглингга олма, кичкина бола,— деб қўйди, энг яқин сирдоши билан дардлашаётгандек.— Усмон ҳам одамми? Ит ҳам бир, у ҳам бир.

Жамила ботиб бораётган қуёшдан кўзини узмай, индамай қолди, кейин гўё менга эмас, ўзига гапираётгандек яна шундай деди:

— Бундай кишилар кўнглингдагини билармиди... Буни ҳеч ким билмайди. Худо билсин, бундай эркаклар дунёда йўқдир ҳам!

• Мен аравани қайтаришга ҳам улгурмасдан қарасам, Жамила аллақачон нариги томонда ишлаётган келинлар олдига югуриб бориб, улар билан чақчақлашиб қувалашиб юрибди. Оловдек товланиб турган кечки шафаққа қараб кўнгли очилдими ёки бугун яхши ишлаганидан хурсанд бўлдими, билмадим, ҳар қалай, кайфи чоғ эди. Хашак ортилган арава устида ўтирар эканман. Жамиланинг қўлларини кенг ёзганча оппоқ дуррасини ҳилпиратиб чопиб бораётганини кўриб, кўнглим анча таскин топди: «Ҳа, Усмон ўзи киму унинг сўзи нима бўларди?»

— Чух, жонивор, чух! — деб отга қамчи урдим.

* * *

Бригадир Урозмат оға айтгандек, сочимни олдириб кетайин, деб отамнинг устахонадан қайтишини кутдим. Лекин у келгунча бекор ўтирмай, деб Содиқ акамнинг хатига жавоб ёздим.

Дарвоқе, хат ёзишда бизларнинг ўзимизга хос бир таомилимиз бор. Армиядаги акаларим хатни отамнинг номига ёзишарди, почтальон бўлса уларни онамга берарди, хатларни ўқиб бериш, уларга жавоб ёзиш ме-

нинг вазифам эди. Хатни ўқий бошлашим биланоқ унда нималар ёзилганини дарров билиб олардим. Чунки ҳамма хатлар эгиз қўзилардек бир-бирига ўхшарди. Содиқ акам ҳар доим хатни «Соғинчли салом хат» деган сўздан бошларди. Кейин: «Етиб маълум бўлсинки, у томонда, яъни гуллаб-яшнаётган Толоснинг салқин ҳавосида соғ-саломат, ўйнаб-кулиб юрган жондан азиз, меҳрибон отажоним Йўлчибойга» — деб саломни отамдан бошларди, кейин катта ойимни, сўнгра ишчан ойимни, ана ундан кейин қавм-қариндошларимизнинг соғлигини сўраб, энг охирида: «шунингдек, хотиним Жамила ҳам эсон-омон юрибдими?» — деб бир оғиз қистириб ўтарди.

Ота-онаси, қавм-қариндошлари турганда дастлаб хотинини эсга олиш, хатни унинг номига ёзиш одобдан эмас, албатта, бу нарса фақат Содиққа эмас, балки, умуман эркак зотига тўғри келмайди. Бироқ биз шу икки энли хат олиб турганимизга ҳам минг қатла шукур қиламиз, овулдагилар учун бу бир катта бахт эди. Ойим хатни менга икки-уч марта ўқитиб олгандан кейин, қозон-товоқ, иссиқ-совуққа уравериб ёрилиб кетган қўллариغا олиб, гўё учириб юборишдан қўрққандек уни авайлаб учбурчак қилиб буклаб қўярди.

— Э-э, тумордек хатларингдан онанг айлансин,— дерди у кўзига ёш олиб, оғир хўрсиниб.— Ота-она, қариндошларнинг аҳволини сўрайди-я! Ахир, биз уйданиз-ку, бизни жин урармиди! Бахтимизга, ишқилиб, сизлар омон бўлинглар, худо ўз паноҳида сақласин. Икки энли хат ёзиб: соғ-саломат юрибман, деб қўйсаларинг, шунинг ўзи ҳам катта ғанимат.

Ойим хатга яна бир оз термилиб қараб турарди-да, сўнгра уни сандиқдаги хатлар сақланадиган халтачага яшириб қўярди.

Агар шу пайт Жамила уйда бўлиб қолса, у ҳам хатни бир карра ичида ўқиб чиқарди. Жамила ҳар сафар хатни қўлига олиши билан ўз-ўзидан қизишиб кетар, уни ҳарислик билан тез-тез ўқий бошларди. Лекин хатнинг охирига яқинлашган сайин юзидаги қувонч алангалари сўниб, ранги ўчиб, қошлари яна чимирилиб қоларди. Баъзида хатни охиригача ўқиб чиқишга ҳам сабри чидамай, ҳафсаласи пир бўларди-ю, гинг демасдан, гўё қарз олган нарсани қайтариб бераётгандек бўшашиб, хатни ойимнинг қўлига тутқазарди.

Хат сақланадиган халтачани сандиққа бекитаркан,

келинининг тумшайиб қолганини пайқаган ойим унга тасалли берган бўларди:

— Хабар келганига қувониш ўрнига хафа бўлганинг нимаси, болам. Ёки фақат сенинг куёвинг аскарликка кетганми? Барчага баробар мусибат, сабр қил... Кўз очиб кўрган ёрнини ким соғинмайди дейсан. Соғинсанг ҳам сир бой берма, ичингда сақла.

Жамшла бўлса миқ этмасди. Лом-мим демаса ҳам паришон чеҳраси гўё: «Эҳ, кошки эди тушунсангиз!» — деяётгандек бўларди.

Содиқ акам бу хатини ҳам Саратовдан, госпиталдан ёзган эди. Худо хоҳласа, кузнинг ўрталарига бориб қоларман, дебди. Илгари ҳам шундай деб ёзганида биз жуда қувонган эдик.

Отам ишдан қайтгач, тезда сочимни олдирдим уйда қолмай, отларни бедазорга қўйиб юбордим-да, ўзим ҳар кунгидек хирмонда тунадим. Раисимиз молларни бедазорга ёйишга рухсат бермасди, бироқ мен отларим яхши тўйсин деб уларни кўздан овлоқ жойдаги бедазорга тушовлаб қўярдим. Буни ҳеч ким билмасди. Бу сафар, аравани хирмонда қолдириб борсам, пастликда яна тўрт от ўтлаб юрибди. Жаҳлим чиқиб, уларни чеккароқ жойга ҳайдаб юбормоқчи бўлдим. Бироқ отларнинг иккитаси бригадир айтган ўша Дониёрники эканини таниб қолдим. Мен, эртадан бошлаб баримиз бир бригада бўлиб, станцияга бирга қатнаймиз, деган ўй билан отларга текканим йўқ. Сўнгра хирмонга келсам, Дониёр ҳам шу ерда экан. У эндигина аравасининг филдиракларини мойлаб бўлиб, ўқининг гайкаларини буратган экан.

— Дониёр ака, отлар сизникими? — деб сўрадим ундан.

У менга бир қараб қўйди-да:

— Иккитаси менники, — деди.

— Қолган иккитаси-чи?

— Ҳалиги, ҳа, оти нима эди, Жамиламиди, ўша келинники. Айтмоқчи, у сенинг янганг бўладими?

— Ҳа, янгам бўлади.

— Бўлмаса, бугун кечаси Сеит қараб турсин, деб бригадирнинг ўзи ташлаб кетди.

«Яхшиям уларни ҳайдаб юбормаган эканман-а!» — деб қўйдим ичимда.

Кеч кириб, тоғдан эсган майин шабада ҳам тиниб, хирмон жимжит бўлиб қолди. Дониёр ҳам мен ётган сомон устига келиб ёнбошлади. Лекин кўп ўтмай яна ўр-

нидан турди-да, сой бўйи томон кетди. У тик жар ёқасига борди-да, бошини сал қийшайтириб, қўлларини орқасига қилганича туриб қолди. Орқасидан қараганда унинг гавдаси ой ёруғида кўзга аниқ ташланиб турарди. Дониёр, афтидан мудроқ, сокин тун уйқусини бузиб, тошлардан тошларга уриниб, шариллаб оқаётган сой сувининг мусиқий оҳангини ё бўлмаса бошқа бир қулоқ илғамас товушларни тинглаётгандек қимир этмай турарди.

«Одатича сой бўйига бориб тунамоқчи шекилли», деб кулиб қўйдим мен ўзимча.

Дониёр овулимизга яқиндагина келганди. Пичан ўроғи энди бошланган кезлар эди. Бир куни битта бола чопиб келди-да, овулга бир ярадор аскар қайтди, лекин кимлигини ўзим ҳам билмайман, деб қолди. Овулда биров аскардан қайтиб келгудек бўлса, кўргани ҳамма ёпирилиб борарди. Аммо бу сафар фронтдан келган кишининг насл насаби номаълум бўлгани учун ўроқчилар тозаям шов-шув кўтаришди.

— Бегона дейишади-ку.

— Бегона бўлса, бизнинг овулга келармиди?

— Шунга айт-а?

Шундай қилиб, у ким экан, ўзимизнинг қариндош-уруғимиздан битта-яримтасининг боласи бўлмасин тагин, дейишиб бир тўда одам овулга ҳам бориб келишди.

Кейин билишса, Дониёр асли шу ерлик экан. Айтишларича, у ёшлигидан етим қолиб, ҳар кимларнинг эшигида юрган, охири Чақмоқдаги қозоқ тоғалариникига кетиб қолган, шу-шу, болани излаб боргудек биронта ҳам жонкуяри бўлмаган экан. Шундай қилиб, у эл-уруғининг ёдидан ҳам чиқиб кетган экан. Овулдан кетиб қолганидан кейинги ҳаёти тўғрисида эса Дониёр унчалик ёзилиб гапирмаганмиш. Бироқ ҳозир ўйлаб кўрсам, унинг тортмаган азоб-уқубатлари қолмаганга ўхшарди.

Турмуш бу муштдек болани не кўйларга солмаган, тирикчилик дардида у қаерларга бош урмаган. Дониёр кўп вақт Чақмоқ даштида қўй боқиб юриб, вояга етгач, жазирама чўлларда канал қазиган, янги тузилган пахта совхозларида пахта экиб, экин суғориб, охири Тошкент яқинидаги Оҳангарон шахталарида ишлаб, ўша ердан армияга кетган эди.

Хуллас, Дониёрнинг армиядан қадрдон овулга қайтиб келганига овулдагилар хурсанд бўлишганди; бечо-

ранныг туз-насибаси узилмаган экан, мана охири ўз элига қайтиб келди! Шунча йил четда юрса ҳам тили-мизни эздан чиқармабди-я. Бироқ тили сал-пал қозоқчага тортиб кетади, дейишарди.

«От айланиб қозигини топади, деганлар. Туғишган ер, эл-юртини унутиш осонми? Келганингга биз ҳам, ота-боболарингнинг арвоҳи ҳам хурсанд; Гирмонни енгиб, тинчлик бўлса, сен ҳам уй-жой қиларсан, болачақали бўларсан», — дейишарди кексалар. Улар Дониёрнинг етти пуштини суриштириб, унинг қайси уруғдан эканлигини, овулдаги баъзи бир туғишганларининг кимлигини ҳам айтиб беришди. Хуллас, овулдагилар: «Дониёр дунёга янги келгандек бўлди» дейишадиган бўлишди.

Орадан кўп ўтмай бир куни бригадир Урозмат шиелени елкасига ташлаб, чап оёғига сал оқсоқлаган новча, бўйни узун бир кишини эргаштириб келди. Йўрга байталини гижинглатиб келаётган пакана Урозматнинг ёнида ҳалиги новча аскар салмоғини ўнг оёғига солиб, орқада қолмай, тез-тез юриб келарди.

Бизлар, пичан ўрадиган машинада ишлаётган болалар Дониёрни биринчи кўришимиз эди. Дониёр яраси яхши битиб кетмаганидан оёғини буколмасди. Уни ўроққа ярамайдиган бўлгани учун биз билан бирга машинага қўйишди. Ростини айтсам, биз уни аввалига унчалик ёқтирмадик. Чунки Дониёр жуда одамови эди, гапиришганда ҳам унинг бутунлай бошқа, фақат ўзигагина маълум бўлган нарсалар тўғрисида хаёл сураётгани, кишига тикилиб турса ҳам кўнгли бошқа ёқда эканлиги шундай сезилиб турарди. У оғир хаёлга ботгандек анграйиб турарди. Буни пайқаган кишилар: «Бечора, фронтдан кейин ҳали ҳам ўзини ўнглаб ололмаса керак», деб юришди. Лекин Дониёрнинг ўзини тутишига, қўли қўлига тегмай чаққон ишлашига, ҳаракатчанлигига қараб, уни очиқ-ёриқ, ақлли, гапга чечан одам экан, деб ўйлайсан киши. Балки етимлик азоб-уқубатини кўп тортганидан у меҳнаткаш, лекин камган, сир-асрорини ҳеч кимга айтмайдиган бўлиб қолганмикин? Эҳтимол, шундайдир. Серсавлат, бўй-басти келишган Дониёрнинг жағи бир-бирига ёпишиб кетган, қовоғи сира очилмас, кўзлари бир хил гамгин боқарди. Фақат доим учиб турадиган қошлари унинг юзига ҳусн бериб турарди. Гоҳо-гоҳо у қандайдир бир сирли товуш эшитгандек ҳушёр тортар, қошлари учиб, гўё бир нарсадан хурсанд бўлгандек кўзлари ярақлаб кетарди. Лекин биз бунинг

сабабини билмасдик. Бугина эмас, унинг бошқа қизиқ одатлари ҳам бор эди. Қош қорайганда отларни аравадан чиқариб, овқат қачон тайёр бўларкин, деб ўчоқ атрофида дам олиб ўтирардик. Дониёр бўлса ёнимиздаги Қоровултепага чиқиб, қоронғи тушгунга қадар ўша ерда ўтирарди.

«У ерда нима бор экан? У кимни қўриқлайди, у нима қўриқлаяпти? — деб кулишардик биз. Кунлардан бирида мен ҳам қизиқиб, унинг ёнига чиқиб ўтирдим. Бу ерда айтарли ҳеч нарса йўқ эди. Тоғ этаклари бўйлаб ястаниб ётган бепоён даштлик чуқур денгизга чўкиб бораётгандек оқшом кўйнида йўқолиб борарди. Дониёр менинг келганимга парво қилмади. У чеҳраси ёришиб, бир тиззасини қучоқлаганича хаёл суриб ўтирарди. У мен англаб етмаган, маъносига тушунмаган аллақандай сирли товушларни бутун вужуди билан берилиб тинглаётгандек туюларди. Баъзан қошлари чимирилиб, кўзлари чақнаб, кучи танасига сиғмаётгандек тўлғанар, гўё ўрнидан ирғиб туриб, қулочини ёзганча бутун борлиқни кўксига босиб, қучоқламоқчи бўлаётгандек туюларди. Бир қарасанг, қаттиқ чарчаган одамдай яна бўшашиб, ғамгин бўлиб қоларди.

Колхозимизнинг пичан ўрадиган машиналари буралиб-буралиб оқаётган каттакон Гуркуров сойининг бўйларида худди шу Гуркуров сойидек гуркираб юрарди. Пичан ўроғи сойларнинг тўлиб-тошиб оқаётган даврига тўғри келди. Тошдан тошга урилиб, кўпикланиб, пишқириб оққан сув кеч кириши билан яна кўпаярди ва ярим кечага бориб шариллаб оққан овозидан қапада ётган еримда уйғониб кетардим. Қаймоғи олинган сутдек осмонда муздек шабада ғир-ғир эсиб, кўкдаги юлдузлар шуъла сочиб мўралаб турарди. Тун оғушида ҳайқириб оққан сой сувининг тўлқини яна ҳам кучлироқ сезилиб, гўё устимизга босиб келаётгандек туюларди. Биз қирғоқдан олисда бўлсак-да, капамизни сув оқизиб кетмасмикин, деган ваҳима бенхтиёр кўнгилга гулгула соларди. Дўстларим ҳеч нарсадан хабарсиз, донг қотиб ухларди, мен ташқарига чиқиб кетаман.

Тунда сой бўйи ҳам кўркем, ҳам ваҳимали бўлади. Ўтлоқнинг у ер-бу ерида ўтлаб юрган отлар қорайиб кўринарди. Ҳаммаёқ жимжит. Отлар шабнам тушган ўтларга тўйиб, дам-бадам пишқиришар ва енгил мудрашарди. Сал нарида Гуркуров суви қутуриб, майда тол новдаларини эгиб, тошларни юмалатиб, сокин тун жимлигини бузиб, гўё ер қаъридан қайнаб чиқаётган-

дек даҳшат билан шариллаб оқарди. Шундай кечаларда мен доим Дониёрни эслардим. «Дарвоқе, Дониёр қаерда қолди экан?» — деб сўрардим ўзимдан-ўзим. У доим якка ўзи сув бўйидаги пичан ғарамлари устига бориб ётарди. «Нима бало, у кечаси қўрқмайдими, сувнинг шариллашидан қулоғи битмайдими?» — деган фикр хаёлимдан ўтарди. «У ҳозир ҳам ухлаётганмикин ёки уйғоқмикин? Тавба, ёлғиз сув бўйига бориб ётишнинг нима ҳожати бор экан? Бунинг нима ҳаловати бор? Қизиқ, сира одамларга қўшилмайди-я. У ҳозир қаерда экан?» — деб атрофга назар ташлаб, қулоқ соламан, ҳаммаёқ жимжит. Қирғоқ бўйлаб қия тепалик чўзилиб кетган тоғ этакларига қоронғилик чўкмоқда, осмоннинг у ер-бу ерида юлдузлар милтиллаб кўринмоқда.

Овулга келганига бир неча кун бўлса ҳам ўзини четга тортиб, ҳеч кимга қўшилмай юрган Дониёр ошна-оғайини орттира олмади. Бировга ёндашмас, жанжаллашиш, тортишиш нималигини билмас, бировга яхши ҳам гапирмас, ёмон ҳам гапирмас эди. Овулга яхшилик ҳам қилиб, ёмонлик ҳам қилиб, йнғилишларда сўзлаб, тўй ва маъракаларда қариялар билан ёнма-ён ўтириб, элнинг иссиқ-совуғига араллашиб юрган ўктам йнгитлар қадр-қимматли бўлиб, дарров оғизга тушадиган, хотин-қизларнинг назарига илинадиганлар ҳам шулар бўларди.

Дониёрга ўхшаб эртадан-кечгача тер тўкиб ишлайдиган, лекин ўзини бошқалардан четга олиб юрадиган, ўзи билан ўзи бўлиб, бировга зарари ҳам, фойдаси ҳам тегмайдиган кишилар тўғрисида: «Бир амаллаб кун кўриб юрган бечора-ку», дейишарди. Бизларга ўхшаган ўзи билармон, маҳмадона болалар эса ҳалигидек чицакам, асл йнгитлардек бўлишни ҳавас қилиб, Дониёрнинг юз-кўзи олдида бўлмаса ҳам орқасидан мазах қилардик. Унинг кўйлагини ўзи ювганига ҳам кулар эдик: у армиядан битта кўйлак билан келганлиги учун ҳам уни қурир-қуримас кийиб оларди. Бироқ, қизиғи шундаки, Дониёр мўмин-қобил бўлса ҳам биз у билан бемалол, ботиниб гапирриша олмасдик. Гап унинг катталлигида эмас эди, албатта. Чунки у жуда нари борса, акаларим билан тенг келарди. Шунинг учун ҳам биз у билан сенсираб гаплашар эдик. Нима, ўзимизни пастга урармидик. Гарчи Дониёр улугсифат бир одам бўлмаса-да, унинг шундай ҳеч ким билан гапиришмай, вазмин юришида қандайдир бир хосият бордек, шўх, шайтон болалар ундан ҳайқиб турншарди.

Бунга қисман ўзим ҳам сабабчи бўлдимми дейман-да. Чунки мен одамлардан, айниқса фронтга бориб келганлардан кўрган-билганларини ипидан-игнасигача гапириб беришни илтимос қилиб, уларни ҳол-жонига қўймасдим, саволман деганни ёғдириб юборардим. Шунинг учун ҳам мен «Сейт хира» деган лақаб орттирганман.

Дониёр келган дастлабки кунларда, мен ундан уруш тўғрисида кўп нарсаларни сўраб, билиб оламан деб юрдим. Бир кун ишдан сўнг гулхан атрофида овқат ичиб дам олиб ўтирганимизда Дониёрдан сўраб қолдим:

— Дониёр ака, урушда кўрган-кечирганларингдан бир гапириб бермайсанми?

Дониёр ҳадеганда гапира қолмади. Чамамда, менинг бу гапим унга ёқмади шекилли.

— Уруш дейсанми? — деди у ва худди ўзига жавоб бераётгандек паст овоз билан қўшиб қўйди: — Урушнинг номи ўчсин, уни билмаганларинг яхши!

Дониёр нарида ётган хашакдан катта бир тутам олиб гулханга ташлади ва оловни тез-тез пуфлаб ёндирди-да, ҳеч кимга қарамай қўлларини ўтга тоблай бошлади. У алангаланиб ёнаётган оловга тикилганча узоқ жим қолди.

Дониёрнинг нега бундай қилганини ким билсин, лекин унинг ўша икки оғиз гапидан ҳам урушни эртақдек эрмак қилиб гапириб бўлмаслиги, у одамнинг юрак-юрагига сингиб кетиши, у ҳақда гапириш ниҳоятда оғир эканлиги шундай сезилиб турарди. Уялганимдан бошимни ердан кўтара олмадим. Шу-шу Дониёрдан уруш ҳақида сўрамайдиган бўлдим. Болалар ҳам унга тегажаклик қилмайдиган бўлишди.

Бироқ кўриниши тунд, одамга аралашмайдиган Дониёр ўзича якка-ёлғиз юравергани учун унинг армиядан келганлигининг қизиғи ҳам қолмади. Қай бир кишилар: «Шунчаки бир одам-да» дегандек қилиб уни назарига илмас, бошқа бировлар эса ундан рўйирост кулиб, кўпчилик эса раҳми келиб: «Бошпанасиз, бир амаллаб жон сақлаб юрган бир ғариб-да... Колхознинг далада берадиган иссиқ овқати бўлмаса, тентираб кетиб қолармиди... Ўзиям, қўйдек ювош экан...» — деб ачиниб гапиришарди. Бора-бора кишилар Дониёрга кўникиб қолишди шекилли, уни бошқа гап қилмайдиган бўлишди. Одамларнинг у билан иши бўлмай қўйди.

Эртаси саҳарлаб Дониёр иккаламиз отларни хирмонга олиб келдик, шу пайт Жамила янгам келиб қолди. У бизни кўриши билан узоқдан қичқирди:

— Эй, кичкина бола, қайсиси менинг отларим, бўёққа ҳайдаб кел! Хомутлари қани? — деб умри бўйи аравакашлик қилган одамдек, ғилдираклари жойидамикин дегандек тепиб кўрар, уёқ-буёғини синчиклаб кўздан кечирарди. Биз Дониёр билан отларни етаклаб, хирмонга яқинлашиб келганимизда, иккаламизнинг афти-ангоримиз Жамилага ғалати кўринди шекилли, у бир кулимсираб қўйди. Дониёрнинг узун ва ориқ оёқларидан қўнжи кенг солдатча этиклари чиқиб кетгудек бўлиб шалвираб турарди, мен бўлсам, қорайиб, тошдек қотиб кетган оёқларим билан отни ниқтаб келардим.

— Ухшатмагунча учратмас, деганларидек жуда топишибсизлар-ку.— Шу-шу гўё бизнинг жиловимизни қўлига олгандек, у буйруқ қилаверди: — Қани, тез-тез бўлинглар, урушда туриш йўқ, эртароқ салқинда жўнай қолайлик,—деб отларини аравага қўша бошлади.

Жамила, Дониёрнинг бори ҳам, йўғи ҳам билинмайди, дегандек, уни назарига илмасди. Гапиришса ҳам мен билан гаплашарди. У биздан қолишмай елиб-югуриб ишларди. Жамиладаги бу жасорат, айниқса ўзини катта олиб гапириши Дониёрга қаттиқ теккандек бўлди. Дониёр чаккаси тиришиб, уни ҳам ёқтирмагандек, ҳам ҳайратда қолгандек, тумшайиб тескари бурилиб олди. Жамила буни пайқагани ҳам йўқ. Дониёр тарози устидаги қоплардан бирини индамай даст кўтариб аравасига ташлаганда, Жамила унга ёпиша кетди.

— Бу нима қилиқ, ҳар ким ўз билганича ишлай-веради-ми? Қани, қўлингни бер, қўллашганини худо қўллайди! Ҳой кичкина бола, аравага чиқ, қопларни жойлаштир!

Жамила Дониёрнинг қўлидан шартта ушлаб, қопни икковлашиб кўтарганида, Дониёр уялганидан қипқизариб кетди. Шундан кейин ҳам улар қопларни қўллашиб кўтариб босишди, қўллари бир-бирига чирмашиб, қоп устидан аста сирпаниб тушаркан, Дониёр ўнғайсизланиб унга қарамасликка ҳаракат қиларди. Жамила бўлса парвойи фалак, ҳар сафар тарозибон хо-

тиннинг ёнига келганида, у билан ҳазил-ҳузул қилиб, ҳиринг-ҳиринг кулишарди. Жўнаш олдидагина у кўзини бир қисиб қўйиб, Дониёрга:

— Ҳой йигит, исминг нима, Дониёрмиди, кўринишдан эркакка ўхшайсан-ку, қани, йўл бошла! — деди.

Дониёр бу сафар ҳам миқ этмади. Жамилага чўчигандек бир қараб қўйди-да, аравани ҳайдаб кетди. «Оббо шўринг қурғур-эй, мунча уялмасанг!» — деб ачиhib қўйдим унга.

Йўл олис, даштдан йигирма чақиримча йўл босиб, Қоратоғ дарасидан ўтиб, станцияга бориш керак. Шуниси яхшики, хирмондан то станциягача йўл қиялаб боради, отларга ҳам анча енгил эди. Улуғтор тоғининг этагидаги кўм-кўк дарахтлар ичига кўмилган овулимиз то дарадан чиқиб кетгунча, худди кафтидагидек аниқ кўриhib турарди. Даранинг этагидан эса темир йўл кесиб ўтади.

Шундай қилиб, биз ҳар куни станцияга ғалла ташиб юрдик. Овулдан эрталаб чиқиб, станцияга пешинда етиб борамиз. Тақир йўлдаги шағал арава ғилдираклари остида ғичирларди. Кун исиган сайин отларнинг яғринларидан тер қўйилиб оқарди...

Саратоннинг жазирама қуёши ҳаммаёқни қовжиратиб куйдиради. Станцияга келсанг от-араванинг кўплигидан қадам босолмайсан. Тоғ этагидаги узоқ колхозлардан эшак ва ҳўкизларга ғалла ортиб келган болалар билан хотинларнинг кийимлари тердан шўри чиқиб, чанг босган бетлари қорайиб куйиб, шамолдан лаблари ёрилиб, ялангоёқ, яланг бош ҳориб-толиб келардилар. Заготзернонинг ҳовлиси қий-чув бўлиб, унинг дарвозасига: «Ҳамма ғалла фронт учун!» деган шиор ёзиб қўйилганди. Пахса билан айлантириб олинган пастқам ҳовлининг ташқарисида вагонларни бир-бирига улаб юрган паровоз қайноқ буғ чиқариб, қумурсқадек тинмай ҳаракат қиларди. Сал наридан поездлар қулоқни кар қилгудек даражада бўкиришиб ўтишарди. Худди дарвоза олдида чўктирилган туялар ўрнидан тургиси келмай, жини қўзиб, кўпик сочиб овозининг борича бўкирарди.

Каттакон каппоннинг ичига ғалла тор-тоғ қилиб уйиб ташланган. Ғалла солинган қопларни орқалаб тахта трапдан ана шу уюмларнинг тепасига олиб чиқиб тўкиш керак. Каппоннинг қизиган тунука томидан чиққан бўёқ аралаш темир ҳиди буғдой чанги билан бирга қўшилиб димоғни қичитарди.

Уйқусизликдан кўзлари қизариб кетган омборчи пастда қўлини пахса қилиб сўкинарди:

— Ҳой бола, кўзингга қара, устига чиқариб тўксанг-чи!

У нега сўкинади? Сўкинмаса бўлмайдими? Уша ерга олиб чиқиб тўкиш кераклигини ўзимиз ҳам билемиз-ку.

Биз бу ердагина эмас, балки даланинг ўзида, ерга дон ташланган кундан меҳнат қиламиз. Ёш-яланг, хотин, болаларимиз ёз бўйи тинмай парвариш қилади, комбайнчиларимиз ҳар куни юз марталаб бузиладиган, парти кетиб, шарти қолган комбайнни бир нафас ҳам тўхтатмай, саратоннинг жазирама кунларида ҳам даладан чиқишмайди. Ҳозир ҳам далада ўроқчилар тонг саҳардан қоронғи кечгача зирқираб оғриган белларини ёзолмай галла ўрмоқдалар, бир қарич болалар битта ҳам бошоқни қолдирмай териб олмоқдалар. Уша кунларда бир барча топган-тутганимизни фронтга жўнатамиз, бу бизнинг галабага қўшган тер билан қонимиздир.

Ҳали-ҳали эсимда, ёш бола эканман, забардаст йигитлар кўтарадиган катта-катта қопларни елкамга ташлаб, унинг бир бурчагидан маҳкам тишлаб трапдан юқорига чиқар эканман, қовурғаларим майишиб, кўзларим тиниб кетарди. Қадам сайин трапнинг тахталари эгилиб, каппон ичидан кўтарилаётган чанг аралаш губор ўпкани қисарди. Неча марта қолдан тойиб, орқамдан сирғалиб тушиб бораётган қопни елкамдан иргитиб, ўзим ҳам сакраб юборгим келарди. Лекин орқамдан ҳам қоп кўтарган одамлар келарди. У ҳам менга ўхшаган бир ёш боладир ё бўлмаса, тушиб-чиқиб юрган аёлларнинг биридир. Агарда уруш бўлмаганда бундай оғир юкни уларга ким кўтартириб қўярди? Шундай оғир ишга аёллар чидаш бераётганда нолишга ҳақим борми?

Ана, олдинда Жамила янгам боряпти. Этагини қистириб олган, унинг буғдойранг чиройли оёқ мускуллари таранг тортилиб, пайлари узилиб кетгундек бўлади. У гўё юкини енгиллатаётгандек букилиб, эгилиб оғир қадам ташлаб борарди. Гоҳ-гоҳ у менинг қолдан тойиб бораётганимни сезгандек тўхтаб қоларди-да:

— Бўшашма, кичкина бола, оз қолди! — деб қўярди. Бироқ ўзи ҳам қаттиқ чарчаганидан овози бўғилиб чиқарди.

Буғдойни тўкиб, орқага қайтаётганимизда, доим Дониёрга дуч келардик. У одати бўйича ҳеч кимга қўшилмай, жимгина, салмоқ билан оёғини оқсоқланиб босарди. Биз унга ёндашганимизда, оғир тортган бўйинини чўзиб, қистирилган кўйлагининг барини ёзиб келётган Жамилага Дониёр энкайганича қовоқ остидан тикилиб ўтарди. У Жамилани гўё биринчи марта кўраётгандек ҳамиша ана шундай тикилиб қарарди. Лекин Жамила бунга сира эътибор бермасди. Бирга ишлаганимиздан буён уларнинг бирон марта ҳам очилиб гаплашганини кўрганим йўқ. Жамила баъзан шунчаки ҳазиллашиб, тегнишиб кулиб гапирса, баъзида мутлақо иши бўлмасди. Бу унинг кайфиятига боғлиқ эди. Ҳуши келса, йўлда келаётиб Жамила менга: «Қани, чуқ де, кичкина бола, кетдик!» — дерди-да, ўтирган еридан сапчиб туриб, қийқириб, қамчинини ўйнатганча аравани ҳайдаб кетарди. Мен ҳам ундан қолишмасдим. Ҳаш-паш дегунча олдинда бораётган Дониёрни қувиб ўтиб кетардик. Дониёр орқада чанг-тўзон ичида қоларди. Аслида бу ҳазил бўлса-да, лекин бундай ҳазилга ҳамма ҳам чидайвермасди. Бироқ Дониёрнинг демас, ранжимас эди. Биз чанг-тўзон кўтариб, унинг ёнидан тасира-тусур қилиб ўтиб кетсак ҳам у гўё айбдор кишидек мулойимгина кулимсираб, аравада тик турганича отларга устма-уст қамчи босиб бораётган Жамилага ажабланиб, индамай қараб қоларди. Унинг жаҳли чиқдимикин, деб орқамга қайрилиб қараганимда, чанг қуюни ичида қолган Дониёрнинг мамнуи бўлгандек Жамиладан кўзини олмай тикилиб турганини пайқардим. Унинг бу қарашида ўта кўнгилчанлик, олижаноблик билан бирга, юрагини куйдираётган аллақандай сирли бир ҳасрат борлиги сезилиб турарди. Жамиланинг бу қилиқларини, истеҳзоли кулишларини, ёнидан гўё менсимган кишидек индамай ўтишларини Дониёр ҳечам кўнглига оғир олмас, барига чидаб, бир оғиз сўз қайтармас эди. Баъзида Дониёрга раҳмим келиб:

— Қўйдай ювош одамнинг дилини оғритганинг нимаси, янга? — десам, Жамила менга:

— Ке, қўй, шуни гапирма! — деб қўлини силтаб кулиб қўярди. — Э, шунчаки бекорчиликдан ҳазиллашаман-да. Нима, бирон жойи камайиб қолармиди!

Бора-бора янгамга қўшилиб мен ҳам ҳазил-ҳузул қиладиган бўлдим. Чунки Дониёрнинг Жамилага маъноли тикилиб қарашлари менга ғалати туюла бошла-

ди. Айниқса Жамила қоп кўтарганида Дониёр кўзининг қири билан унга тикилиб қоларди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора бўлиб, кўпчилик иш билан алаҳсиб, буни пайқамайди, деб ўйлайди шекилли. Аравакашлар қийқириғи, от-араваларнинг кўплигидан станциянинг худди бозорга ўхшаб кетган тўс-тўполон ҳовлисида Жамила қанчалик қийналмасин, сира бўш келмай елиб-югуриб ишлаганидан, қаҳқаҳа уриб кулганидан у ҳаммадан ажралиб кўзга яққол ташланиб турарди. Жамила арава четига қўйилган қопларни кўрагини кериб елкасига оларкан, қоп-қора қўнғир соч ўримлари ерга тегай-тегай деб кетар, салмоқ билан орқасига бурилганида эса, қисик кўзларининг қорачиқлари киприклари орасидан ялт этиб кўринарди. Ушанда қоп кўтарган Жамила каппоннинг эшигига етгунга қадар Дониёр уни зимдан кузатиб қоларди. Мен буни пайқаб юрардим. Ҳадеганда кўнглимга оғир олмаган бўлсам ҳам, лекин кейинчалик Дониёрнинг янгамга бундай зимдан назар ташлаб юриши менга ёқмади, ҳатто иззат-нафсимга теккандек бўлди: ҳеч кимга раво кўрмай қизганиб юрсаму Жамилага бошқалар қолиб, Дониёрбой кўз тикса-я. «Дониёрки, Жамилага кўз тикдим, бошқалардан хафа бўлмасам ҳам бўларкан! Тавба!» — дердим жаҳлим чиқиб ўзимга-ўзим.

Энди Дониёрни мўмин-қобил йигит деб аямоқ у ёқда турсин, ёмон кўра бошладим. Шундан кейин мен яна янгамга қўшилиб, уни масхара қила бошладим. Аммо бу ҳазилимизнинг таги зил бўлди.

Ғалла ташиб юрган қопларимиз орасида олачадан тикилган етти пудли катта бир қоп бор эди. Ҳамиша янгам икковимиз уни каппонга олиб бориб ерга тўқардик, чунки уни бир киши кўтаролмасди. Бир куни хирмонда араваларга юк ортаётиб, янгам билан бирга ҳалиги катта қопни Дониёрнинг аравага ташладик-да, устидан бошқа қопларни бостириб қўйдик. Қани, нима қилар экан, деб ўйладик ўзимизча.

Хирмондан кунчиқарда жўнаб кетдик. Йўлда рус қишлоғида бировнинг боғига кириб, Жамила икковимиз олма ўғирлаб чиқдик-да, йўл-йўлакай қаҳқаҳлаб кулишиб кетдик: Жамила бора-боргунча Дониёрга «Илиб ол!» — деб олма отиб борди. Олма тугагандан кейин биз одатдагича уни чанг-тўзонда қолдириб, анча узоқлашиб кетдик. Дониёр дарадан чиқаверишдагина бизни қувиб етди, темир йўл берк экан, унинг

очилишини кутиб туришга тўғри келди. Бу ердан то станциягача бирга келдик. Бу орада ҳалиги етти пудли қоп ёдимиздан кўтарилиб кетибди, хаёлимизда ҳеч гап йўқ, ғаллани ташиб бўлай деб қолдик. Бир маҳал Жамила биқинимга туртиб, Дониёрни кўрсатиб бир кулиб қўйди. Дониёр арава устида турган экан. «Буни нима қилсам экан?» — дегандек ҳалиги катта қопнинг уёқ-буёғига қараб турарди. Сўнгра у Жамиланинг қиқир-қиқир кулаётганини пайқаб қолиб, бизнинг синамоқчи бўлганимизни сизди шекилли, қип-қизариб кетди.

— Ҳой, иштонингни баланд кўтар, тушиб кетмасин тагин! — деб қичқирди Жамила.

Дониёр унга бир ўқрайиб қаради-да, қопни нари бери суриб араванинг четига келтирди, сўнгра уни бир қўли билан суяб туриб, ерга сакраб тушди. Ҳашпаш дегунча бўлмай, зилдек қопни бир силтаб елкасига олди-да, каппон томон юра бошлади. Биз, қани, нима қилар экан, деб ўзимизни гўлликка солиб, сир бермай турдик, бошқалар ҳам унга парво қилишгани йўқ. Ҳамма ҳам қоп кўтариб юришибди-да, ким билан кимнинг иши бор дейсиз. Аммо Дониёр трапга яқинлашганда Жамила унинг орқасидан югуриб кетди.

— Буни қаерга олиб боряпсан, эсинг жойидами ўзи, шу ерга ташла, нима, ҳазилни тушунмайсанми?

— Наридур! — деб Дониёр уни жеркиб солди.

Шохи синган Жамила ўнғайсизланиб, трапдан чиқиб кетаётган Дониёрнинг орқасидан кулиб қараб:

— Бу ўлармонни қаранглар, кўтариб кетди-я! — деб худди айбли кишидек илжайиб, ўзича тўнғиллаб қўйди.

Гарчи Жамила ҳадеб қиқир-қиқир кулса ҳам борган сари унинг кулгиси сунъийлашиб, ўзини-ўзи зўрлаб кулаётгандек бўлиб туюлди. Дониёр қопни кўтариб борар экан, ярадор оёғига зўр келиб, оқсай бошлаганидагина, биз уни қандай азобга қўйганимизни тушундик.

Дониёрнинг оёғи ярадор эканини нега илгарироқ ўйламадик ахир? Эҳ, болалигим қурсин-а, шу гап менадан чиқди-я!

— Орқангга қайт! — деб қичқирди Жамила кулги аралаш. Бироқ энди бунинг иложи йўқ эди. Чунки орқасидан ҳам қоп кўтарган одамлар келишаётган эди.

Мен эсимдан оғаёзиб, кейин нима бўлганини бил-

майман. Кўз ўнгимда ўша каттакон қора қопни кўтарган Дониёр. У букилиб, трапдан ер бағирлаб юқорига чиқиб борарди. Ярадор оёғини авайлаб босар, унга зўр келмасин, деб қанчалик уринмасин, барибир, ҳар қадам ташлаганда оғриққа чидаёлмай, тишини тишига қўйиб, бошини чайқарди. У юқорилаган сари устидаги оғир қоп елкасига мишиб олган бало-қазодек уни баттар босар, у тобора кўп чайқаларди. Янгам билан ўйламай қилган бу қилмишимизга азбаройи уялганимдан ер ёрилса-ю, ерга кириб кетгудек бўлдим, кўрққанимдан юрагим орқамга тортиб кетди. Қоп кўтарган Дониёр эмасу гўё мен ўзимдек, оёқларим зирқираб, кўз ўнгим қоронғилашиб кетди.

Дониёр яна тўхтаб, қопни тишлади-да, кўзини юмди. Менинг ҳам бошим айланиб, ер ўпирилиб кетаётгандек бўлди. Бир нафас ҳеч нарсани билмай қолдим.

Кимдир билагимни чангаллаб, синдириб юборгудек сиқиб ушлади. Бундай қарасам, Жамила экан. Кўрққанидан мурдадек оқариб кетган, лаблари дирдир титраб, кўзларини катта очганча Дониёрга термилиб турарди. Атрофимизни омборчи ва бошқалар ўраб олишибди. Улар ҳам нима гаплигига тушунмай, Дониёрга ҳайрон бўлиб қарашарди.

Мана, Дониёр юриб бораётиб сирғалиб кетаётган қопни ўнглаб олай деб бир силкиди-ю, лекин оғирликка ортиқ тоб бера олмай чўккалай бошлади.

— Ташла! Ташла қопни! — деб қичқариб юборди Жамила. Дониёр қулоқ солмади. Орқада келаётганларга тегиб кетмаслиги учун қопни трапнинг четидан пастга ташлаб юборса бўларди. Бироқ у ўжарлик қилиб қопни кўтарганича тураверди. Жамиланинг овозини эшитиши билан яна оёқларини ростлаб, олдинга қараб интилди. Бир-икки қадам юриб орқага тисарила бошлаганида, тарозибоннинг жон-пони чиқиб кетиб, овозининг борича қичқариб юборди:

— Ташла! Ташласанг-чи, ит эмган!

— Ташла! — деб бошқалар ҳам қичқаришди.

Дониёр бу сафар ҳам ўз билганини қилиб, чайқалиб-суриниб илгари босди.

— Йўқ, у қопни ташлайдиган эмас. Ўз айтганини қиладиган йигитга ўхшайди,— деди кимдир қўл силтаб.

Энди, фақат ҳалиги одамгина эмас, балки ёнимизда турган бошқа одамлар ҳам, унинг орқасидан қоп кўтариб бораётган кишилар ҳам бунда бир сир борли-

гини сезишиб, Дониёр қоп билан бирга қулаб тушмагунча уни ташламаслигига ишонч ҳосил қилишди.

Ҳамма бир зум жим бўлиб қолди.

Каппоннинг орқасида паровоз зир югуриб вагонларни бир-бирига уламоқда. Дониёр юқорига юк тортиб чиқиб кетаётган отдек илгарилаб борарди. У чайқалиб йиқиладигандек бўлса, шартта тўхтаб, куч тўплар, кейин яна олдинга қараб интиларди. Дониёрнинг орқасидан келаётган одамлар ҳам поилож у тўхтаганда тўхтаб, у юрганда юришарди. Уларнинг ҳам тинкаси қуриб, қора терга ботиб кетишганди. Бироқ улардан биттаси ҳам Дониёр билан сен-менга бормади. Улар тойғоқ йўлдан гўё бир-бирларига кўринмас ип билан боғлангандек турнақатор бўлиб жим боришарди. Борди-ю, биттаси тойиб кетгудек бўлса, бошқалар ҳам хароб бўладигандек туюларди. Уларнинг нндамай қадам ташлашларида, бир хил чайқалишларида кучли ғайрат ва шижоат, ҳамкорлик сезилиб турарди: Дониёрнинг орқасидан келаётган аёлнинг оёғи чалишиб, йиқилишига сал қолди-ю, шунда ҳам у ўзига эмас, Дониёрга худодан мадад сўраётгандек унга раҳмдиллик билан термилиб қаради. Мана, оз қолди. Дониёр яна бир зўр берса маррага етадигандек кўринарди. Лекин Дониёр яна гандирак-лаб, ярадор оёғи унга итоат қилмай қўйди. Агар у елкасидаги қопни ташлаб юбормаса, ўзининг ҳам қулаб кетиши мумкин эди.

— Югур! Орқасидан суяшиб юбор! — деб қичқирди Жамила менга. Ўзи бўлса гўё Дониёрни ушлаб қолмоқчи бўлгандек қўлларини олдинга чўзарди. Мен трапдан юқорига югурдим; қоп кўтарганлар орқасидан сиқилиб ўтиб, Дониёрга етиб олдим. У қўлтиғи остидан менга бир қараб олди. Бетидан тер қуйилиб, манглай томирлари бўртиб чиқиб, кўзига қон тўлиб кетган эди. Мен унга кўмаклашмоқчи бўлган эдим, Дониёр менга:

— Нарн тур! — деди зарда билан, кейин қопни бир силкиди-да, бор кучини тўплаб, яна олдинга интилди.

Дониёр қавариб, қадоқ бўлиб кетган қўлларини шалвиратиб, оқсоқоланиб трапдан тушганда, пастдагилар лом-мим дейишмасдан йўл беришди. Фақат тарозибонгина ўзини тутолмай жаҳли чиқиб Дониёрни койиб кетди:

— Нима, сени жин урдими ё эсингни едингми? Ёки мени одаммас деб ўйладингми, ахир бир оғиз

айтсанг, пастга тўктирардим-ку. Бундай оғир қопни кўтарсин, деб сенга ким айтди?

— Ишинг бўлмасин, ўзим биламан,— деди Дониёр секингина, сўнгра чирт этказиб тупурди-да, ара-васи томон кетди. Орқасидан Жамила:

— Ҳазилни тушунмаган тентак! — деб пичирлаб қўйди.

Шундай дедн-ю, бошини ердан кўтара олмади. Дониёр буни уқдимн-уқмадими, ҳар қалай, янгам икковимиз унинг юзига тик қарай олмас эдик.

Йўл бўйи ҳам биронтамиз оғиз очганимиз йўқ. Дониёрнинг-ку, камгаплиги ҳаммага маълум, сўзга нўноқ. Айниқса, бугунгисига тушунолмай ҳайрон эдик, у биздан хафами, юз кўришмайдиган бўлдимн-ю, билмасдик. Бизнинг сукут сақлашимизнинг боиси бор эди: бир томони, уялганимиздан юзига қараёлмасак, иккинчидан, ҳазилимизни кўнглига оғир олиб юргани учун ундан хафа эдик.

Эрталаб ғалла қоплаётганда Жамила бу касофат қопни олди-да, уни чок-чокидан шир-шир йиртиб юборди.

— Ма, топган матоингни бошингга ур! Бригадирингга айтиб қўй, иккинчи марта бундай қопларни бера кўрмасин, — деб ҳалиги йиртилган қоп парчаларини тарозибоннинг олдига отиб юборди.

— Ҳой, ақлинг жойидами, бу нима қилганинг?

— Ҳеч нима!..

* * *

Эртасига ҳар кунгидек станцияга келиб, қош қорайганда яна овулга йўл олдик. Дониёр олдинда кетиб борар эди. Унинг кўнглидаги хижили ёзилдимн-юқми, била олмадик, зотан, буни билиш осон эмасди. Худди ўртамизда ҳеч гап ўтмагандек, Дониёр индамай ишини қилаверди. Шуниси борки, ярадор оёғи кўпроқ лат еган бўлса керак, у қаттиқроқ оқсаб, айниқса қоп кўтарганда қийналиб юрди. Гарчи у ҳеч нарса демаса ҳам унинг юриш-туриши гуноҳкор эканлигимизни эслатиб, кўнглимизни оғритар эди. Лоақал Дониёр сал-пал ҳазиллашиб, кулиб қараса ҳам майли эди, кўнглимиз равшан тортарди.

Жамила отдан тушса ҳам эгардан тушмай, гўё кўнглида ҳеч гап йўқдай ҳазил-хузул қилиб юраверди.

Лекин ич-ичидан эзилиб, хафа бўлиб юрганини аниқ сезардим.

Мана, овулга кетиб боряпмиз. Латофатли ажойиб тун.

Сутдек ойдин август кечаларини ким билмайди дейсиз. Осмондаги юлдузлар узоқ-узоқлардан мўралашса ҳам гўё улар шундай яқиндан ҳар бири ўзича нур сочаётгандек туюларди.

Юлдузлар чарақлаган шундай гўзал кечада биз дара бўйлаб келардик. Отлар гўё уйга шошилаётгандек тобора тез йўрғаларди. Майда шағал от туёқлари ва арава ғилдираклари остида ғирчиллаб, атрофга учиб чиқарди. Ғир-ғир эсиб турган майин шабада эрманнинг аччиқ иси билан ғарқ пишган ғалланинг хушбўй ҳидини димоққа келтириб урарди. Буларнинг ҳаммаси отларнинг терга ботган эгар-жабдуғидан чиқаётган ҳид билан қўшилиб бошни айлантирар эди. Йўлнинг бир томонида наъматаклар билан қопланган қоялар қад кўтариб турарди, йўлнинг иккинчи томонида пастликда, тол ва ёввойи тераклар орасидан Гуркуров жўш уриб оқарди. Орқада кўприкдан тарақа-туруқ қилиб ўтаётган поездларнинг янгроқ гудоги олис-олислардан ҳам эшитилиб турарди.

Бундай сўлим тунда йўл юришнинг ўзига яраша гашти бор. Тун қучоғида балиқдек сузиб бораётган отларнинг сағрисига қараб бориш, сон-саноқсиз ҳашаротларнинг ёқимли «чир-чирига» қулоқ солиш, шамол димоққа ураётган хушбўй ҳидларни тўйиб-тўйиб си-мириш қандай яхши!

Жамила олдинда кетиб борарди. У тизгинни бўш қўйиб, атрофига суқланиб қарар, ўзича аллақандай ашулани хиргойи қиларди. Бизнинг оғзимизга талқон солгандек жим келаётганимиздан Жамиланинг тоқати тоқ бўлаётганини сезиб турардим. Шундай кечада жим юриб бўладими? Юрагида ўти бор одам шундай гўзал табиат манзарасини кўриб жим тура оладими?!

Йўқ, Жамила жим туролмади, у овозини баралла қўйиб куйлаб юборди. Менимча, унинг яна бир бошқа нияти — Дониёрнинг кўнглини очиб, хафачилигини ёзмоқчи бўлса керак. Зотан, одамлар бир-бирларининг гуноҳларини кечирмасмикин, деб иккиланиб турган пайтда қандайдир бир туртки керак бўлади-ку. Эҳтимол, Жамила шу фикрга боргандир, хуллас, у бир силкиниб қўйди-да, қалбидан қайнаб чиқаётган янгроқ овоз билан куйлаб юборди:

Шоҳи рӯмолинг боғлаб,
Ёнимда юрсанг яйраб...

Жамила бундай шўх-шўх лапарларни жуда кўп биларди. Унинг ашуласи кишига ором бағишларди. Жамила ашуласини бир зум бўлиб, олдинда бораётган Дониёрга қичқирди:

— Ҳой, бўшанг йигит, овозингни бир чиқарсангчи! Йигитмисан ўзинг?

Дониёр аравасини тўхтатди-да, орқасига қайрилиб:

— Куйлайвер, Жамила, қулоғим сенда, — деб қўйди тортиниб.

— Нима, бошқаларнинг қўшиқ эшитгиси келмайди, деб ўйлайсанми? — деди кесатиб Жамила. — Айтмасанг айтма, таранг қилишини қара-ю!

Шундан сўнг у «сен айтмасанг мен айтаман», дегандек, Дониёрга ўчакишиб яна ашулани олди. Унинг нима учун Дониёрни ашула айт, деб қистаганини билолмадим. Гапга солмоқчи бўлдимикин? Шундай бўлса керак, чунки бир оздан кейин Жамила яна илтимос қила бошлади:

— Ҳой, Дониёр, умрингда бировни севганмисан? — деди-ю, нима учундир кулиб юборди.

Дониёр жавоб қайтармади. Жамила ҳам чурқ этмай қолди. Дара ичига бир нафас жимлик чўкди. Фақат ғилдиракларнинг дукур-дукур овози, отларнинг пишқиргани эшитиларди, холос.

«Жуда одамини топиб сўрадинг-да», деб кулиб қўйдим мен.

Йўлни кесиб ўтиб, шарқираб оқаётган сойга етганимизда, Дониёр аравани секинроқ ҳайдаб, от тақаларининг кечувдаги кумушдек ярақлаган тошларга тегиб шақиллашига диққат билан қулоқ сола бошлади. Сўнг-ра «чуҳ», деб отларга бир қамчи урди-да, бирдан титроқ овоз билан:

Эҳ, Олатоғ, Олатоғ,
Ота-бобом ўсган ер! —

деб куйлаб юборди. Бироқ у яна тўхтаб, йўталиб қўйди, лекин кейинги икки мисрани юракдан чиқариб завқ билан айтди:

Эй, Олатоғ, Олатоғ,
Оқ булут қалқиб кўчган ер!

Дониёр нимадандир чўчигандек яна жим бўлиб қолди. Киши деган уялмаса-да, нима энди, шу ҳам ашула

айтиш бўлдим, бундан кўра айтмагани тузук эди. Худо билади, юзи олов бўлиб ёниб кетгандир. Негадир унинг учун ўзим ҳам мулзам бўлдим.

Лекин Дониёрнинг шу бир оғиз куйлашида ҳам қандайдир бир жозиба, нафосат борлиги аниқ сезилиб турарди. Ҳа, овози ҳам яхши эди.

«Қойилман!» — деб қўйдим ичимда ҳайратланиб. Жамила ҳам қичқириб юборди.

— Ие, дурустсан-ку, илгари қаерда юрган эдинг? Қани айт, яхшилаб айт!

Дониёр миқ этмай келаверди. Олдимизда дарадан водийга чиқадиган жой оқариб кўринарди, ўша томондан шабада эсарди. Дониёрнинг ҳали бошлаган куйини яна давом эттиришини сабрсизлик билан кутардим. Дониёр яна куйлай бошлади, мен ўзимда йўқ қувониб кетдим.

Дониёр аввалига тортиниб-тортиниб секин куйлай бошлади. Аммо бора-бора овозини баралла қўйиб, эркин айта бошлади, унинг ашуласи дарада қўнғироқдек янграб, узоқ-узоқлардаги қояларда акс садо берди. Дониёрнинг қўнғироқдек овозигина эмас, балки куйнинг оҳанраболиги, жўшқин ҳис-туйғуларга бойлиги ҳам кишини мафтун этарди. Бунинг нималигини ақлимга сиғдира олмай лол бўлиб қолдим: бу ашулачининг овозими ё бўлмаса, юракдан қайнаб чиқаётган бошқа бир нарсами? Киши қалбининг энг нозик торларини чертиб, унда эзгу ниятлар уйғотаётган бу нима ўзи? Ростини айтсам, бу саволга ҳозир ҳам жавоб бера олмайман.

Қани энди, қўлимдан келса-ю, буларнинг ҳаммасини қоғозга битиб ўтирмай, иложи бўлса ўша ажойиб куйнинг ўзгинасини яратиб берсам.

Унда деярли сўз йўқ, лекин бу куй сўзсиз ҳам самимий, соф ниятли қалб эгасининг бутун қувончи, умидорзулари ва тилакларини ифодалаб берарди. Мен умрим бино бўлиб бундай куйни эшитган эмасман. У қирғизчага ҳам, қозоқчага ҳам ўхшамасди, бироқ, бу куйга азалдан бир-бирига қондош-жондош бўлган қирғиз билан қозоқ халқининг куйларидаги энг нафис, энг дилрабо оҳанглар сингдирилгандек бўлиб туюларди. Бу куй гоҳ қирғиз тоғларидек баланд-баландларга парвоз қилса, гоҳ поёни йўқ қозоқ далаларидек узоқ-узоқларга тараларди. «Ё тавба, Дониёрни шунчалик ашулачи деб ким ўйлаган эди?!» — дердим мен ўзимга-ўзим.

Дарани босиб ўтиб кенг далага чиққанимиздан ке-

йин, Дониёрнинг ашуласи қанот ёзиб, яна ҳам кучлироқ янгради. Бу дилрабо куй бир-бирига уланиб, бир-бири билан алмашилиб борарди. Бугун Дониёрга нима бўлди, тинчликми ўзи, ҳеч нарсани тушуна олмасдим. Гўё у шу кунни, шу дамни кўпдан бери орзиқиб кутгандек, қалбидаги бутун сир-асрорини тўкиб солди. Дониёрнинг нима учун меров одамдай элга кулги бўлиб юргангани, нима учун кечқурунлари Қоровултепага чиқиб олиб ёлғиз ўйга чўмиб ўтирганини, нима учун киши илғамас товушларга қулоқ осганида, қошлари чимирилиб, кўзлари қувончга тўлганини энди бир қадар тушуна бошлаган эдим. У қалбида юсак инсоний муҳаббат туғён урган бир инсон эди! Менимча, унинг севгиси бирор кишига ишқи тушиб, ўша одамга ато қилинган севги эмас, балки инсонни яратиб, уни камолга етказган кенг оламга, ёруғ дунёга бўлган чексиз, жўшқин севги эди! Ҳа, у бу севгини ўз қалбида ардоқлаб сақлаган, ана шу севги билан яшаган эди. Агар у шундай юсак қалб эгаси бўлмай, диди паст, юраги муз бир киши бўлганда эди, табиат уни қанчалик истеъдодли қилиб яратган бўлмасин, бари бир, у бунчалик куйлай олмас эди.

Дониёрнинг куйи тунги дашт устида яна жўш уриб, мудроқ далани уйғотаётгандек бўларди. Кенг, бепоён дала ўзи яратиб, ўзи ардоқлаб ўстирган қадрдон куйчисининг ашуласига жим қулоқ солади. Буғдойзор ойдинда денгиз каби чайқалар ва мўл ҳосилдан дарак бериб, ўз ўроқчиларини кутарди. Йўл четида жойлашган эски тегирмон атрофидаги мирзатеракларнинг япроқлари ҳам нималарнидир шивирлашарди. Соининг нариги томонида, узоқ-узоқларда хирмончилар ўт ёқишиб, гўжа пиширмоқдалар. Ҳув ана, кимдир аллақандай иш билан қишлоққа шошиб кетмоқда. Олдинда қишлоқ боғи кўринар, шабада ғарқ пишган олмаларнинг, айни гуллаган маккажўхориларнинг ёқимли ҳидларини ҳовлиларда ёйилган тезакларнинг ҳидига аралаштириб ди-моққа келтириб урарди.

Дониёр яна анча вақтгача куйлаб келди. Август тунининг ашуласига маҳлиё бўлгандек жим қулоқ соларди. Ҳатто отлар ҳам гўё мароқли куйни бузишдан кўрққандек юришини секинлаштирганди. Кишига чексиз ором бахш этиб, завқ-шавқ билан куйлаб келаётган Дониёр айни авжига чиққанида, бирдан жим бўлиб, отларни чоптириб кетди. Ўзимча, Жамила яна унинг орқасидан эргашса керак, деб ўйлаб, мен ҳам ҳозирланиб турдим, бироқ Жамила бошини қуйи солганча чуқур

хаёлга чўмиб, қимир этмай ўтирарди. У ҳавода учиб юрган ашула садоларига ҳамон қулоқ солаётгандек эди.

Дониёр шу бўйи тўхтамай, бир оздан сўнг кўздан ғойиб бўлди. Биз то овулга етгунча оғиз очмадик. Баъзида киши ўз дардини сўз билан ифодалашга ожиз бўлиб қолади.

Шу кундан бошлаб, ҳаётимизда қандайдир бир ўзгарш юз бергандек бўлди. Энди кўнглим аллақандай яхши нарсаларни қўмсаб, юрагим ғалати ҳис-ҳаяжонларга тўлиб, ўзимдан-ўзим хурсанд бўлиб юрдим. Эрталаб хирмондан жўнаб, станцияга келиб, ғаллани топшириб бўлгач, Дониёрнинг сеҳрли ашуласини қачон эшитаркинмиз, деб кетишга шошилар, ўша дамни сабрсизлик билан кутар эдик. Унинг ашуласи юрак-юрагимга сингиб, қаерга бормай, қаерда турмай, қулоғим тагида жараңглаётгандек бўларди.

Тонг саҳарда туриб, ялангоёқ, ялангбош шабнам тушган бедазор орқали ўтлоқдаги тушовланган отларнинг олдига бораётганимда ҳам бу куй менга ҳамроҳ бўларди. Тоғ орқасидан мўралаб кўтарилган қуёш худди менинг қувончимга шерик бўлгандек жилмайиб нур сочарди.

Олтин доналари каби кекса хирмончиларнинг паншахаларидан сачраб тушаётган буғдой доналарининг майин шилдирашида ҳам, кўкда парвоз қилиб юрган ёлғиз калхатнинг қанот қоқишида ҳам, хуллас, кўриб, уқиб, сезиб юрган нарсаларимнинг ҳаммасидан Дониёрнинг куйи эшитилаётгандек бўларди.

Кечқурун дарада арава ҳайдаб бораётганимизда мен ўзимни худди бошқа бир оламга кириб бораётгандек ҳис қилардим. Кўзларимни юмиб Дониёрнинг ашуласига қулоқ солар эканман, она сути билан қонимга сингиб, бир қаричлигимдан таниш бўлган манзаралар кўз ўнгимдан бирма-бир ўта бошларди: гоҳ овулнинг зумрад осмонидан паға-паға булутлар сузиб ўтишар, гоҳ ўтлаб юрган йилқилар уюри дукурлашиб, кишнашиб яйловда чопиб қолишар, қулунлар кокилларини ўйнатиб қоп-қора кўзларини жавдиратганларича оналарини қидиришиб қолар, гоҳ сурув-сурув қўйлар тепаликларда ўтлаб юришар, гоҳ қоялардан оқиб тушаётган шалолла ойнадек ярқираб кўзларни қамаштирар, денгиздек мавжланиб ётган қамишзорлар орасига чўкиб бораётган қуёшни лоларанг уфқ сари йўртиб бораётган ёлғиз отлиқ мана ҳозир қўли билан ушлаб оладигандек бўлиб

туюларди, кейин ўзи ҳам қуёш билан бирга буталар орасига кириб ғойиб бўларди.

У, жонажон бепоён далам! Қозоқ жондошимнинг ери билан пайванд бўлган азамат далам. Мана, тоғларимизни икки ёққа айриб ташлаб, қамиш ва шувоқларга кўмилиб, буюк бир денгиздай чайқалиб ётасан. Нималарга қодир эканлигингни ким билади сенинг! Қароғим, сиртингдан қараса қимирлаган жон йўқдек бўзариб ётганинг ётган. Аммо кечагина қон-қардошларинг униб-ўсган бағрингда уруш бошланиб, душманлар ўлкамизга чанг солганда, қучоғингдаги гиёҳлар ёниб, довюрак чавандозларинг душман устига шердек ташланганда, мусаффо осмонингни иссиқ чанг қоплади, ер-кўк ларзага келди. Ушанда қирғоқнинг нариги бетидан от ўйнатиб келган қозоқ хабарчиси:

— Отлан, қирғиз, отлан! Ёв келди! — деб саратон қуюни ичида яна қаёққадир отини елдек учириб кетди.

Ушанда кенг далам, дарёларим, тоғларим ларзага келиб, ўз элини отга мингизди. Йигитлар жангга отланганда осмону замин титраб, ёвни маҳв этишга чорлаб бонг урилди. Минглаб узангилар бир-бирга тегиб шақирлашиб, сон-саноқсиз чавандозларнинг кўзларидан қаҳр ва ғазаб ўти чақнаб, эл билан, юрт билан хўшлашди. Уларнинг олдида қизил байроқлар ҳилпираб, орқада отларнинг туёғидан чиққан чанг орасида оналар ва жувонлар: «Кенг даламиз мададкори бўлсин! Хосиятли она-Ер мадад берсин! Буюк Манаснинг руҳи ёр бўлсин!» — деб бўзлаб қолишди.

Сенга жоним фидо, эй муқаддас далам, тоғларим! Элимга шу куч-қудратни сен ўзинг бердинг.

Мана шуларнинг барисини Дониёр куйга солиб, кўз ўнгимда ёрқин гавдалантириб, сермазмун кенг оламнинг бутун зеб-зийнати, кўркини очиб кўрсатди. «Ёпирай, буларнинг барини у қаердан ўрганди экан», деб ҳайрон бўламан. Узимча, чет ерларда кўп йиллар сарсон-саргардон бўлиб, ўз эл-юртини кўриш иштиёқи билан яшаган, шу қувончли дамни интизорлик билан кутган одамгина ўз она тупроғига шунчалик меҳр қўйиши, уни шу қадар сева олиши мумкин, деган фикрга келдим. Дониёрнинг бу куйларини тинглар эканман, унинг бошпана излаб ўтказган машаққатли етимлик йилларини ҳам, қонли жанг майдонларида босиб ўтган йўлларини ҳам кўз олдимга келтирар эдим. Эҳтимол, унинг она-Ватан ҳақидаги

жўшқин куйлари ўшанда туғилгандир. Дониёрнинг ашулаларини тинглаб ўтириб, инсон боласи ўз она тупроғини шунчалик сева олганлиги учун ҳам тиз чўкиб, ўша тупроқни худди ўз онангдек қучоқлаб ўпнинг келади. Ана шунда, биринчи марта юрагимда қандайдир янги бир ҳис уйғониб, қалбимни ўртаб, қани энди ўша ернинг муқаддаслигини, унинг кўркини Дониёрчалик сеза билсам, сева билсам, унинг мадҳиясини Дониёрчалик гараннум қилолсам, деган бир ҳавас уйғонганлигини сездим. Ниманидир орзиқиб кутардим, лекин нималигини ўзим ҳам билмасдим. Бунга ҳам хурсанд, ҳам хуноб бўлардим. Ушанда менда рассомлик санъатининг илк куртаклари пайдо бўлганини, келажакда ҳаётни бўёқлар, суратлар орқали тасвирлашга ҳавас уйғонаётганини билмаган эканман.

Мен болалигимдан сурат солишни яхши кўрардим, болалар ўқиш китобларидан кўчириб солган расмларимни кўришиб: «Вой, худди ўзи-я!» — дейишарди. Муаллимларимиз ҳам мактаб деворий газетасини менга топширишар эди. Лекин кейинчалик сурат солишни бир чеккага йиғиштириб қўйишга тўғри келди. Уруш бошланиб, акаларим армияга кетгач, мен ўқишни ташлаб, ўз тенгқурларим қатори колхозда ишлай бошладим, ўша вақтларда сурат солмоқ кимнинг ҳам эсига келарди дейсиз. Келажакда рассом бўламан, деган ўйим йўқ эди, аммо Дониёрнинг куйлари мени ҳаяжонлантириб, ҳаётнинг бутун гўзаллигини сезишга илҳомлаптирди...

Мен ўнгимда эмас, гўё тушдагидек бу тотли хаёлга берилиб, худди дунёга янги келиб, кўзим энди очилгандек атрофга суқланиб қарардим. Менинг учун бу жуда катта турмуш сабоғи эди.

Жамиланинг ўзгариб кетганини айтмайсизми! Олдинги шўх, ҳазилкаш, гапга чечан келиндан гўё асар ҳам қолмагандек эди. Унинг ўйноқи ўткир кўзлари энди гўё булутли кундаги қуёш сингари негадир ғамгин боқарди. Йўлда кетиб бораётганимизда Жамила доимо чуқур ўйга толар, лабларида билинар-билинемас табасум ўйнаб, у фақат ўзигагина маълум бўлган аллақандай латиф бир нарсадан ҳузур қилаётгандек, ундан суюнаётгандек туюларди. Баъзан эса, аксинча, хаёлини бир нарса бузгандек, қопни аравадан елкасига силкиб олиб, шу турганича қотиб қоларди. У шу туришида, гўё қутуриб оқаётган сувга дуч келиб, уни кечиб ўтишини ҳам, ўтмаслигини ҳам билмай лол бўлиб турган одамга

ўхшарди. Дониёрга эса у нима учундир яқин йўламай, унинг кўзига тушишдан қочиб, четлаб юрди. Жамила ўзини уни аввалгидек назарга илмаётгандек қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, охири бир куни сабри чидамай хирмонда Дониёрга гап отди.

— Устингдан кўйлагингни ечсанг бўларди. Ювиб берардим.

Кўйлакни сойга олиб бориб ювди-да, қуритиш учун ёзиб қўйиб, буришган жойларини текислаган бўлиб уни анча вақтгача меҳр билан силади. Кўйлакнинг тўзиган жойларини қуёшга тутиб маъюс тикилар, нимадандир койингандек бошини чайқаб қўярди.

Кейинги кунларда Жамила бир оз очилиб, қаҳ-қаҳ уриб куладиган, ҳазил-ҳузул қиладиган бўлди. Бир куни беда ўроғидан келишаётган бир тўп қиз-жувонлар билан йигитлар хирмонга бурилишди. Ораларидаги армиядан қайтиб келган йигитлар:

— Ҳой қизлар, бугдой нонни ўзларинг еяверасизларми, қани, бизнинг улушимизни беринглар, бўлмаса ҳаммангни сувга пишамиз! — дейишди ҳазиллашиб ва паншахаларини ўқталишди.

— Бизларни паншахалар билан қўрқитолмайсизлар. Мана бу қиз-жувонларни нима билан меҳмон қилишни ўзим биламан, сизлар туёқларингни шиқиллатиб қолинглар, — деди Жамила ўрндан сапчиб туриб.

Йигитларнинг ҳафсаласи пир бўлди шекилли:

— Ундай бўлса, қиз-жувоннинг билан барингни қўшиб сувга пишамиз, — дейишди баттар ўчакишиб.

Шу заҳотиёқ тапир-тупур олиша кетган ёшлар шовқин-сурон кўтаришиб, бир-бирини сувга итара бошлашди.

— Ушла, қўйиб юборма! — деб қичқирарди Жамила, ҳеч кимга бўш келмай, усталик билан чап бериб. Йигитлар ҳам шунча қиз-жувоннинг ичида фақат Жамилани кўзлари кўргандек, нима учундир, ҳаммаси ҳам унга ёпишар, тортқилашар, ҳар бири уни қучоқлаб бағрига босишга ҳаракат қиларди. Мана, уч йигит биргалашиб Жамилани ерга йиқитишди-да, оёққўлидан кўтариб, сув бўйига олиб боришди.

— Ҳозир ҳаммамизни ўпасан, бўлмаса, сувга ташлаймиз! Қани, бўл тез! — дейишиб хохолаб кулишган йигитлар уни энкайтира бошладилар.

— Қўйманглар, йигитлар, бўш келманглар!

Ичаги узилиб кулган Жамила балиқдек сирғаниб, қўлдан чиқиб кетар, хотинларни ёрдамга чақириб қич-

қирар, лекин улар қий-чув кўтаришиб, ўзларининг сувда оқиб бораётган рўмолларини ушлаш билан овора эдилар. Йигитлар хохолашиб Жамилани сувга отиб юборишди, осмонга сачраган сув томчилари худди кумуш доналаридек товланар эди. Ҳали ҳам кулгидан ўзини тўхтата олмаган Жамила сувдан чиқиб келар экан, унинг тўзғиган ҳўл сочи яна ҳам чиройига чирой қўшиб юборган эди. Чит кўйлаги баданига ёпишиб, сийнаси олмадай диркиллаб турарди. Жамила бўлса парвойи фалак, қиқир-қиқир кулар, уст-бошидан сирқиб тушаётган сувни ҳам пайқамасди.

— Уп, дарров ўп! — деб қисташарди йигитлар.

Жамила уларни ўпар, йигитлар уни яна сувга отишар, у бўлса гўё буни хуш кўргандек, сувдан чиқиб, сочини силкитиб, яна қотиб-қотиб куларди. Ёшларнинг бу қилиғига хирмонда кулмаган одам қолмади. Хирмон совураётган чоллар ҳам ўзларини йигирма беш яшар бўз болалардек ҳис қилиб, ажин босган юзлари севинчдан порлаб: «Ҳа, ҳа, бўш келма, ушла! Этагидан торт!» — деб кўпкарида улоқ тортнишгандек завқ-шавқ билан қичқиришар, шарақлаб кулишарди. Мен ҳам ўзимни тўхтата олмай қотиб-қотиб кулардим. Бу сафар янгамни қўриқлаш эсимга ҳам келмабди. Биргина Дониёр индамай, қовоғини солиб ўтирарди. Унга кўзим тушиши билан мен ҳам жим бўлдим. У хирмоннинг бир чеккасида ёлғиз ўзи ўтирган экан. Дониёр йигитларга еб қўйгудек ўқрайиб қарар, важоҳатидан гўё ҳозир югуриб бориб Жамилани уларнинг қўлидан ажратиб оладигандек эди. Юзига тик боқишга ботинолмай, фариштадек пок деб билган Жамилани йигитларнинг қучоқлаб ўпиши, тортқилашиб ўйнаганлари Дониёрнинг кўнглига жуда қаттиқ ботди. Унинг бутун фикри-зикри, эс-ҳуши Жамиланинг ҳусни жамолида эди. Дониёр йигитлардан қанчалик қизғанмасин, хандон отиб кулаётган Жамиладан кўзини олмай, унинг бу қилиғига ҳам койиниб, ҳам мароқланиб, хўмрайган қовоқлари остидан мулойим боқиб, тишини-тишига қўйиб ўтирди. Йигитлар Жамилага ҳар томондан ёпишиб, бетларини ўптирганларида Дониёр қути ўчиб, туриб кетмоқчи бўлар, лекин оёқлари итоат қилмаётгандек қимир этолмасди. Бир вақт Жамила унинг қараб турганини пайқади шекилли, қаноти қайрилгандек бўшашиб хиралик қилаверган йигитларни силтаб ташлади.

— Етар, ҳазилнинг таги зил бўлмасин тагин!

— Ие, сенга нима бўлди, — деб кимдир хохолаб ку-

либ, уни яна қучоқламоқчи бўлган эди, Жамила унинг кўкрагидан итариб юборди:

— Нима ишинг бор? Нар и тур!

Кейин Дониёрга ялт этиб бир қаради-да, кўйлагини сиққани буталар орасига кириб кетди.

Дониёр билан Жамила ўртасидаги муносабатнинг қандай оқибатларга олиб келишини ўшанда мен билмаган эдим. Ростини айтсам, бу ҳақда чуқурроқ ўйлашга қўрқиб, кўпинча ўзимни бошқа нарсаларга алаҳситишга ҳаракат қилардим. Лекин Жамиланинг Дониёрдан четлаб юргани ва бунга ўзи яна ич-ичидан куюнгани негадир кўнглимни ғаш қилар эди. Бундан кўра илгаригисидек ҳазиллашиб юраверса бўлмасмиди? Ўзим шундай дейману, бироқ кечалари овулга қайтаётганимизда Дониёрнинг ашуласини эшитарканман, уларни ўйлаб, қалбим қувончга тўлиб-тошар, ҳалиги ғамгин ўй-фикрлар хаёлимдан кўтарилиб, дунёнинг бутун лаззати шу ашулада деб билардим. Дарадан ўтиб, дарё бўйига чиққанимизда Жамила аравадан тушиб, пиёда юрарди. Мен ҳам аравадан тушиб юрардим, яёв юриб, мириқиб куй тинглаганга нима етсин! Бундай пайтда йўлдаги чанг-тўзонлар орасида эмас, худди осмонда, булутлар кўйнида кетиб бораётгандек бўласан киши! Аввал янгам иккаламиз араларимиз ёнида борамиз, сўнгра аста-секин беихтиёр Дониёрга ёндашиб қолганимизни ўзимиз ҳам сезмай қоламиз. Қандайдир сеҳрли бир куч бизни Дониёр сари етакларди. Қоронғида унинг юз ифодасини, кўз қарашини кўришни истардик, наҳотки шу қадар юрак билан куйлаётган киши ўша ўзимизнинг камгап, одамови Дониёр бўлса! Юраги талпиниб, куйдан ором олган Жамила ҳар доим унга яқинлаб борганида Дониёр томон секин қўл чўзганини ўзи ҳам сезмай қоларди. Лекин завқ-шавқ билан куйлаётган Дониёр 'буни пайқамас эди. Унинг ўй-хаёли қаердадир, осмонда кезиб юргандек узоқ-узоқларга кўз тикиб, қўлларини кўксига қовуштирганча, куй оҳангига чайқалиб ўтирарди. Жамиланинг қўли шилқ этиб тушиб, арава четига текканда худди ҳушига келгандек қўлини тортиб олар ва йўл ўртасида серрайиб туриб қоларди. Жамила ҳангу манг бўлиб, анчагача Дониёрга мўлтайиб қараб турар, кейин яна қадам ташларди.

Баъзан менга янгам икковимизни ҳам бир хил, аллақандай ажиб ҳис-туйғу ҳаяжонга солаётгандек бўлиб туюларди. Эҳтимол, бу ҳис-туйғулар икковимизнинг

ҳам қалбимизда кўпдан буён яшириниб ётиб, энди вақт-соати келиб туғён ураётгандир.

Жамила иш билан алаҳсираб, унча сир бой бермасликка ҳаракат қиларди. Лекин хирмонда қолиб, қўли ишдан бўшади дегунча, Жамила ўтиргани жой тополмай каловланиб қоларди. Бекорчиликдан нима қиларини билмаган одамдек шу ўртада айланиб юрар, сўнгра хирмон сокураётганларнинг ёнига борар, уларга ёрдамлашмоқчи бўлиб, уч-тўрт курак ғалла ташларди-да, кейин бирдан куракни четга иргитиб, сомон ғарами олди-га кетарди. У дам олмоқчи бўлгандек ғарам соясига ўтирарди-ю, гўё якка-ёлғиз ўтиришдан қўрққандек мени чақирарди:

— Буёққа кел, кичкина бола!

Мен, янгам ҳозир менга бутун сир-асрорини очиб, юрагидаги дардини айтса керак, деб кутардим. Лекин у ҳеч нарса айтмас, эркалатиб бошимни ўз тиззасига қўярди-да, ўзи олис-олисларга узоқ тикилганча қалтираган иссиқ кафтлари билан сочимни, юзимни секин-секин силарди. Мен янгамнинг ташвишли, ғамгин чеҳрасига қарар эканман, негадир ўзимни унга ўхшатардим. Чунки унинг ҳам қалбини аллақандай бир ҳиссиёт ўртаётганини, унинг ҳам юрагида янги умид-орзулар уйғона бошлаганини сезиб қолгандим. Назаримда, Жамила бу оташин ҳисни қалбидан чиқариб ташлашга уринаётгандек бўларди. Бироқ ўз севгисини тарк этолмай, унинг барча заҳматларига чидашга мажбур бўларди. Мен ҳам бунга ўхшаб, бир кўнглим Жамила Дониёрни севса яхши бўларди, деса, бир кўнглим, севмагани яхши, дерди. Ахир, минг қилса ҳам келинимизку, акамнинг хотини-ку. Уни бировга қандай раво кўрай. Бироқ бу хил фикрларни дарров хаёлимдан чиқариб ташлашга ҳаракат қилардим. Жамиланинг тиззасига бош қўйиб ётиб, унинг сал очилган ғунча лабларига, ёш тўла шахло кўзларига термилиб қараш менга дунё-дунё роҳат бағишлар эди. Жамила ўшанда нақадар гўзал, нақадар латофатли эди. Қалбининг нақадар пок, беғуборлиги, ўй-хаёлларининг нақадар теран, ёрқин эканлиги унинг нур ёғилиб турган чеҳрасидан кўриниб турарди. Ўша кезларда мен шуларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўриб юрган бўлсам ҳам, аммо туб моҳиятига унча тушуниб етмаган эдим. Лекин ҳозир орадан қанча вақтлар ўтиб кетганидан кейин ўша воқеаларни эслаб, кўпинча ўзимга-ўзим савол бераман: балки севги деган нарса — инсон ҳар томонла-

ма камолотга етиб, ақл-идроки тўлгандан кейин пайдо бўладиган бир туйғумикин? Бу ҳам шоир ёки рассом илҳомига ўхшаб инсонга куч-қудрат бағишлаб, янги орзу-умидлар, истиқбол сари етакловчи бир куч эмасмикин? Эҳтимол, ошиқликнинг бутун сири ҳам шундадир. Жамиланинг юзига қараб, баъзи пайтларда ўзим ҳам ҳис-ҳаяжонларига шерик бўлгандек, қандайдир сирли бир нарса юрагимга қувонч бағишлагандек бўлар эди. Урнимдан сапчиб туриб, югургим келар, овул четидаги кенг далага чиқиб юрагимга ғулғула солаётган ташвиш билан қувончининг сири нимадалигини ер ва самодан қичқириб сўрагим келарди. Бир кун мен бу саволимга жавоб топгандек бўлдим.

Кунлардан бирида биз станциядан овулга қайтиб келаётган эдик. Қош қорайиб қолганди. Кўкни унинг водий бўйлаб янграган ашуласигина бузарди. Жамила икковимиз унинг орқасидан борардик. Дониёрнинг ашуласи бу сафар негадир ёлғизлик дард-аламларини ифода қилгандек жуда мунгли эшитилиб, киши қалбини поралар эди. Кўзимга қайноқ ёш келиб томоғимга бир нарса тиқилгандек бўлди. Жамила бу сафар қўлларини Дониёр томон узатиб, унга яқин борди-да, аравага суяниб, бошини қўйи солганича индамай кетаверди. Дониёрнинг овози тобора кучайиб, тунги даштда янгидан тўлқинлана бошлаганда, Жамила қаддини ростлаганча аравага сакраб чиқиб олди. У Дониёр билан ёнма-ён ўтирди-да, қимирлашдан қўрққандек, қўллни кўксига қовуштирганча қотиб қолди. Қани буёғи нима бўларкин, дегандек, мен ҳам улардан кўзимни узганим йўқ. Жамиланинг чиқиб ўтирганини Дониёр пайқамади шекилли, унга қарамай куйлайверди. Бир оздан сўнг Жамила қўлларини аста-секин Дониёрнинг елкасига ташлади-да, унга суяниб, бошини елкасига қўйди. Шунда Дониёрнинг товуши бир зум титради-ю, кейин яна ҳам кучайиб, қўнғироқдек янгради. У севги ҳақида куйларди.

Тонг отиб, гуллаган водий юзидан қора парда кўтарилганда, мен ўша кенг дала ўртасида севишган икки ёшни кўрдим.

Улар менга ҳеч назар солмасалар ҳам кўз остидан қараб, сеҳрлангандек эргашиб борардим. Севишганлар мен билан иши бўлмай, фақат менигина эмас, балки бутун борлиқни ҳам унутиб юборгандек, жонга ором берувчи куй оқинида чайқалиб, бир-бирига термилишиб

секин боришарди. Назаримда, Дониёр билан Жамила бутунлай бошқача бўлиб қолгандек эди.

Булар мен илгари кўрмаган-билмаган қандайдир янги, бахти кулиб боққан кишилар эди.

Ҳа, уларнинг бири, кўзи қоронғида ўтдек ёниб, эски кўйлагининг ёқасини очиб юбориб, дала-даштга янгроқ куй таратиб бораётган Дониёр эди.

Ҳа, иккинчиси, Дониёрга эркаланиб жимгина ўтирган менинг янгам Жамила эди! Унинг киприкларида севинч ёшлари милтирар, юзида бахт нури порлар эди.

Чинакам бахт шу эмасми? Дониёр ўзидаги она-Ватанга, ёруғ дунёга бўлган оташин, юксак меҳр-муҳаббатини ҳам, ана шу улуғ севги туғдирган дилрабо куйни ҳам Жамилага тортиқ этди. У Жамила учун, Жамила ҳақида куйларди. Ахир бахт дегани шу эмасми?! Уларга юрагимдан бахт-саодат тиладим. Дониёрнинг куйлари мени яна ҳаяжонга солди-да, бирдан, кутилмаганда миямга ғалати бир фикр келди: «Мен уларнинг суратини чизаман!» — дедим ўзимча ва гўё нодир бир нарса топиб олгандай ўзимда йўқ суюниб кетдим. Лекин шу заҳоти ўз фикримдан ўзим чўчиб кетдим: «Бу иш менинг қўлимдан келармикин, эплей олармикинман?» Лекин орзу-истак қўрқувдан кучли келди. «Ҳа, мен уларнинг суратини албатта чизаман, мен уларни худди ҳозиргидек бахтиёр қилиб тасвирлайман!» — дердим.

Мен шундай ширин орзу-хаёллар оғушида маст бўлиб, атрофга назар ташлар эканман, август тунни кўзимга яна ҳам гўзал кўришиб, дала гуллаб-яшнаётгандек бўлиб туюларди. Орзу-ниятимга худди ҳозир етадигандек бўлардим. Лекин энди билсам, ўшанда жуда ғўр, ёш бола эканман, келажакда қанчадан-қанча қийинчиликларга дуч келишимни билмаган эканман. Мен ўзимга, она-Ерни Дониёр кўзи билан кўра билиш, Дониёр қалби билан сева билиш керак, дердим. Мен унинг ажойиб ашулаларини бўёқлар ёрдамида ҳикоя қилиб бераман. Менда ҳам ўша тоғлар, далалар, майсазорлар, булутлар дараларнинг жонли тасвири берилади. Бунинг учун жуда катта маҳорат кераклигини ўйламай, «бўёқларни қаердан олсам экан, мактабдан сўрасам беришмас, ахир ўзларига керак-ку!» — деб ташвишланиб юрардим. Энди билсам, ўшанда чучварани хом санаб, болалик қилиб юрган эканман.

Дониёрнинг ашуласи нима учундир бирдан узилиб

қолди. Бундай қарасам, Жамила Дониёрни маҳкам қучоқлаб, уни бағрига босиб олган экан. Бироқ шу заҳотиёқ нимадандир чўчигандек тисарилиб, аравадан сакраб тушди. Дониёр шошиб қолганидан тизгинни тортиб аравани тўхтатди. Жамила тескари қараганича йўлнинг қоқ ўртасида серрайиб туриб қолди, сўнг бошини шартта бурди-да, йиғи аралаш:

— Нега қарайсан! Менда ниманг бор? Қарама менга, аравангни ҳайда, жўна! — деди-да, орқада қолган араваси томон кетди. Мен лол бўлиб, оғзимни очиб қолган эканман, янгам мени ҳам койиб берди:

— Хўш, сен-чи, сен нега анграйиб турибсан, аравангга мин! Бошимга битган бало бўлдиларинг-да!

«Қизиқ, унга нима бўлди, чап ёнидан турганми», деб ўйлардим йўл-йўлакай. Албатта чуқурроқ ўйлаган одам Жамиланинг ростдан ҳам изтироб чекаётганини изоҳсиз ҳам тушунар эди: кўз очиб кўрган эри Саратов госпиталларидан бирида ётса, яқинда қайтиб бораман, деса, ахир бу осон гапми? Мен ҳеч нарса тўғрисида ўйлагим келмасди. Мен ўзимдан ҳам, Жамиладан ҳам хафа бўлдим, агар Дониёрнинг бундан кейин ашула айтмаслигини, унинг овозини бошқа эшитмаслигимни аниқ билсам, Жамиладан бутун вужудим билан нафратланган бўлардим.

Ҳозир ўлгудек чарчаб, кўнглим негадир ғаш бўлиб, тезроқ хирмонга етиб, сомонга чўзилсам, дердим. Арава тинмай силкиниб, тинкани қуритар, тизгин қўлимдан чиқиб-чиқиб кетарди. Хирмонга етиб келганимизда бир амаллаб отларнинг хомутларини ечдим-да, уларни араванинг тагига ташлаб, кейин сомон ғарами устига бориб чўзилдим. Уша кеча отларни Дониёр тушовлабди.

Лекин эрталаб жуда хурсанд бўлиб турдим, кўнглим мусаффо тонг сингари равшан, қувончга тўла эди. Ҳа, мен Жамила билан Дониёрнинг суратини чизаман. Лекин «Ухшата олармикинман?» — деган гумон бутун миямни чулғаб олган эди. Кўзимни юмиб, уларни қандай тасвир қилмоқчи бўлсам, ана ўшандай тасаввур этдим. Ўрнимдан ирғиб турдим-да, каттакон сой бўйига тушиб қўл-бетимни ювдим. Кейин ўтлоққа тушовланган отларни кўздан кечирдим. Эрталаб шудринг тушган муздек беда оёқларимни савалаб, тиззамгача шилта ҳўл қилганди. Лекин мен бунга писанд қилмай, олдинга чопиб борар, теварак-атрофдаги ҳар бир нарсани синчиклаб кўздан кечирар, ёдимда сақлаб қолиш-

га уринар эдим. Мана, қуёш тоғ орқасидан кўтарилиб келар, ариқ бўйидаги ёлғиз кунгабоқар эса унга томон бўй чўзарди. Уни какралар ўраб олган, бироқ кунгабоқар бўш келмай кўкка интилар, сариқ гулли бошларини мағрур кўтариб, қуёш нурини симирарди. Мана, ариқнинг арава ўтган жойидан — ғилдираклар изидан сув жимирлаб оқмоқда. Сув ўртасида кўкариб турган бинафшаранг ялпиздан атрофга муаттар ҳид тараларди.

«Қани энди рассом бўлсаму мусаффо гўзал тонгни, кўк билан ўпишган азамат тоғларни, шудринг қўнган кўм-кўк бедазорни, ариқ бўйидаги бир туп кунгабоқарни суратга солсам!»

Бироқ хирмонга келишим билан бу ширин хаёлларимдан асар ҳам қолмай, кўнглим ғаш бўлди. Афтидан, Жамила ўтган кечаси ухламай чиққан бўлса керак, кўзлари киртайиб, қовоғидан қор ёғиб турарди. Менга у ҳеч нарса демади, қайрилиб қарамади ҳам. Хирмонга бригадир Урозмат келиб, энди отидан тушаётганида, Жамила унинг ёнига борди-да, саломалик ҳам қилмай, томдан тараша тушгандек гапириб қолди:

— Аравангизни олинг! Қаёққа юборсаларинг ҳам майли, лекин станцияга ғалла ташимайман!

— Ие, сенга нима бўлди, Жамилахон, жин тегдими? — деди Урозмат ҳазиллашиб.

— Жим теккани йўғу, лекин бормайман дедимми, бормайман.

Урозматнинг жаҳли чиқди:

— Бу гапингни қўй, ғалла ташийсан, вассалом! — деди у қўлтиқтаёғини ерга дўқ эткизиб уриб.— Агар биров хафа қилган бўлса, айт, мана шу таёғим билан гарданига бир туширай. Бўлмаса, ишингга жўна. Ғалла менга эмас, фронтга керак, эринг ҳам фронтдаку.— Бригадир жаҳл билан шартта бурилди-да, тез-тез одимлаб кетди.

Жамила ғинг деёлмай, қўлидаги қамчини ўйнатиб, айбдор одамдек, қизарганича туриб қолди. Бериги ёқда турган Дониёрни кўрди-ю, сир бой бермай, оғир хўрсиниб қўйди. Дониёр ҳамма гапни эшитди-ю, лекин сездирмади. У тескари қараганча хомут ипларини қаттиқ тортиб боғлай бошлади. Жамила ҳам хирмон ўртасида бирпас турди-да, сўнг: «Э, нима бўлса бўлар», дегандек қўл силтаб араваси томон кетди.

Уша кунни биз овулга ҳар кунгидан барвақт қайт-

дик. Чунки бораётганда ҳам, келаётганда ҳам Дониёр отларини зовталаб ҳайдаб борди. Жамила ғамгин, гапирмас эди. Мен қақраган бийдай далани кўриб кўзларимга ишонмасдим: ахир куни кеча у худди афсоналарда тасвирлангандек гуллаб-яшнаб турганди-ку... Кечаги ажойиб манзара, Дониёр билан Жамиланинг аравада ёнма-ён ўтирганлари сира кўз ўнгимдан кетмас эди. Гўё ҳаётнинг энг гўзал бир лавҳасини қўлимда ушлаб тургандек бўлардим. Уша ажиб бир лавҳа бутун фикр-ёдимни банд қилган эди. Уйлаган мақсадимга етмагунимча жоним тинчлик топмайдигандек эди. Хирмондаги ҳисобчининг бир варақ қалин қоғозини ўғрилаб олиб, ғарам орқасига яшириб, ғалла совурадиган курак устига қўйганимда юрагим чиқиб кетаётгандек дукиллаб бўғзимга тикилди. Отам мени биринчи марта от устига мингизгандаги каби «Бисмилло!» дедим-да, қаламни қоғозга теккизим. Ана-мана дегунча Дониёрнинг қиёфасини қоғозга чиза бошладим. Лекин бу ҳали мукамал бўлмаган, шунчаки ўргамчикка чизилган сурат эди. Лекин Дониёрнинг қомати ўзига анча ўхшай бошлаганида бошим кўкларга етиб, қаердалигимни, нима иш қилаётганимни ҳам унутиб қўйдим. Уша август туни, ястаниб ётган бепоён дала қоғоз бетида жилолангандек, Дониёрнинг дилрабо куйи ҳозир ҳам қулоғим остида жаранглаб тургандек бўлди. Кўз ўнгимда солдатча кўйлагининг ёқаси очиқ Дониёр билан унинг елкасига бош қўйган Жамила гавдаланди. Бу менинг умримда биринчи марта чизган мустақил суратим эди! Мана арава, мана ёнма-ён ўтиришган Дониёр билан Жамила, мана, бўш ташлаб қўйилган тизгинлар, мана, қоронғида сағриси зўрға кўриниб йўртиб бораётган отлар, ундан нарида бийдай дала, узоқ-узоқларда юлдузлар милтиллайди... Ишга шунчалик берилиб кетибманки, кимнингдир тепамга келиб жаҳл билан қичқирганидан ҳушимга келдим. Қарасам, Жамила экан:

— Нима бало, кар бўлиб қолдингми?

У мени излаб юрган экан, шошганимдан суратимни беркитишга ҳам улгуролмай қолдим.

— Буғдойни аллақачон юклаб бўлдик, бир соатдан бери қичқирамиз-а, овозинг чиқса-чи!... Қўлингдани нима? — деб Жамила суратни мендан тортиб олди ва: «Бу нима қилиқ!» — деб авзойи бузилиб, қоғозга термилганича қолди.

Ушанда хижолатдан жуда мулзам бўлдим. Жамил

ла суратга узоқ тикилиб турди-да, кейин ёшланган кўзлари билан менга маъюс боқиб:

— Шунини менга бергин-а, кичкина бола! — деди у секингина.— Сендан менга ёдгор...

Жамила сурат солинган қоғозни икки буклаб қўйнига солиб қўйди.

Биз йўлга чиқиб, овулдан анча узоқлашиб кетгунча ўзимга кела олмадим. Қалбимни шу қадар тўлқинлантирган ўша лавҳани чиндан ҳам қоғозда акс эттира олдимми ёки бу бир туш — хаёлми, деб гумонсирадим. Лекин шундай бўлса ҳам қалбимнинг чуқур бир жойида чизган суратимдан фахрланиш ҳисси уйғониб, юрагим севинчдан тўлиб-тошар, яқинда бўёқ топсам, жуда кўп суратлар чизиб, мактабга илиб қўярдим, деган ширин хаёллар мени маст қиларди. Энди билсам, бу болаликка хос бир фазилат экан. Мен ўз хаёлларим билан банд бўлиб, жуда тез кетаётганимизни ҳам пайқабман. Чунки олдинда бораётган Дониёрдан орқада қолмайлик деб Жамила отларга устмауст қамчи урарди. Кейинги пайтларда Дониёр аравасини ҳар қачонгидан ҳам тез ҳайдайдиган бўлиб қолганди.

Жамила Дониёр билан ёнма-ён борарди. У гоҳ ўннга, гоҳ сўлга қарар, баъзан эса бирон айб иш қилиб қўйгандек аянчли жилмайиб турарди. Буни кўриб мен ҳам жилмаярдим ва: «Чизган суратим янгамга ёқди шекилли, хафалиги тарқаб, кўнгли ёзилди. Жамила Дониёрга ашула айт деса, у албатта айтиб беради... Демак, бугун Дониёрнинг ашуласини маза қилиб тинглар эканман-да... Эҳ, тезроқ айта қолса экан», деган ўй кўнглимдан кечарди!

Бу сафар биз станцияга анча барвақт етиб келдик, лекин отларимиз қора терга тушиб кетган эди. Тарози ҳам бўш экан, Дониёр аравадан туша солиб, қопларни таший бошлади. Унинг бунча шошиб-пишиб ишлашига, индамай тумшайиб юрганига ҳайрон эдик. Поездлар ўтганда, Дониёр тўхтаб қолиб, уларнинг орқасидан узоқ вақт қараб турар, негадир чуқур ўйланиб қоларди. Жамила ҳам гўё унинг кўнглидагини билмоқчи бўлгандек Дониёр боққан томонга қаради. Жамила аравасининг ёнига бориб Дониёрни чақирди:

— Бери кел-чи, Дониёр, қашқа отнинг тақаси тушай деб турибди, шунини юлиб ташлагин.

Дониёр отнинг туёғини тиззалари орасига қисиб,

тақани юлиб олиб, қаддини ростлаётганида Жамила секин шивирлади:

— Нима, ҳеч нарса ни тушунмайсанми дейман? Ё мендан бошқа қиз-жувон қуриб қолганми.

Дониёр қиё боқди-ю, лекин ҳеч нарса демади.

— Нима, менга осон деб ўйлайсанми? — деди Жамила хўрсиниб.

Дониёр Жамилага меҳр билан боқиб, алланима деди-ю, лекин мен эшитмай қолдим, чунки юганидан ушлаб турган отим бошини силтаб пишқириб юборди. Дониёр нимадандир мамнун бўлгандек қўлидаги тақачи силтаб, ўз араваси томон кетди. Мен унга қараб, наҳотки унинг юраги Жамиланинг ҳалиги сўзларидан таскин тўпдэ экан, деб ҳайрон бўлардим. Ахир «Менга осон деб ўйлайсанми?» — деган сўзинини нимасига хурсанд бўлади?

Биз қопларни ташиб бўлиб, энди овулга қайтмоқчи бўлиб турганимизда, ҳоелига эгнига ёнжимланган эски ширелё кийган, елкасига халта илиб олган бир ориқ ярадор солдат кириб келди. Ундан сал олдин станцияга бир эшелон келиб тўхтаган эди. Ҳалиги солдат чор-атрофга аланг-жаламг қаради-да:

— Гуркуров овулидан ким бор?! — деб диққирди. Бу ким бўлдийкин, деб ўйладим-да:

— Мен Гуркуровдан бўламан,— дедим.

Солдат қувониб кетди-да:

— Кимнинг боласисан, укажон? — деб сўраб олдимга кетмоқчи бўлган эди, бирдан Жамилага кўзи тушиб, турган жойида донг қотиб қолди.

— Кариммисан? — деди Жамила шодланиб.

— Вой, Жамила, сингилжоним! — деб солдат Жамиланинг ёнига югуриб бориб, у билан қўш қўллаб кўриша кетди.

Бу келган йигит Жамиланинг узоқ қариндоши, ҳамқишлоғи экан.

— Буни қара, худди билгандек шу ёққа қайрилибман-а! — деди у ҳаяжон билан,— Содиқнинг ёнидан чиққанимга атиги беш кун бўлди, госпиталда у билан бирга ётдик, худо хоҳласа, у ҳам бир-икки ойда келиб қолади. Мен келаётганимда хотинингга хат ёзиб бер, ўз қўлим билан топширай деб хат ёздириб олгандим... Жуда яхши қилган эканман-да, мана омонатингни ол! — деб хурсанд бўлиб, солдат шинелининг ичидан учбурчак хатни олиб, Жамилага узатди. Жамила хатни шоша-пиша олди-да, қувонганиданми ё уялганиданми,

аввалига қизариб, сўнгра ранги қув ўчиб, индамай Дониёрга кўз қирини ташлади. У бояги хирмондагидек оёқларини кериб, аравасининг ёнида ёлғиз тураркан, Жамилага маъюс боқарди. Бу орада ҳар томондан югуриб келишган кишилар солдатни ўраб олиб, баъзиси қариндош, баъзиси ҳамқишлоқ чиқиб, ҳол-аҳвол сўрашиб қолишди. Жамила ўз ҳамқишлоғига миннатдорчилик билдиришга улгурмаган ҳам эдики, Дониёр унинг ёнидан аравасини тақир-туқур қилиб ўтди-да, чанг-тўзон кўтариб йўлга тушди. Кишилар унинг орқасидан:

— Нима бало, уни жин урдими? Эси жойидами ўзи? — деб қичқириб қолишди.

Солдатни ҳам таниш-билишлари олиб кетишди шекилли, ҳовлида янгам иккаламиздан бошқа ҳеч ким қолмабди. Биз Дониёрнинг араваси кўздан ғойиб бўлгунча, олисда кўтарилаётган чангга қараб турдик.

— Юр, янга, уйга кетайлик, — дедим мен.

— Ўзинг кетавер! — деди Жамила.

Ана шундай қилиб, биз биринчи марта алоҳида-алоҳида кетдик.

Ҳавонинг димлигидан нафас олиш қийин эди. Ердан кўтарилган ҳарорат лабларимни қавартириб, томоғимни қуритиб юборди. Жазирама қуёш нури эрталабдан куйдириб, қовжиратиб ётган ер энди шўрхок туз билан қопланиб, аста-секин совиётгандек бўларди. Қуёш шўрхок ердан кўтарилаётган сароб сингари парда ичида уфқ сари чўкиб борарди.

Узоқда, уфқ тепасида қизил-сур булутлар йиғила бошлади. Баъзан кучли гармсел эсиб, отларнинг тумшуқларига чанг аралаш оқиш шўрхокларни келтириб урар ҳамда уларнинг чанг босган ёл ва думларини юлқиб, йўл бўйидаги эрманларни учириб кетарди.

«Ёмғир ёғади шекилли», деб ўйладим. Шунда ёлғизлик дарди ичимни ўртаб, алланимадан қўрққандек отларни жадал ҳайдаб кетдим. Менгина эмас, ҳатто узун оёқли тувалоқ қушлар ҳам бир нарсадан чўчигандек қамишзорлар орасига кириб яширинишди. Шамол жазирама иссиқдан қовжираган қариқиз япроқларини аллақаерлардандир йўл устига учириб келарди. Биз томонларда бундай ўсимликлар ўсмайди. Чамамда, бу япроқлар қозоқ чўлларидан учиб келган бўлса керак. Теварак-атрофда қимирлаган жон йўқ. Дониёр ҳам кўринмайди, орқада қолган Жамиладан ҳам дарак йўқ. Қуёшнинг охириги нури ҳам сўнди.

Толиққан дала ҳам мудраб уйқуга кетди.

Мен хирмонга қош қорайганда етиб келдим. У ер тинч, ғир этган шабада йўқ. Дониёрни чақирган өдим, қоровул жавоб берди.

— У сойга кетди, нима ишинг бор эди? — деди-да, сўнгра бир ютиниб олиб, ўзича минғиллади.— Ҳавонинг димлигини-чи, ҳамма уй-уйига кетишди. Шамол бўлмаса, хирмонда иш бўлармиди...

Отларни бедазорга тушовлаб, сойга бурилдим. Дониёр одатдагидек тик тушган жар тепасида тиззасини қучоқлаб, бошини қуйи солганча жар остида сувнинг шовуллаб оқишига қулоқ солиб ўтирарди. Унинг музтар бўлиб ўтириши юрагимни эзиб юборди. Дониёрнинг ёнига бориб, уни маҳкам қучоқлаб, тасалли бермоқчи, илиқ сўзлар билан кўнглини кўтармоқчи бўлдим. Лекин нима ҳам дея олардим, уни қандай юпатаман ахир. Анчагача иккиланиб турдим-да, сўнгра хирмонга қайтиб кетдим.

Ушандан кейин ғарам устида ётиб анча вақтгача ухлай олмай, осмонни қоплаб келаётган булутларга қараб хаёл суриб кетдим. «Инсон ҳаёти нега бунчалик мураккаб, сира тушуниб бўлмайди-я». Жамиланинг, бўлса ҳамон дараги йўқ. Нега бунча ҳаяллади экан, қаерларда юрганикин, деб араванинг ғилдирак товушларини эшитишга зор бўлиб қулоқ солиб ётдим. Қаттиқ чарчаган бўлсам ҳам сира уйқум келмади. Тоғлар тепасидаги булутлар орасидан яшин ялт-юлт этиб чақарди.

Дониёр келганда ҳали уйғоқ эдим. У нима қиларини билмай, қайта-қайта йўлга қараб, хирмонда бир оз айланиб юрди-да, сўнгра ёнимга келиб, ўзини юзтубан отди.

«Энди у овулда қолмайди, бошини олиб кетса керак», деб ўйлардим. Лекин бечора қаерга ҳам борарди? Бошпанасиз бир мусофир кимга ҳам керак? Бечорага қийин бўлди-да, энди нима қилар экан?

Энди кўзим илинган экан, хирмон томондан арава товуши эшитилди. «Жамила бўлса керак», деб ўйлادим уйқу аралаш.

Қанча ухлаганимни билмайман, бир вақт нақ қулоғим тагида шитирлаган товуш эшитилиб, биров келаётгандек бўлди. Қанот серпигандек қандайдир бир совуқ нарса белимни силаб ўтди. Кўзимни очсам, Жамила экан. Чўмилиб келган бўлса керак, кўйлагини ҳам ҳўллаб олибди, шунинг учун ҳам ёнимдан ўтаётганида салқин шабада эсгандек бўлди. Жамила

тўхтаб қолди-да, уёқ-буёққа аланглаб, Дониёрнинг бош томонига ўтирди.

— Дониёр, мана мен ўзим келдим! — деди у секин шивирлаб.

Атроф жимжит, осмонни гумбурлатиб яшин чақнади.

— Хафа бўлдингми? Қаттиқ хафа бўлдингми?

Яна жимлик чўкди, қирғоқдан тупроқнинг сувга «шўлп» этиб тушгани эшитилди.

— Лекин менинг айбим нима? Сенда ҳам гуноҳ йўқ.

Тоғлар устида яшин гумбурлади. Жамила чўчиб ялт этиб қараганида, яшин унинг юзини ёритиб юборди. Жамила атрофга бир қаради-да, ўзини Дониёр кўксига ташлади, унинг елкаси Дониёрнинг бақувват қўллари остида дир-дир учарди. Жамила ҳам ғарамга чўзилиб Дониёр билан ёнма-ён ётди.

Кучли шамол сомонни кўкка совуриб, хирмон четида қийшайиб турган ўтовни ялаб ўтди-да, қуюн бўлиб осмонга кўтарилди. Чақмоқ булутлар орасида кўкимтир из қилдириб, қарағай сингандек қасира-қусур қилиб ҳаммаёқни ларзага солди. Аъзойи баданим титраб, ҳам қўрқиб, ҳам қувониб кетдим. Момақалди-роқ, ёзнинг охирги момақалди-роғи ёпирилиб келар, илк нафаси димоққа уриларди. Энди Жамилани ҳеч қандай куч тўсолмасди. У Дониёрга секин шивирлади:

— Чиндан ҳам гумонсирадингми, наҳотки, мен сени унга алмаштираман! У мени ҳеч қачон севган эмас, севмайди ҳам! Майли, ким нима деса деяверсин, лекин мен сеникинман! Ёлғизим, азизим, мен сени ҳеч кимга бермайман. Мен сени кўпдан бери севаман. Ғойибона ошиқ бўлиб келишингни интизорлик билан кўзим тўрт бўлиб кутгандим. Кутганлигимни билгандек, мана, сен ҳам мени излаб келдинг.

Жарлик орқасидаги сой қирғоқларидан ивиб, сувга қулаб тушаётган тупроқ чақмоқ ёруғида кўриниб турарди. Дастлабки йирик ёмғир томчилари сомон устига шитирлаб ёға бошлади.

— Жамилам, жонгинам, севгилим, Жамилахон! — деб Дониёр қирғизча ва қозоқча энг нафис сўзлар билан ўз маъшуқасини эркалатарди, — мен ҳам сени кўпдан бери севиб юрардим. Умримда кўрмаган бўлсам ҳам оқопларда ётиб сени ўйлардим. Севган ёрим Ватанимда эканлигини билардим. Бу сен экансан, Жамилам!

— Шунқорим, мард лочиним! Буёққа қара-чи, кўзларингга тўйиб боқай!

Ёмғир шаррос қуйиб берди. Қора уй тепасига ёпилган наMATлар худди қанот қоққан қушдек шамолда учиб кетди. Гоҳ қиялаб, гоҳ тик қуйган жала ерни орзиқиб кутгандек устма-уст ўпарди. Кетма-кет момақалди роқ гумбирлаб, бутун осмон қаърини тилиб ўтгандек бўларди. Узоқ-узоқлардаги тоғлар баҳор лолаларидек қизариб кўринарди.

Ёмғир кучая борди. Мен бўлсам, сомонга кўмилиб олиб, юрагимнинг дук-дук уришини сезиб ётардим. Мен ниҳоятда бахтиёр эдим! Ўзимни узоқ касалликдан кейин биринчи марта кўчага чиққан одамдек ҳис этиб, ҳар бир нарсага суқланиб қарар, гўё ҳаёт лаззатини энди билаётгандек эдим.

Ёғин ҳам, чақмоқларнинг ёруғи ҳам сомон остида ётган жойимга етиб борарди, лекин мен ўзимни жуда яхши ҳис этардим, уйқуга кетар эканман, ўзимча кулимсираб қўярдим. Қулоғимга чалинган шарпанич нималигини билмасдим. Бу Жамила билан Дониёрнинг шивирлашими ё бўлмаса, тинаётган ёмғирнинг сомонга шитирлаб туш ишими?

«Мана энди ёмғир тинмайди, ҳадемай куз ҳам киради!» дердим ўзимга-ўзим. Нам сомон билан эрман ҳиди димоққа уриб, куздан дарак берарди.

Лекин бу кузда бизни нималар кутаётгани ҳақида ўйламабман.

* * *

Уша кузда мен икки йиллик танаффусдан кейин яна мактабга қатнай бошладим. Дарсдан бўш вақтларимда кўпинча ҳалиги сой бўйидаги жар тепасига бориб ўтирардим. Хирмон ҳувиллаб бўшаб қолган эди. Бу ерда мен мактабдан олган бўёқлар билан ўзимнинг дастлабки этюдларимни чиздим. Чизган суратчаларимдан ўзимнинг ҳам кўнглим тўлмас эди. «Бўёқларимнинг мазаси йўқ. Қани энди чинакам, асл бўёқлар бўлса!» — деб ўйлардим ичимда. Яхши бўёқларнинг қандай бўлишини билмасдим ҳам. Рассомлар ишлатадиган мойбўёқларни фақат кейинги вақтлардагина кўришга муяссар бўлдим.

Бўёқ ўз йўли билану, лекин муаллимларнинг гапида ҳам жон борга ўхшарди: рассом бўлиш учун ўқиш керак. Бу гап тўғрилигини билиб турсам ҳам ўқишимга сира кўзим етмасди.

Ўқиш қаёқда дейсиз, акаларим дом-дараксиз кетган бўлса, мен икки уйнинг ёлғизгина дастёри бўлсам, ўқишга юборишармиди. Шунинг учун ўқиш тўғрисида оғиз ҳам очмасдим. Лекин ўқишни қўмсаб, боролмаслигимга ич-ичимдан ачинардим, бунинг устига, бу йил кузнинг бу қадар кўркам келишини айтмайсизми!

Қўлингдан келса, ўтирсангу чизсанг, ажойиб сурат чиқарди-да.

Гуркуровнинг суви камайиб, қозондек-қозондек тошлар туртиб чиқиб, уларнинг усти ям-яшил, сап-сарик йўсин билан қопланганди. Эрталабки изғириндан яланғоч толларнинг нозик таналари қизариб кетганди, бироқ теракларнинг сап-сарик япроқлари ҳали тўкилмаган эди.

Йилқичиларнинг ёзи билан ўт ёқилавериб тутундан қорайиб кетган ўтовлари катта сойнинг у ер-бу ерида кўзга ташланарди. Ўтовдан буралиб-буралиб чиқаётган кўк тутун худди тўй-тўйлаган хотинлардек овулма-овул сузиб юришарди. Тойчоқлар атрофга ёйилиб кетган оналарини қидиришиб, зўр бериб кишнашарди. Энди тойчоқларнинг кишнагани кишнаган. Чунки бияларни то баҳоргача уярда сақлаш қийин. Тоғлардан қайтган моллар ҳосили йиғиб олинган далаларда подапода бўлиб юришарди. Дашт саҳни туёқ изидан илма-тешик бўлиб кетган эди.

Бу йил ҳам куз кузлигини қилди: ҳаммаёқни тўзитиб изғирин шамол қўзғалди ва осмоннинг авзойи бузилиб, қор аралаш ёмғир ёға бошлади. Бир ҳафта сурункасига ёққан ёмғир бир кун сал тиниши билан мен Гуркуров томонга қараб жўнадим. Тошлоқдаги бир туп тоғ четани қип-қизил чўғдек ёниб, «мени суратга ол», дегандек бўй чўзиб турарди.

Мен сой бўйидаги буталар орасида сурат чизиб ўтирганимда қош қорайиб қолган эди. Бир вақт бошимни кўтариб қарасам, нариги соҳилда икки киши турибди, дарёнинг саёз жойидан кечиб ўтишган бўлса керак. Уларнинг Дониёр билан Жамила эканини дарров танидим. Мен уларнинг жиддий ва ташвишли юзидан кўзимни уза олмай тикилиб турдим. Дониёр ҳар галгидек дадил қадам ташлар, юрган сайин шинелининг бари оҳори тўкилган солдатча этигининг қўнжларига шартиллаб тегарди. Жамила бўлса эғнига бозорга борганда киядиган парча-парча қизил гулли кўйлагини, чийбахмал чопонини кийиб, бошига оқ жун рўмолини ўраб олганди. Бир қўлига тугунча кўтариб, иккинчи қўли

билан Дониёрнинг халтасидан ушлаб бормоқда. Улар йўл-йўлакай нималар тўғрисидадир ўзаро гапиришиб боришарди.

Уларнинг овулимизни ташлаб, қаёққадир кетишаётганини сезиб, юрагим «жиз» этиб кетди.

Мана, улар жарликдан ўтиб, қамишзор оралаб кетиб борарди. Мен бўлсам, худди бир нарчасини йўқотган кишидек уларнинг орқасидан қараб, нима қиларимни билмай қолдим. Қичқирайин десам, нафасим сиқилиб, овозим чиқмасди.

Қуёш тоғлар ёқалаб сузиб бораётган булутларга қизғиш нурларини сўнгги бор сочди, атрофни қоронғилик қоплай бошлади.

Дониёр билан Жамила орқа-олдиларига қарамай, темир йўл разъездини кўзлаб тез одимлаб боришмоқда. Бора-бора уларнинг қоралари узоқлашиб, бир оздан кейин қамишзор орасига кириб, бутунлай ғойиб бўлди.

Ана ўшандагина мен ўзимга келиб, орқаларидан овозимнинг борича:

— Жамила-а-а-а! — деб қичқирдим.

Дала устида анча вақтгача: «а-а-а» деан акс садо эшитилиб, бир оздан сўнг тинар эди.

Яна бир марта жаҳл билан:

— Жамила-а-а-а! — деб қичқирдим-да, сўнг уларнинг орқасидан югуриб қолдим. Сувни сув демай, оёқ-яланг, бошяланг, уларнинг орқасидан қувиб борардим, уст-бошим жиққа ҳўл бўлганди. Шунга қарамай, яна тезроқ чопа бошладим. Бирдан оёғим нимагадир чалиниб кетди-да, юзтубан йиқилдим. Бошимни кўтармай, икки қўлим орасига олиб, ўксиб-ўксиб йиғлаб юбордим. Кўзёшларимдан намланган майин тупроқ қўлимни, бетимни музлатиб ғира-шира қоронғилик кўнглимга гулгула солгандек, ўпкам қисилиб, аччиқ-аччиқ йиғладим, қамишлар гўё менинг қайғу-ҳасратимга ҳамдард бўлгандек тинмай шитирлашар эди.

— Жамила! Жамила! — дердим мен ўпкамни босолмай пиқ-пиқ йиғлаб. Мен энг яқин, энг азиз одамларим билан хайрлашар эдим. Мана ҳозиргина ерда ётиб, ўзим ҳам Жамилани севиб қолганлигимни тусундим. Бу менинг илк, болаликдаги севгим эди.

Юзимни кўз ёшидан ҳўл бўлиб кетган енгимга артиб, яна анчагача йиғлаб ўтирдим. Мен фақат Жамилалар билангина эмас, балки ўзимнинг болалик даврим билан ҳам хайрлашар эдим.

Қоронғида тимирскиланиб уйга келганимда ҳовлимизда шовқин-сурон авжида эди; ит эгасини танимасди. Кимдир отга эгар урарди. Безори Усмон бўлса, ҳар кунгидек маст, отини гижинглатиб, овозининг борича бақирарди:

— Айтмаганмидим, мана оқибати нима бўлди. Йўлчибой ота шармандайи шармисор бўлди. Қани кетдик, бу саёқ ит, чала қозоқни ушлаб бўйнини узмасам, отимни бошқа қўяман. Ун йилга кесилсам, кесиламану, лекин ҳар қандай ялангоёқнинг хотинларимизни олиб кетишига йўл қўймайман. Қани кетдик, йигитлар! Қаерга ҳам борарди дейсан?

Улар қайси томонга кетишаркин деган фикр хаёлимдан ўтди-ю, юрагим шув этиб, аъзойи баданим музлаб кетди. Нима қиларимни билмай, отлиқларнинг орқасидан мен ҳам овул чеккасигача югуриб бордим-да, уларнинг разъезд томонга эмас, станцияга олиб борадиган катта йўл томонга қараб бурилиб кетганларини кўриб, кўнглим ўрнига тушди. Сўнгра уйга қайтиб келдим-да, йиғлаганимни ҳеч ким билмасин, деб отамнинг тўнига ўралиб ётдим.

Овулда ҳар хил миш-миш гаплар тарқалди. Ҳамма хотинлар Жамилани қоралашарди:

— Аҳмоқ-да! Ақли бўлса туз ичган жойга туфлаб, санқиб юрган бир мусофирга эргашиб кетармиди.

— Шунисига куяман-да! Унинг нимасига қизиқди экан дейман-да! Эски шинели билан тешик этигидан бўлак ҳеч балоси йўқ эди-ку!

— Қўтон-қўтон қўйи бормиди! Уйи йўқ, жойи йўқ насл-насаби бетайин бир дайди-да! Майли, уволи ўзига, ҳали аттанг дейди... Бу танноз хотиннинг ҳолини ўшанда кўрармиз.

— Тавба, Содиқдан ортиқ эрни топиб бўпти.

— Қайнонасини айтмайсанми, қайнонаси-чи? Бундай ювош қайнонани қаердан топади! Ўзига-ўзи қилди жувонмарг, майли!

Бурунги янгамни, Жамилани қораламай, унинг қилмишини тўғри деб топган ёлғиз мен бўлсам керак. Дониёрнинг эски шинели билан тешик этигидан бошқа ҳеч нарсаси бўлмаса ҳам, лекин унинг маънавий бой, қалби юксак одамлигини мен билмаганда ким билади. Жамила Дониёрнинг этагини ушлаб кетиб, ўз бахтини топтади, деган гапларга ишониш уёқда турсин, аксинча, мен, у ўз бахтини энди топди, деб ишонардим. Фақат ойимга ачинардим, холос. Жамила билан бирга

унинг бутун куч-қуввати кетгандек. Ойим ғамгин бўлиб, ўзини анча олдириб, қадди букилиб қолди. Оҳ, бечора ойим! Ҳаёт оқими баъзида эскилик илдизига шафқатсиз болта уриб, янги бахт сари интилишини ойим тушунмаса керак-да. Агар бўрон азим чинорни таг-томири билан қўпориб ташласа, у қайтиб қаддини ростлаёлмайди... Ойимнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан унинг олдинги куч-қуввати қолмаганлиги сезилиб турарди. Илгарилари у ҳеч кимдан игнага ип ўтказиб беришни илтимос қилмас, қарилик ғурури бунга йўл қўймас эди. Бир куни уйга кириб келсам, ойим игнанинг кўзини тополмай, қийналиб йиғлаб ўтирибди.

— Ма, ипни ўтказиб бер-чи! — деди у қалтираган қўллари билан игна ва ипни менга узатиб. Сўнгра оғир хўрсинди-да, кўз ёшларини артиб, ўзича минғирлади: — Э-э, шўрлик келиним, кўра-била туриб ўзингни ўтга ташладинг-а. Уйимизнинг тўри сеники, еганинг олдингда, емаганинг кетингда эди... Ўзингни-ўзинг жувонмарг қилдинг... Бизни доғда қолдириб кетдинг... Нега кетдинг? Уйимизда нима камчилик кўрдинг... Шўрлик Жамила...

Ойимнинг шундай муңгайиб ўтирганини кўриб, ўзимни тутолмай, беихтиёр: «Йўқ, ойи, у шўрлик эмас!» — деб қичқириб юборгим келди-ю, лекин ўзимни босдим. Ойимни маҳкам қучоқлаб, Дониёрнинг кимлигини, уни жонимдан азиз кўришимни айтиб, йиғлаб юборишимга оз қолди. Лекин бу сўзларни айтишга тилим борармиди. Бу гапим билан ойимни бир умрга хафа қилган бўлардим.

Лекин барибир бу бегуноҳ «қилмишларим» сир бўлиб қолмади.

Орадан кўп ўтмай Содиқ акам армиядан қайтиб келди. Ростдан айтганда, у кўринишда унчалик сир бой бермаса ҳам, лекин номусдан қаттиқ куюниб, жиғибийрон бўлиб юрди, Усмонлар билан ичишиб қолгудек бўлса:

— Кетган бўлса садқайи сар! Сарсон-саргардон бўлиб юриб, охири бир кун очидан ўлади-кетади. Хотинман деганинг тўлиб ётибди, чертиб-чертиб олиш мумкин. Олтин бошли хотиндан бақа бошли эр яхши! — дерди жаҳл билан.

— Гапинг-ку тўғри-я,— деб жавоб қайтарди Усмон.— Афсуски, ўшанда қўлимга тушмади-да, унисининг ичак-чавоғини ағдариб, бунисининг сочларидан отга боғлаб судратардим. Эҳтимол, улар жанубда, пах-

та далаларида ё бўлмаса, қозоқ ерларида тентиб юришгандир. Саёқлик Дониёрга касб бўлиб қолган. Шуниси-га доғманки, буни ҳеч ким билмай, ҳеч ким сезмай қолган-а, қандай бўлганига кишининг сира ақли етмайди-я... Бу ишнинг ҳаммасини ўша қанжиқнинг ўзи қилган, исини ҳам чиқармади-я, лаънати, бўлмаса мен уни нақ!..

Бундай гапларни эшитганимда қоним қайнаб, муштаримни қисардим. Кучим етса, ўша Усмоннинг башарасига туфлаб: «Пичан ўроғида адабингни бергани эсингдан чиқибди-да... Энг ярамас, энг разил одам сенсан-ку!» — деган бўлардим.

Бир кунни уйда мактаб деворий газетасига сурат чизиб ўтирган эдим, ойим ҳам печка олдида чўққайиб ўт ёқиб ўтирарди, бехосдан эшик очилиб, уйга ранги кўкариб, ғазабидан кўзларига қон тўлган Содиқ акам кириб келди. У менинг устимга ёпирилиб келаётганда, елкасига ташлаб олган шинели тушиб кетди.

— Бун сен чиздингми? — деб сўради у бир варақ қоғозни тумшуғимга тиқиб. Қороздаги суратни кўриб юрагим орқамга тортиб кетди: бу ўша хирмонда ўтириб қаламда чизган Дониёр билан Жамиланинг сурати эди. Суратга кўзим тушиши билан гўё улар менга қараб туришгандек бўлди. «Қизиқ, Жамила бун нега ташлаб кетдийки? Уни бир ерга яшириб қўйгану кейин эсидан чиқариб кетган бўлса керак!» — деб ўйладим ичимда.

— Ҳа, мен чизган эдим! — дедим.

— Бу-чи, бу ким ўзи?

— Дониёр.

— Э, аблаҳ, сотқин! — деб ўшқирди Содиқ акам менга ва суратни майда-майда қилиб йиртди-да, оёғи остига олиб топтаб, кейин эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди.

Уй ичига оғир жимлик чўқди.

— Сен бун билармидинг? — деб сўради ойим бир маҳал.

— Ҳа, билардим.

Ойим печкага ўт ёқиб ўтириб, менга шундай таъна ва ҳайрат назари билан қарадики, мен нима қилишимни билмай, бош бармоғимни узиб олгудек бўлиб:

— Мен уларнинг суратини яна чизаман! — дедим.

Ойим гинг демай бошини маъюсгина чайқаб, ерга боқди.

Ерда сочилиб ётган суратга қараб, ичимни ўтдек

ўртаётган хўрликка ҳеч чидай олмадим. Майли, мен оиламиз, уруғимиз учун «сотқин» бўлайин, бироқ мен одамгарчиликка, ҳақиқатга, ҳаёт ҳақиқатига хиёнат қилганим йўқ, аксинча, адолат тарафдори бўлдим. Менинг кўнглим соф, ниятим холис эканлигини ҳеч ким билган эмас, буни одамларга ҳам айтиб бўлмайди, бошқалар тугул, ҳатто оийм ҳам буни тушунмас эди, албатта.

Оийм индамай ўтираверди. Изза бўлганимдан кўзларимга ёш келди, йиртиб ташланган сурат парчалари гўё жонлидай ерда айланиб юрарди. Дониёр билан Жамиланинг ёрқин қиёфаси сира кўз ўнгимдан кетмас, Дониёрнинг ўша август кечаси айтган оромбахш қўшиқларини яна эшитаётгандек бўлардим. Уларнинг овулдан кетганларини эслаганимда, ғайратга тўлиб мен ҳам улар каби ўз истиқболим йўлида қийин сарфарга отланишга қатъий бел боғладим.

— Мен ўқишга кетаман! — дедим оиймга. — Рассом бўлгим келади, рассомлик ўқишига бораман, отамга ҳам айтиб қўйинг...

Мен, ҳозир оийм урушда ҳалок бўлган акаларимни эслаб, фарёд кўтариб йиғласа керак, деб ўйлаган эдим. Лекин бахтимга оийм йиғлагани йўғу фақат ғамгин, эшитилар-эшитилмас қилиб гапирди.

— Майли, ўзинг биласан, борсанг бора қол... Учирма қанот бўлганларингдан кейин гапимизга кирармидиларинг, ҳар қайсинг ўз билганларингни қиласизлар. Биз нимани биламиз, балки сизларнинг билганларинг тўғридир, балки жуда катта одам бўлиб кетарсанлар... Ҳозир замон ўзи шунақа-ку. Майли, боравер... Эҳтимол, ўша ёқларга борганингдан кейин сураткашлик яхши касб эмаслигини ўзинг тушуниб оларсан... Уйингни, ота-онангни унутма, насиҳатим шу...

Шу кундан бошлаб кичик уй ўз-ўзидан бўлиниб кетди. Ҳадемай мен ҳам ўқишга жўнадим.

Рассомлик мактабини битириб, ўз маҳоратимни ошириш учун яна Ленинград академиясига ўқишга борганимда, ўз диплом ишимни топширдим. Бу диплом иши — кўпдан бери орзу қилиб, юрагимда сақлаб юрган суратим эди.

Албатта, сизлар бу суратда Дониёр билан Жамила тасвирланганини дарров фаҳмлагандирсизлар. Улар даладаги ёлғизоёқ йўлдан ёнма-ён кетишар эди. Дониёрнинг шинели шамолда елпиниб, юзида севинч балқиган Жамила унинг халтасидан ушлаб олганди.

Уларнинг олдида Дониёр куйлаган поёнсиз, ёруғ, кенг дала ястаниб ётарди. Ҳозир оламда Жамила билан Дониёрдан бахтли одам бўлмаса керак!

Тўғри, суратимни ҳар томонлама мукамал, беками-кўст ишланган деб айтолмайман, ахир, маҳорат деган ўз-ўзидан дарров келмайди-ку. Бу — оғир, машаққатли меҳнат меваси... Лекин барибир бу сурат мен учун дунёда энг азиз, энг қимматли нарса эди. Чунки ўзимдаги санъатга бўлган барча меҳр-муҳаббатим, ихлосим, завқимни мен биринчи марта ана шу суратга бергандим.

Мана энди анча тажрибали бўлиб қолган бўлсам ҳам баъзан чизган суратларим кўнглимдагидек бўлиб чиқмайди, ўзимга ёқмайди, ўшанда ўз кучимга ўзим ишонмай гумонсираб қоламан. Шундай оғир дамларда ўша сурат — Дониёр билан Жамила мени ўзига чорлайди. Уларга узоқ тикилиб, ҳар гал улар билан маслаҳатлашгандек бўламан.

«Ҳозир қаердасиз, қайси йўлдан кетяпсиз? Ҳозир даламизда янги йўллар кўп. Қозоғистондан тортиб Олтой ва Сибирга қадар чўзилиб кетган! Ҳозир у ерларда чўлни бўстонга айлантириш, янги ерда янги турмуш қуриш учун кўплаб азаматлар мардона меҳнат қилмоқдалар! Балки сизлар ҳам ўша ёққа кетгандирсизлар! Ундай бўлса, оқ йўл! Сафарларинг бехатар бўлсин! Жамила, менинг Жамилам, сен бошингни баланд кўтариб, кенг даладан мағрур қадам ташлаб кетдинг... Ҳозир ҳам ўшандаймисан, ҳозир ҳам йўл юришдан толиқмайсанми? Ё ўз кучингга ўзинг ишонмай, чарчаган, иккиланиб қолган кунларинг ҳам бўладими? Бўш келма, бардам бўл, Дониёрдан мадад ол! Дониёр сенга севги, вафо, она-Ер, ҳаёт тўғрисидаги жўшқин куйларини куйлаб берсин! Ушанда кўз ўнгингда кенг дала гуллаб, август тўнидаги кучли бўрон гувилласин! Олис йўлдан қўрқма, Жамила, сенинг йўлинг бахт йўлидир, сен ўз бахтингни топдинг!»

Мен уларга қараб, Дониёрнинг овозини эшитаман, демак, Жамила иккиси мени сафарга чорлайди. Ҳа, мен йўлга чиқишим керак! Ҳа, кенг дала бағридан ўтиб, овулимга бораман! Туғилиб-ўсган ерим — кучқувватим! Мен ундан янги-янги бўёқлар топаман. Чизган суратимнинг ҳар бир бўёғидан, ҳар бир лавҳасидан Дониёрнинг куйи эшитилиб турсин! Чизган суратимнинг ҳар бир бўёғида, ҳар бир чизиғида Жамиланинг юраги уриб турсин!

1958 йил.

МУНДАРИЖА

ЭРТА КЕЛГАН ТУРНАЛАР	8
ЖАМИЛА	108

Для детей старшего школьного возраста

На узбекском языке

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

РАННИЕ ЖУРАВЛИ

Повести

Ташкент, издательство «Ёш гвардия», 1988.

Редактор **С. Сайдалиева**

Рассом **Д. Уразаев**

Расмлар редактори **Х. Раҳматуллаев**

Техн. редактор **В. Демченко**

Корректор **М. Набиева**

ИБ № 2651

Теришга берилди 31.05.88. Босишга рухсат этилди 17.10.88. Формати 84×108¹/₃₂. 2-босма қоғозга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Босма листи 5,0. Шартли босма листи 8,40. Шартли кр. отт. 8,82. Нашр листи 9,0. Тиражи 40 000. Буюртма № 3880. Баҳоси 35 т. Шартнома № 35—88.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700113, Массив Чилонзор, 8-квартал, «Правда» газетаси кўчаси, 60.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси, ГСП, Тошкент, Ленин кўчаси, 41.